

LEONARDO BENEVOLO

ORAȘUL
ÎN ISTORIA EUROPEI

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM

Leonardo Benevolo s-a născut la Orta S. Giulio (Novara) în 1923. Licențiat în arhitectură din 1946, obține titlul de doctor *honoris causa* în științe tehnice al Politehnicii din Zürich în 1980. Între 1947 și 1955 a fost asistent la Universitatea din Roma, apoi pînă în 1977 profesor de Istoria arhitecturii la universitățile din Roma, Florența, Veneția și Palermo; *visiting lecturer* la Yale (New Haven) în 1969-1970, Columbia (New York) în 1982, Caracas (Venezuela) în 1968 și 1972, Teheran în 1971, Rio de Janeiro în 1980 și Hosei (Tokio) în 1986.

This book is part of the international series **The Making of Europe** of which Jacques Le Goff is the General Editor and C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung in Munich – Germany, Blackwell Publishers Oxford – UK, Editorial Critica in Barcelona – Spain, Gius – Laterza & Figli in Rome – Italy, Éditions du Seuil in Paris – France are the original Publishers.

By arrangement of the Literary Agency Eulama, Rome – Italy.

Leonardo Benevolo, *La città nella storia d'Europa*,
Editori Laterza, Roma-Bari, 1993

© 1993 by Gius. Laterza & Figli, Roma-Bari

© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;

P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

BENEVOLO, LEONARDO

Orașul în istoria Europei / Leonardo Benevolo ; trad. de Mădălina Lascu;
Cuvînt înainte de Jacques Le Goff – Iași : Polirom, 2003

264 p. ; 20 cm (Construcția Europei)

ISBN: 973-681-217-0

I. Lascu, Mădălina (trad.)

Printed in ROMANIA

CONSTRUCȚIA EUROPEI

Leonardo Benevolo

ORAȘUL
ÎN ISTORIA EUROPEI

Traducere de Mădălina Lascu

POLIROM
2003

Lui Paul Hofer

Cuvînt înainte

Europa se construiește. Iată o mare speranță, care se va împlini numai dacă se va ține seama de istorie : o Europă fără istorie ar fi orfană și nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate și nou în progres. Între Atlantic, Asia și Africa, Europa noastră există cu adevărat de o vreme extrem de îndelungată, desenată de geografie și modelată de istorie, încă din timpurile cînd grecii i-au dat numele pe care-l poartă. Viitorimea trebuie să se sprijine pe aceste moșteniri care, încă din Antichitate, ba chiar din preistorie, au îmbogățit Europa treptat, făcînd-o extraordinar de creativă în unitatea și în diversitatea ei, inclusiv într-un context mondial mai amplu.

Seria „Construcția Europei” apare din inițiativa a cinci edituri de limbi și naționalități diferite (Beck din München, Basil Blackwell de la Oxford, Critica din Barcelona, Laterza de la Roma și Bari și Seuil din Paris) și urmărește să arunce o lumină asupra construirii Europei și a punctelor de forță din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultățile moștenite din trecut. În tendința lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări și contradicții interne. Această serie nu le va ascunde ; angajarea în mișcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaștere a trecutului și, de asemenea, în perspectiva viitorului. De aici titlul „activ” al seriei. De fapt, nu ni se pare că a sosit timpul pentru a scrie o istorie sintetică a Europei. Lucrările pe care le propunem aparțin celor mai buni istorici din zilele noastre, inclusiv neeuropei, fie că sînt sau nu deja afirmați. Ei vor aborda problemele esențiale ale istoriei Europei în diferite domenii – economic, politic, social, religios, cultural – sprijinindu-se pe îndelungata tradiție istoriografică ce se întinde de la Herodot pînă la noile concepții elaborate în Europa în cursul secolului XX, și mai cu seamă în ultimele decenii, concepții care au reînnoit în profunzime știința istoriei. Mulțumită dorinței lor de claritate, aceste eseuri sînt accesibile inclusiv publicului larg.

Ambiția noastră este de a aduce elemente de răspuns la marile întrebări ce stau în fața celor care construiesc și care vor construi Europa și, de asemenea, în fața tuturor celor ce se interesează de Europa : „Cine sîntem ? De unde venim ? Încotro ne îndreptăm ? ”.

Introducere

Orașele europene s-au născut o dată cu Europa și, într-un anumit sens, au determinat nașterea acesteia ; ele au constituit unul dintre factorii, principalul poate, al apariției Europei ca entitate istorică distinctă, continuă să caracterizeze civilizația europeană atunci când aceasta își asumă o poziție dominantă în lume și își pun amprenta – pozitivă sau negativă, dar în tot cazul preponderentă – asupra orașelor contemporane din orice parte a lumii.

Istoria orașelor europene și istoria Europei sînt, în mare măsură, o unică aventură care a fost povestită de nenumărate ori. Un subiect atît de vast nu poate fi epuizat doar într-o singură carte din această colecție, care explorează teme și momente specifice moștenirii culturale europene și unde fiecare dintre cărți consideră orașul drept locul unde se întîlnesc și se încrucișează toate firele istoriei. Se poate dedica, în schimb, o carte specială *cadrlui fizic* al orașului. Acesta are un caracter de permanență care permite citirea istoriei „în secțiune” și este, în momentul actual, un canal unic de comunicare între prezent și trecut, ca și de condiționare a prezentului asupra viitorului.

Această funcțiune derivă din natura orașului și echilibrează, în mod paradoxal, tendința lui spre dinamism și inovație. Dezvoltarea urbană – începînd din mileniul al III-lea î.Chr. – a permis obținerea, prin intermediul unei concentrări a raporturilor spațiale, unei accele-rări în timp și imprimă un ritm mai rapid evoluției umane, care diferențiază istoria de preistorie. În același timp, ea a făcut durabil peisajul construit într-o epocă, îl transmite epocilor posterioare și leagă modul de viață al fiecărei generații de opțiunile făcute de generațiile anterioare. Ea este, în prezent, un motor pentru avansarea mai rapidă în viitor și o ancoră pentru a nu pierde legătura cu trecutul : este, în ambele cazuri, un instrument de a călători în timp care, deplasîndu-se în ambele sensuri, permite saltul peste succesiunea evenimentelor și apropierea de situațiile îndepărtate.

Aceste constatări sînt încă dominante în lumea actuală. Comunicarea la distanță face din ce în ce mai puțin relevantă concentrarea fizică a activităților umane, prin urmare modul de viață urban față de cel rural ; dar cadrul fizic care tinde să se integreze păstrează și-și sporește influența asupra modului de viață, în timp ce posibilitățile de deplasare și de petrecere a timpului liber se dezvoltă.

Orașele europene constituie o parte esențială a acestui cadru, iar conservarea patrimoniului material este necesară pentru a nu se pierde o sumă de valori care n-ar mai fi accesibilă altfel : identitatea locurilor în care trăim, stabilitatea care dă sens și relief diferitelor experiențe ale fiecărei generații, permanența unui „centru” care să nu se schimbe la fel de repede ca periferia și unde putem depozita și pune laolaltă o parte din amintiri, prea grele pentru a fi purtate de fiecare individ în parte. Baudelaire a știut să sesizeze, încă de la mijlocul secolului trecut, această dramatică dificultate a timpului nostru :

„Parisul vechi se duce ... (Orașul, vai ! se schimbă
dar inimile noastre se-nnoiesc la fel).

[...]

Parisul se-nnoiește ! Dar toate-s neschimbate

În inima mea tristă ! Și-mi par închipuiri

Bătrînele foburguri, înaltele palate ;

Mai trainice ca piatra sînt scumpele-amintiri”¹.

În personajele acestei poezii – lebăda care își ia zborul din cușca sa, Andromaca trimisă în exil de Pirus, *negresa chinuită* care, în ceața pariziană, caută palmierii înalți ai Africii îndepărtate – îi recunoaștem nu numai pe oaspeții deznădăcinați care ne populează orașele, dar și neliniștea noastră, a tuturor, înstrăinați datorită distrugerii fizice a mediului în care am crescut.

Necesitatea vitală de a remedia această separare de mediul ambiental, mult mai puternică decît un simplu interes „cultural”, este cea care generează exigența modernă de a conserva peisajele de piatră formate în vremurile trecute. În aceste decoruri fragile, vulnerabile la tehnologia modernă, dar conservabile tocmai prin potențialul acestei tehnologii, stă echilibrul dintre memoria individuală și cea colectivă.

În același timp, sistematizările care se fac în prezent în orașe – răspunsurile pe care le aducem problemelor noastre de moment – angajează viitorul pentru mulți ani, chiar după ce modul de viață și de a gândi se vor fi schimbat ; și cum facem transformări mereu mai

importante și mai frecvente, compromitem din ce în ce mai mult viața generațiilor viitoare, fără să știm a preveni sau a dirija, în timp, efectele îndepărtate ale intervențiilor noastre. După ce am visat să putem renova după bunul plac cadrul nostru de viață, grație tehnicii moderne, înțelegem acum că mediul nostru înconjurător a devenit cu totul ireversibil, datorită conjugării faptelor săvârșite cu interesele pe care sîntem incapabili să le coordonăm.

Toate acestea îngreunează responsabilitatea epocii noastre și determină o meditație foarte urgentă asupra acestui aspect al istoriei europene.

Pentru o încercare de sinteză, materialele sînt foarte numeroase : istoria organismelor urbane este, prin natura ei, o istorie a cazurilor particulare, care trebuie mai întîi analizate pe rînd, unul cîte unul ; aproape toate orașele, mari sau mici, au fost studiate în această manieră, în general de propriii lor locuitori : sentimentul de apartenență a suscitât, în diferite epoci, nevoia unei reconstrucții literare sau științifice a evenimentelor care le-au modelat fizionomia.

Evoluțiile formei fizice a orașelor, apărute din combinațiile cele mai variate ale factorilor geografici și istorici, compun o paletă de cazuri mult mai diferențiată decît evoluțiile economice, sociale, culturale, care sînt mai ușor de redus la cîteva categorii conceptuale. Dificultatea constă în a reuni într-o singură minte numeroasele date care ar putea fi, cu siguranță, culese pe un calculator, dar care sînt prea complexe pentru a forma un instrument unic și depășesc cu mult capacitatea unui creier omenesc.

Operele de sinteză care folosesc aceste materiale de bază, conferindu-le o aparentă organizare, sînt mai puțin numeroase. Ele tratează mai ales formarea orașelor în Evul Mediu. În această privință, cartea lui Henri Pirenne, din anul 1925, *Medieval Cities*, propune o teză atît de parțială și de controversată, încît a fost o adevărată sfidare, demonstrată de mai multe ori de-a lungul a două generații ulterioare². Și mai rare sînt operele generale care se ocupă de epoca modernă unde intervin, pe de-o parte, mutația orașelor existente în Europa și, pe de altă parte, transplantarea modelelor europene în alte părți ale lumii.

Faza de inovație urbană a revoluției industriale, mai recentă, a fost abordată și discutată în termeni operaționali, deci într-o perspectivă generală care aproape a împiedicat stabilirea legăturilor dintre istoricul realizărilor și modelele mentale. Identificarea orașului

europăean cu orașul modern din întreaga lume a fost acceptată ca un fapt, lăsându-se deoparte enormele probleme de compatibilitate cu celelalte realizări urbane și hibridările care s-au ivit, în Europa, ca și pe alte continente.

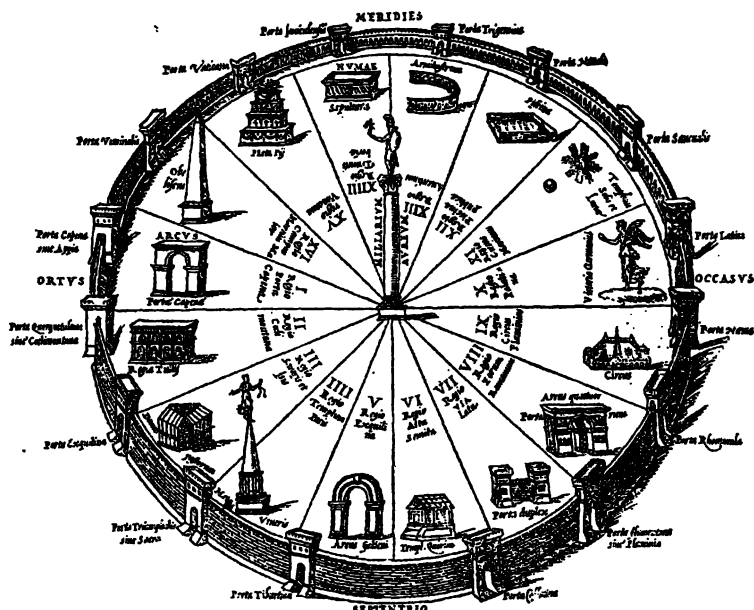
În această concepție asupra modernității, convențională și nediferențiată, evoluția orașului modern este, în mod implicit, considerată ca încheiată. Totuși, istoria europeană nu se sfârșește aici nici în acest domeniu ; pentru a conștientiza acest lucru – pentru a da acestei istorii o continuare potrivită – trebuie să recunoaștem că modelul nostru este doar unul dintre modelele posibile de oraș modern ; trebuie să regândim în cadrul modernității evoluția specifică a orașelor europene, cu variantele și punctele ei comune.

Pentru a face, chiar și în linii mari, o descriere ordonată a unui univers atât de diversificat, ar fi nevoie de o carte mai amplă decât eseul de față. Firul conducător al acestei colecții este acela de a actualiza anumite aspecte specifice moștenirii culturale europene, împingînd analiza cît de departe este necesar pentru a le înțelege. Paradoxul ce trebuie rezolvat în acest domeniu este că pluralitatea reprezintă una dintre caracteristicile specificității. Nu ne rămîne deci decît să prezentăm exemple, grupate în funcție de perioadele semnificative ale istoriei, care nu reprezintă însă întreaga istorie a acestui continent. Europa care ne interesează nu este o zonă geografică, ci o realitate istorică determinantă ; trebuie luate în considerare nu numai orașele care s-au succedat dintotdeauna pe acest teritoriu, ci și acelea care au apărut atunci cînd Europa se forma ca entitate distinctă și au însoțit evoluția ei ulterioară. În această perspectivă, perioadele semnificative sînt următoarele :

- ruptura de Antichitate, pînă în secolul al X-lea (capitolul 1) ;
- formarea orașelor medievale, 1050-1350 (capitolul 2) ;
- epoca desăvîrșirilor, 1350-1500 (capitolul 3) ;
- confruntarea cu lumea, 1500-1600 (capitolul 4) ;
- dificila adaptare a orașelor europene la regulile perspectivei, 1600-1750 (capitolul 5) ;
- impactul industrializării, 1750-1890 (capitolul 6) ;
- transformările orașelor europene în lumea contemporană, adică din ultimul secol (capitolul 7).

Orice discurs din acest domeniu trebuie însoțit de imagini, iar selecția acestora este foarte dificilă pentru că trebuie ales un număr

redus de imagini care să fie însă suficient de concrete și de semnificative. Memoria cititorilor, locuitori sau vizitatori ai orașelor europene, va corecta inevitabilul arbitrarium al iconografiei acestei cărți.

1. Imagine ideală a Romei în timpul lui Augustus ; gravură din 1527.

Despărțirea de Antichitate

Ideea de oraș în cultura clasică

Europa s-a născut pe ruinele lumii antice și continuă să se confrunte cu această lume, prezentă în infrastructurile materiale și în schemele intelectuale primare.

În Antichitate orașul domină raporturile instituționale și organizarea teritoriului; criza sistemului urban constituie, de altfel, una dintre principalele componente ale declinului lumii antice. Din cele mai vechi timpuri, literatura și imaginarul colectiv identificau civilizația cu orașul, transmițându-ne astfel o serie de conexiuni, încă neclare, între cuvintele cu rădăcină greacă, precum *polis*, și cele provenite din latină, ca *urbs* și *civitas*; căderea statului imperial este sintetizată de ruina orașului de unde îi venea și numele, Roma, iar dispersarea organizării sociale a fost percepută, în mod fizic, prin degradarea peisajelor urbane: „*semidirutarum urbium cadavera*”ⁱ, scria Sfântul Ambrozio vizitând Italia septentrională, prin anul 387. După devastarea Romei în anul 410, Sfântul Augustin salvează ideea de oraș transpunând-o într-o lume supranaturală: el descrie rînduiala creștină ca pe o cetate a lui Dumnezeu, în opoziție cu cetatea omului care piere sub greutatea păcatelor sale¹.

E bine să amintim pe scurt conținutul cultural și instituțional al acestei noțiuni, de la sfîrșitul epocii antice.

Orașul s-a născut în perioada dintre mileniul al III-lea și al II-lea î.Chr. în Mesopotamia și pe valea Nilului, a Indului și a Fluviului Galben, ca un loc unde se concentrează și se schimbă excedentele agricole ale câtorva zone deosebit de fertile. Noutatea evenimentului, care separă mitul de istorie, este înregistrată cu luciditate în primele texte scrise („pe cînd regatul celest veni pe pămînt, el înflori în Eridu”, se arată la începutul celei mai vechi liste regale sumeriene

ce datează de la sfîrșitul mileniului al III-lea²), iar gestul care separă orașul de sat, împărțind lumea în două părți opuse, va rămîne multă vreme gravat atît în cadrul fizic, cît și în organizarea instituțională și mentală. Orașul este o incintă sau un ansamblu de incinte unde se dezvoltă arta de a combina distanțele mici și mijlocii – ceea ce numim, de atunci, „arhitectură” – în timp ce arta mai veche de a ocupa și modifica peisajul terestru nelimitat cade, puțin cîte puțin, în uitare ; piramidele, care țîșnesc din peisajul construit în Egipt sau în Mesopotamia și care sînt perceptibile de departe, în peisajul natural, reprezintă dovada unei perioade de trecere de la o practică la alta. În oraș, casa, palatul, templul sînt locuri parțial închise și cu atît mai importante cu cît sînt mai izolate. Este suficient să amintim structura comună a templelor și mormintelor din Egipt, o succesiune de învelișuri ce constituie un mijloc de apărare împotriva unei lumi exterioare ostile și temute.

Civilizația greacă reinventează orașul ca pe un orizont colectiv complet și, prin aceasta, demn de om, care pretinde un raport exterior echilibrat cu teritoriul înconjurător și o măsură interioară calculată și controlabilă. Teoria a fost expusă de Aristotel, într-un pasaj celebru :

„[...] Este clar că toate (asociațiile) năzuiesc spre un bine oarecare, iar scopul acesta îl împlinește în chipul cel mai desăvîrșit și tînde către binele cel mai ales acea asociație care este cea mai desăvîrșită dintre toate și le cuprinde pe toate celelalte. Aceasta este așa-numitul stat și asociația politică. [...]

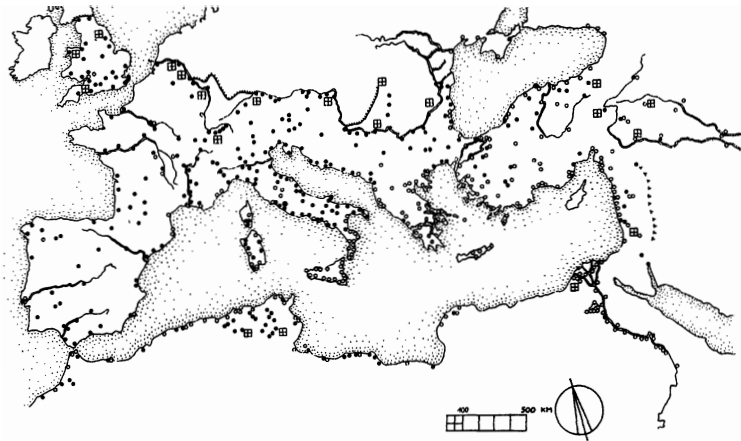
Mai întîi este necesar ca cele ce nu pot viețui una fără alta să se reunească bunăoară ca pereche partea femeiască și partea bărbătească în vederea reproducerii [...] apoi, ceea ce este din fire menit a stăpîni și ceea ce este menit a fi stăpînit în scopul conservării. [...] Așadar, din aceste două tovarășii ia ființă mai întîi casa. [...] Iar prima comunitate a mai multor case, instituită dintr-o trebuință nu zilnică, este satul. [...] Comunitatea formată din mai multe comune este statul complet, care realizează, ca să zicem astfel, cea mai mare independență a tuturor și care se creează în vederea vieții, însă dăinuiește în vederea vieții cît mai bune. [...]

Din toate acestea se vede că statul este o instituție naturală și că omul este prin natura sa o ființă socială [...] Totodată este clar de ce omul este o ființă mai socială decît orice albină și orice ființă gregară ; căci natura nu creează nimic fără scop. Însă, dintre toate

vietățile, grai are numai omul. [...] Vocea (nearticulată) este doar semnul plăcerii și al durerii și există și la celelalte vietăți, [...] pe cînd limba servește la a exprima ce este folositor și ce este vătămător, precum și ce este drept și nedrept. [...] Comunitatea unor ființe cu asemenea însușiri creează familia și statul. Și este clar că din natură statul este anterior familiei și fiecăruia dintre noi ; [...] căci, întrucît individul nu-și este suficient, el este față de stat ca mădularele unui corp față de acesta, iar pe de altă parte, dacă nu poate ori nu are trebuință să se întovărășească în societate, din cauza suficienței sale, atunci nu este membru al statului, ci ori o fiară, ori un zeu”³.

După cum s-a observat de multe ori, orașul grec este un „oraș deschis” care, din punct de vedere legal, include și primește între zidurile sale, la nevoie, chiar și populația rurală și care se prezintă ca un peisaj unitar, compus din elemente reciproc vizibile și măsurabile, deși diferite prin funcție și importanță. Edificiile și locurile publice – care au prioritate absolută asupra domeniului privat – dau decorului urban acea perfecțiune impusă de concepția aristotelică. Porticurile cu colonade care înconjoară templele și monumentele permit trecerea gradată a spațiilor interioare spre spațiul exterior comun ; arhitectura devine capabilă să confere formă și demnitate omogenă întregului spațiu locuit de om.

Această concepție și această organizare a spațiului sînt suficient de justificate pentru a supraviețui chiar și în statele care depășesc mult pragul aristotelic al *miriadelor* (*mirioi*), cei zece mii de bărbați, legate de funcționarea adunărilor democratice. Imperiul Roman este, într-un fel, extensia juridică a *Urbei* și funcționează ca o „confederație de orașe unite printr-o structură administrativă provincială, dar foarte autonomă în ceea ce privește treburile interne” (R. Lopez)⁴. În zona mediteraneană imperiul reunește un mare număr de orașe-stat sau creează altele acolo unde nu existau înainte și implantează pe malurile Mediteranei o rețea continuă formată din mii de orașe, mari și mijlocii (fig. 2), cu sau fără fortificații, urmînd adesea același plan geometric ce ordonează diferite elemente arhitecturale publice și private. În timpul îndelungatei păci romane, desenul rațional al orașelor se întinde pe întreg teritoriul și transpune în peisaj formele regulate ale parcelelor agricole, drumurilor, podurilor, apeductelor, frontierelor, canalelor și porturilor : suportul funcțional și imaginea omniprezentă a unei civilizații omogene, întinsă pe un vast spațiu geografic.

Orașele fondate de romani (cerculețe pline) și cele preexistente (cerculețe goale) pe teritoriul imperiului. De asemenea, sunt indicate *limes*-urile și castrule de legiune (pătrate).

Transformările urbane din Imperiul Tîrziu

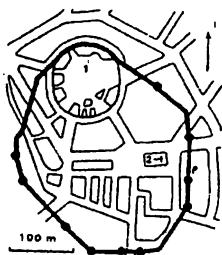
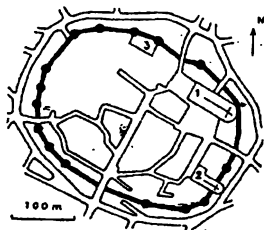
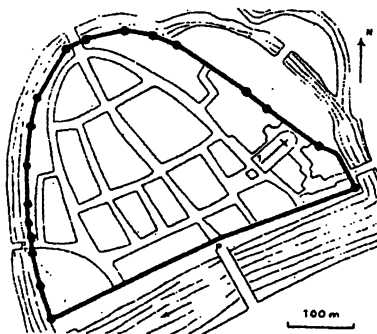
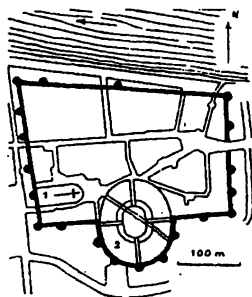
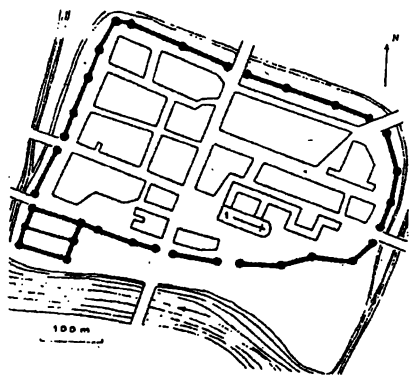
Începînd din secolul al III-lea – o dată cu incursiunile barbare și slăbirea statului imperial – securitatea orașelor este compromisă, dar ele cîștigă în importanță, devenind centre fortificate, unde supraviețuiesc funcțiunile civile amenințate.

Roma. Planul orașului antic: **PORTI:** 1) Porta Sanqualis; 2) Porta Quirinalis; 3) Porta Collina; 4) Porta Viminalis; 5) Porta Esquilina; 6) Porta Caelimontana; 7) Porta Querquetulana; 8) Porta Capena; 9) Porta Naevia; 10) Porta Raudusculana; 11) Porta Lavernalis; 12) Porta Trigemina. **PORTILE ORAȘULUI EXTINS:** 39) Porta Flaminia; 40) Porta Pinciana; 41) Porta Nomentana; 42) Porta Tiburtina; 43) Porta Asinaria; 44) Porta Metronia; 45) Porta Latina; 46) Porta Appia; 47) Porta Ardeatina; 48) Porta Ostiense; 49) Porta Portuense; 50) Porta Aurelia; 51) Porta Septimiana. **PODURI:** 84) Pons Aelius; 85) Pons Neronianus; 86) Pons Agrippae; 87) Pod neidentificat; 88) Pons Fabricius; 89) Pons Caestius (Gratiani); 90) Pons Aemilius; 91) Pons Sublicius; 92) Pons Probi (Theodosii).

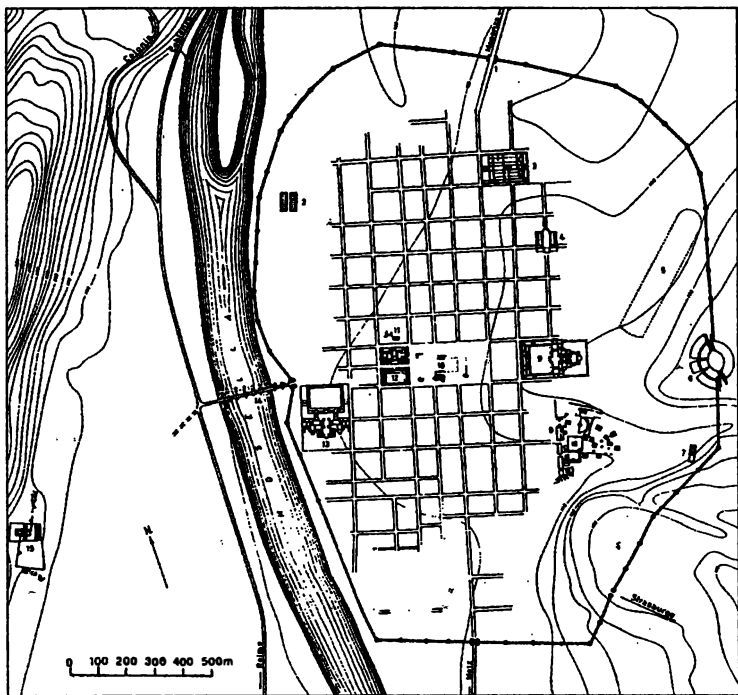
3. Planul Romei la sfîrșitul imperiului (după *Enciclopedia dell'Arte Antica*).

Orașele, care se dezvoltaseră liber, la adăpostul *pax Romana* și al frontierelor îndepărtate, sînt nevoite să se înconjoare de ziduri, să-și aleagă deci un perimetru definit pe care trebuie să-l consolideze și să-l apere. Aproape întotdeauna se procedează la restrîngerea unei zone urbane prea vastă și discontinuă, integrînd obstacolele naturale – fluvii, pante abrupte – vechile ziduri preromane (ca în orașele etrusce din Italia centrală, Volterra sau Perugia), marile structuri construite la marginea zonelor dens locuite : circuri (Milano), amfiteatre (Perigueux, Tours, Florența, Lucca), apeducte (Nîmes).

4. Ziduri de incintă din Antichitatea târzie ale diferitelor orașe din Gallia : Rouen, Chalons-sur-Saône, Tours, Senlis, Périgueux (apud P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, Laurens, Paris, 1926).

La *Roma* se construiește, începînd cu anul 274, zidul aurelian, care delimitează o suprafață de 1350 de hectare (doar o fracțiune din imensa zonă locuită în cîmpia situată de-o parte și de alta a Tibrului) și care se reazemă pe *Castrum Praetorium*, pe amfiteatrul Castrense și pe cîteva fragmente de apeducte. În Gallia, orașele fortificate nu

5. Planul orașului *Treveri* (Trier) în Antichitatea târzie : 1) *Porta Nigra* ; 2) *horrea* ; 3) catedrala lui Constantin ; 4) bazilica ; 5) circular ; 6) amfiteatrul ; 7) templul din *Herrenbruchen* ; 8) incinta templului din *Altbach* ; 9) termele imperiale ; 10) forul ; 11) palatul lui *Victorinus* ; 12) palatul ; 13) termele Sf. *Barbara* ; 14) pod roman ; 15) Sanctuarul lui *Lenus-Mars*.

cuprind adesea decît o mică parte a orașelor deja existente : la *Bordeaux* un sfert, la *Nîmes* a șaptea parte, la *Autun* a douăzecea parte. Capitalele regionale ale tetrarhiei – *Treveri*, *Milano*, *Sirmium* și *Nicomedia* – sînt alese pentru poziția lor strategică, pe marile fluvii de la marginea imperiului – *Rinul*, *Dunărea* – sau în spatele zonelor de operațiuni militare și sînt prevăzute cu fortificații adaptate

funcțiunilor. Anumite incinte din acea epocă – Dijon, Bourges, Poitiers, Mainz – vor rămâne funcționale și se vor adapta dezvoltării orașelor pînă în Evul Mediu Tîrziu.

6. Constantinopol. Perspectivă corespunzătoare imaginarii europene în secolul al XV-lea (după *Cronica* lui Schedel, Nürnberg, 1493).

Desemnat, în anul 326, drept noua capitală, datorită capacităților defensive excepționale oferite de așezarea sa geografică, *Constantinopolul* este structurat de giganticele fortificații ale lui Constantin (330) și Theodosius (414), care delimitează o suprafață de aproape 1400 de hectare, echivalentă cu cea din Roma ; apa este adusă prin apeducte subterane, care nu puteau fi sparte de inamici, și stocată în rezervoare uriașe ; acest organism, extraordinar prin calitățile topografice ale locului și prin priceperea tehnică acumulată de statul imperial, rămîne pentru multă vreme paradigma orașului închis, inexpugnabil, dominînd o vastă panoramă terestră și maritimă, unde

chiar și portul natural – Cornul de Aur – poate fi barat cu un lanț la strîmtoarea Bosfor (fig. 6). De-a lungul întregului Ev Mediu, prestigiul Constantinopolului hrănește imaginarul colectiv din Orient, ca și din Occident: aici domnește succesorul Cezarilor, aici au fost adunate, într-o ultimă tentativă de salvare, cele mai prețioase bogății ale lumii greco-romane (sculpturile lui Fidias, picturile lui Zeus și ale lui Parasios, trepiedul din Delfi); de aici vin produsele cele mai rafinate și stilurile artistice care servesc drept exemplu în întreg bazinul mediteranean.

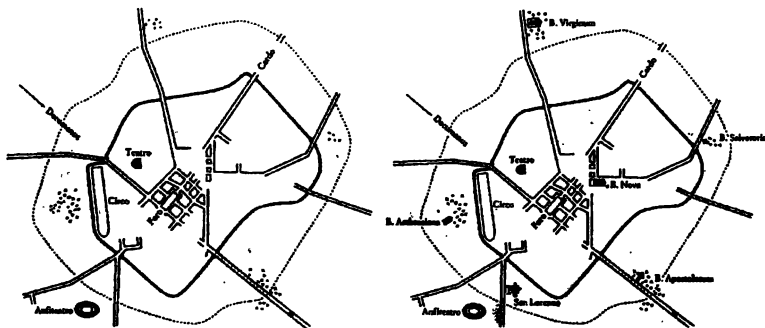

7. Ravenna (1), Cesarea (2) și Classe (3). Reconstituire gravată de Vincenzo Coronelli (după *Ravenna ricercata antico-moderna*, 1706).

După divizarea imperiului, la moartea lui Theodosius, capitala Imperiului Roman de Apus este transferată la *Ravenna*, care este apărată de mlaștinile învecinate și comunică cu imperiul pe mare, prin portul deschis în epoca lui Augustus, în zona Classe. *Oppidum*-ul roman primitiv este mărit în mai multe etape în secolul al V-lea și îmbogățit cu monumente laice și religioase care vor rămîne modele de arhitectură aulică în întreaga lume occidentală.

Începînd din secolul al IV-lea, simbolurile și edificiile religiei creștine încep să marcheze și, într-o anumită măsură, să modifice organizarea orașelor.

Cele mai multe biserici creștine sînt legate de mormintele sfinților și de cimitire, care, după legea romană, se află în afara zidurilor. Astfel, la Roma, majoritatea bazilicilor constantiniene – San Pietro, San Paolo, San Lorenzo, Santa Agnese, SS. Marcellino e Pietro, San Sebastiano – se găsesc dincolo de zidul aurelian, iar alte două – San Giovanni în Laterano și Santa Croce în Gerusalemme – imediat în interiorul acestuia. Crucea formată de bisericile San Pietro, San Paolo, San Giovanni și Santa Maria Maggiore, realizată prin anul 365 în afara perimetrului legal al incintei serviene, avînd în centrul ei Colosseumul, simbol permanent al orașului, devine unul dintre elementele principale ale organizării urbane și stă la originea policentrismului orașului papal al perioadei următoare.

8. Milano. Planul orașului în jurul anilor 300 d.Chr. și 400 d.Chr. (apud R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics* [1983]).

La Milano, Sfîntul Ambrozie a înălțat, în afară de catedrala Santa Tecla, din centru, bazilicile *extra moenia*: una care îi poartă numele și care va fi înlocuită cu celebra biserică romanică, San Simpliciano, apoi San Nazaro și San Lorenzo (fig. 8). Se poate ca la indicațiile lui să se fi ridicat la Bologna, în afara zidurilor, cele „patru cruci”. La Constantinopol, marile biserici imperiale – Sfînta Irina și Sfînta Sofia, legate de palat prin vîrfurile promontoriului și biserica sepulcrală a Sfinților Apostoli pe partea exterioară – au fost reperele dezvoltării orașului și dominau scena urbană, chiar și înainte de reconstrucția lor, sub Iustinian⁵.

Aceste edificii nu demonstrează numai caracterul monumental al operelor publice romane, ci marchează o ruptură față de tradiția arhitecturală clasică, bogată în consecințe și la scara orașului. În

secolul al IV-lea există tentativa de a da formă, cu mijloacele tradiției antice, marilor spații acoperite cu bolți; structura lor stă pe o armatură de elemente plastice uniformizate și dispuse în mod ierarhic; ordinele arhitecturale ale repertoriului greco-roman permit cuprinderea, dintr-o privire, a spațiului, înainte chiar de a-l parcurge; bazilica cu bolți a lui Maxențiu, din Forul Roman, este una dintre cele mai importante ilustrări ale acestui exemplu. Pentru bisericile din aceeași perioadă s-a ales un alt model constructiv și formal, cel al bazilicilor cu planșeu – mai puțin costisitor, mai puțin durabil, mai puțin solicitant din punct de vedere static – unde coloanele, antablamentele și arcele devin elemente secundare, chiar stridente din punct de vedere decorativ, dar fără utilitate pentru proporțiile interioarelor. Profunzimea spațiilor nu mai poate fi calculată dinainte, ea trebuie experimentată prin parcurgerea unei serii de elemente echivalente.

Faimoasele vestigii ale repertoriului vizual tradițional sînt strînse pentru a compune decorurile somptuoase descrise în textele epocii; „*fulgore corruscans aula*” spunea inscripția crucii de aur donate de Constantin și de Elena bisericii San Pietro. Dar pe această cale începe dezintegrarea și dispariția universului arhitectural antic. Fiecare element poate fi regîndit separat și din această regîndire se va naște un nou peisaj.

Criza orașelor după căderea Imperiului de Apus

Reorganizarea urbană descrisă mai sus, care a mai funcționat în Orient încă zece secole, este întreruptă în Occident, după secolul al V-lea, prin prăbușirea statului imperial. Sistemul urban al Antichității târzii devine rapid un mediu supradimensionat, în care locuitorii se adaptează să trăiască, fără a fi în măsură să-l utilizeze integral.

Criza sistemului locuirii urbane trebuie plasată în contextul mai amplu al transformărilor care schimbă cursul istoriei într-o bună parte a lumii.

Începînd din secolul al III-lea pînă în secolul al V-lea, migrațiile „barbare” zguduie – din motive încă neclarificate pe deplin – întreg continentul euroasiatic. Paralela dintre căderea Imperiului Roman și cea a Imperiului Chinez al dinastiei Han a fost de mai multe ori

subliniată, amîndouă fiind însoțite de difuzarea unei credințe religioase interne și „străine”, creștinismul sau, respectiv, budismul.

Cele două istorii se despart însă, în secolul al VI-lea. Reunificarea Chinei, realizată după anul 581 de dinastiile Sui și Tang asigură civilizației clasice chineze o supraviețuire durabilă, în care se regăsesc etica tradiției imperiale, unitatea scrisului independent de limbile vorbite, dinamismul demografic și practica agriculturii intensive; noua capitală, Chang-an, ocupă aproximativ 7 500 de hectare în interiorul unui dreptunghi fortificat și mai mult de 20 000 de hectare, socotind și incinta care înglobează resturile vechiului oraș Han: dimensiuni fără egal în lumea preindustrială. Progresele științifice, tehnologice, economice și administrative din această perioadă conferă Chinei o superioritate mondială indiscutabilă, care va dura pînă la confruntarea cu expansionismul european din secolul al XIX-lea.

Aceeași acțiune nu i-a reușit însă lui Iustinian. Începînd din secolul al VII-lea, Imperiul Bizantin coabitează cu Califatul Arab și aceste două lumi antagonice vor rămîne, pentru multe secole, principalele zone civilizate și urbanizate de la extremitatea apuseană a Eurasiei, prin cîteva metropole principale Constantinopol – ultima capitală închisă încă între zidurile sale –, Bagdad, Córdoba și Palermo, trei orașe-oază foarte întinse, bazate pe metodele persane de agricultură irigată, numărînd, fiecare, cîteva sute de mii de locuitori. Creștinătatea occidentală rămîne la margine, incomparabil mai săracă și mai dezmembrată din punct de vedere politic; reunificarea acestei zone mai restrînse nu-i reușește nici lui Theodoric, nici lui Carol cel Mare, nici Ottonienilor. Condițiile tehnice, economice și administrative nu sînt îndeplinite pentru ca orașe de mari dimensiuni să funcționeze – Roma și fostele capitale ale Tetrarhiei, Treveri sau Milano – și doar în cîteva cazuri mai rămîn între zidurile orașului cîteva zeci de mii de locuitori.

Tocmai înapoierea și dezbinarea deschid calea unei experimentări de mari proporții, ingenioasă și fără prejudecăți, care va deveni, în timp, fundamentul unei noi civilizații materiale și spirituale. În timpul „secolelor obscure” – din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea – să tot fie o duzină de generații – creștinătatea occidentală se transformă în mod radical și din geografia tradițională a lumii mediteraneene apare noua realitate istorică ce s-a numit, de atunci, Europa.

În teritoriile deja urbanizate se pune, înainte de toate, problema menținerii și readaptării patrimoniului antic construit, marile infrastructuri exterioare și cele destinate funcțiunilor publice dispărute fiind distruse : terme, teatre, amfiteatre, circuri, depozite. Caracterul durabil al cadrului material, în raport cu alte elemente ale vieții comunitare, produce anacronismul unei societăți care se instalează în cochilia alteia, dispărute, și care nu se poate măsura cu aceasta nici din punct de vedere tehnic, nici intelectual. De atunci, coabitarea cu „ruinele” antice devine o constantă a civilizației europene și transmite – dincolo de modelele unei arhitecturi extrem de perfecționate, exemplară peste secole – senzația fizică a unei alte civilizații zdrobitoare, străine și familiare în același timp și o serie de reflecții mai generale asupra fragilității operelor create de om și asupra forțelor superioare dominante, invidia timpului, capriciile sorții, care vor însoți multă vreme sentimentul individual și colectiv al peisajului european.

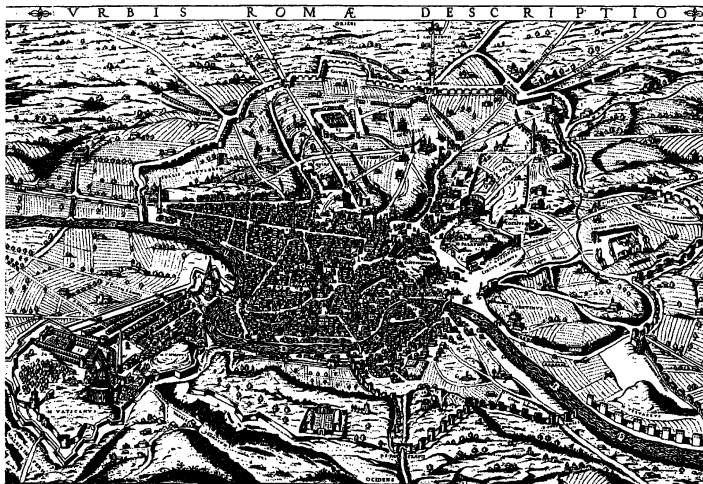
Degradarea acestui imens patrimoniu construit este lentă și gradată. Organismul architectural al Romei se păstrează în bună parte pînă la asediul normand din anul 1085, dar aprovizionarea cu apă prin apeductele răsăritene și cu alimente prin Ostia și prin depozitele fluviale devin problematice după primele invazii și încetează în timpul războiului împotriva goților, între anii 535 și 553 ; populația rămasă se concentrează în zonele de cîmpie, de-o parte și de alta a fluviului, această unică fișie locuită devenind, treptat, noua Romă, în timp ce pe coline, pînă la traseul îndepărtat al zidurilor aureliene, se înalță, gigantice și inutilizabile, ruinele monumentelor antice ; centrul monumental al fostei metropole, Forul, se găsește acum la marginea orașului papal și va rămîne în această condiție suburbană pînă la jumătatea secolului al XIX-lea (fig. 9). Acest oraș, foarte important de-a lungul timpului, prin prestigiul trecutului său și prin prezența Sfintului Scaun, rămîne exemplar chiar prin vestigiile sale și este deja prototipul orașului imperfect, caracteristic viitoarei istorii europene.

Colosseumul – care are o poziție centrală cu totul neobișnuită ce se explică prin voința Flavienilor de a marca revenirea în domeniul public a imensei suprafețe privatizate de Nero – rămîne un element dominant al peisajului roman și, după ce și-a pierdut caracterul funcțional, el se încarcă de simboluri ambigue și misterioase : compendiu al fostului oraș păgîn, loc al martiriului primilor creștini,

„*daemonum templum*” (Tertullian), și totuși asociat, într-un fel, prin indestructibilitatea sa, la supraviețuirea Romei, în prezent și în viitor⁶.

Alte orașe cunosc evoluții foarte diferite, în funcție de varietatea situațiilor militare, economice și culturale. În centrele din Italia, Spania, Gallia meridională și din Renania, viața citadină se prelungește pînă în secolul al VIII-lea, permițînd o relativă conservare a organismelor urbane: Theodoric își are reședința, alternativ, la Ravenna și la Pavia, aceasta din urmă devenind apoi capitala regilor ostrogoți care restaurează termele și amfiteatrul; Barcelona, înzestrată cu ziduri de apărare solide, după atacul francilor din anul 260, devine reședință regală sub Ataulf și Galla Placidia, în secolul al V-lea și se dezvoltă în timpul renașterii vizigote din secolul al VII-lea, întreruptă de invazia arabă; Clovis Merovingianul se instalează la Paris, Chilperic restaurează arenele din Paris și Soissons; regii longobarzi, care rămîn la Pavia, extind orașul spre răsărit și construiesc un nou palat. În schimb, alte orașe se atrofiază. Ravenna, care rămîne sub autoritatea Constantinopolului pînă la cucerirea longobardă din anul 751, devine treptat un oraș de provincie: portul este acoperit de nisip, incinta prea mare se depopulează, splendidele monumente imperiale sînt jefuite de longobarzi, de franci și de venețieni, iar marmura lor se găsește răspîndită în toate orașele europene care aspiră, de-a lungul secolelor, la un rang superior, pînă la Aachen; statuia ecvestră a unui împărat roman, numită „Regisole”, este transportată la Pavia și va fi topită de iacobini în anul 1796. Majoritatea orașelor care și-au pierdut rolul politic și economic au aceeași soartă: Bologna, a cărei suprafață se reduce de la 70 la 25 de hectare; Treveri, unde mai subzistă, ici-colo, în imensa incintă a Imperiului Tîrziu, cîteva nuclee locuite care nu pot ține piept incursiunii devastatoare a normanzilor din anul 882; orașele Italiei meridionale supraviețuiesc cu greutate dominației bizantine. În sfîrșit, altele dispar complet, ca Salona, distrusă de avari în anul 614, precum și o mare parte dintre orașele africane, după incursiunea arabilor din secolul al VII-lea.

În schimb, atunci cînd popoarele germanice se stabilesc în cîmpiile septentrionale, în vechile granițe ale imperiului, apare și în aceste regiuni, sub domnia merovingienilor și carolingienilor, o rețea de așezări militare și comerciale care lărgeste astfel zonele urbanizate ale continentului. Acestei categorii îi aparțin porturile comerciale implantate pe cursul inferior al Rinului și la Marea Nordului –

9. Roma. Orașul papal după o gravură de A. Brambilla din 1590. În ciuda marilor intervenții din secolele al XV-lea și al XVI-lea, complexul a fost locuit, cu toate că era izolat în zona nord-vestică a zidului aurelian la începutul Evului Mediu.

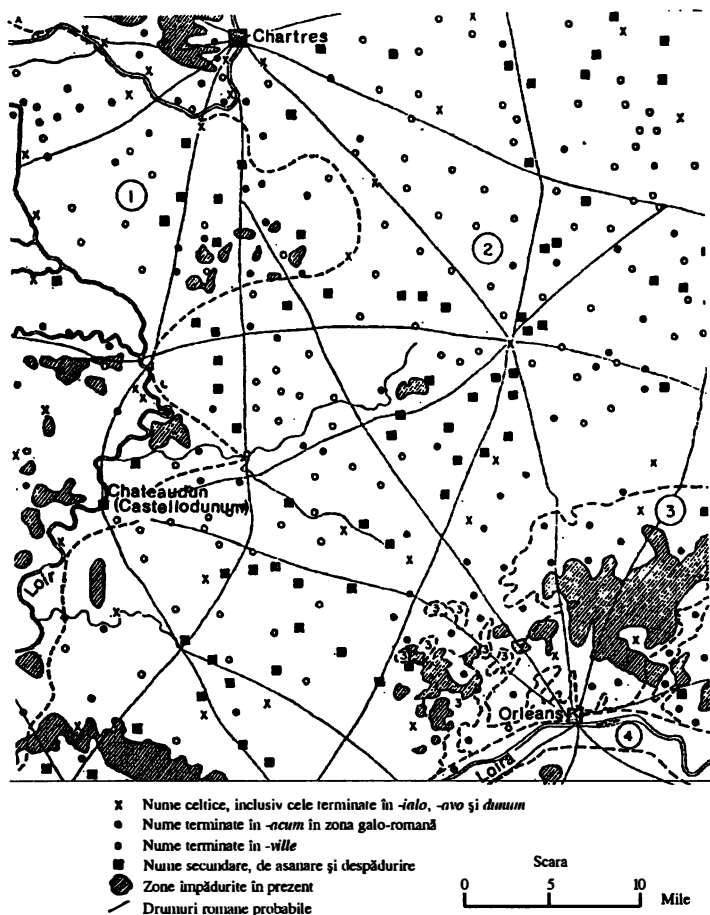
Quentovic, Duurstede –, așa-zisele *wike* scandinave – Birka, Haithabu –, castelele saxone și france dintre Rin și Elba, principalele așezări fortificate și comerciale din Moravia (Mikulcice), din Boemia (Praga), *burgh*-urile din Anglia, fondate de regii anglo-saxoni și, în fine, *poblaciones* care însoțesc în Spania recucerirea teritoriilor de la arabi, începută în anul 718. Prezența scaunului episcopal marchează, în toate aceste locuri, apartenența religioasă comună; multă vreme ele vor rămîne singurele centre de putere specific urbane care dau noilor așezări caracterul potențial al unui oraș.

Decăderea cadrului urban din regiunile romanizate și începutul urbanizării dincolo de vechile frontiere ale imperiului vor unifica, treptat, peisajul, de la Marea Mediterană la Marea Nordului, dar vor determina, în același timp, apariția numeroaselor diferențe regionale și locale asupra cărora organizările politice mari au o influență slabă și intermitentă. Treptat, se trece de la o zonă unde rețeaua de orașe romane rămîne destul de compactă – Italia, Franța meridională, Spania și Africa de Nord înainte de cucerirea arabă – la o zonă care se întinde pînă la Rin, la *limes*-urile germanice și la Dunăre, unde orașele romane, mai distanțate, rămîn izolate pe un teritoriu rural și, în sfîrșit, la o arie mai îndepărtată, fără frontiere precise, unde se formează un nou sistem de așezări izolate. În acest mod prinde contur un nou tip de unitate în diversitate care va rămîne o caracteristică constantă a Europei.

Caracteristicile emergente ale sistemului urban occidental

Primele elemente ale orașului european în devenire se profilează deja în particularitățile acestei situații, în modul în care vechiul patrimoniu este modificat și reutilizat și în logica ce conduce noile așezări.

În primul rînd, ideea de oraș își pierde sensul general și sistematic și se individualizează printr-o nouă și radicală subordonare față de elementele geografice și ale peisajului. Orașele existente, deși continuă să trăiască, sînt asimilate din punct de vedere mental cadrului lor natural, asupra căruia omul reîncepe să-și exercite inventivitatea. La Paris, atunci cînd cele opt hectare fortificate din Île de la Cité devin insuficiente pentru reluarea vieții urbane, orașul roman de pe malul stîng este treptat abandonat și se revine la ocuparea, pe malul

10. Numele localităților din zona Beauce reflectă gfazele succesive ale stabilirii în această regiune (cf. C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800* [1967]). (1) Platou de nămol roșu deasupra cumpenei apelor, cu formațiuni mixte de argilă și silex pe coaste; (2) platou de nămol roșu deasupra cumpenei apelor, cu argilă și calcar pe coaste; (3) nisipuri din Sologne și Orléans suprapuse calcarelor; (4) valea Loarei, formată dintr-o întinsă câmpie aluvionară mărginită de terase joase.

drept, a zonei semicirculare înconjurată de albia mlăștinoasă a râului preistoric, pe care triburile celtice îl utilizaseră odinioară ca loc de

cult și de adunare. După cum a observat Edith Ennen, germanicii interpretau orașele romane după ideea pe care o aveau despre castel (*Burg*) și citesc Augsburg în loc de Augusta, Kolnaburg în loc de Colonia⁷. În situri – ca și în limbă – apar urme și amintiri preromane: celtice, ilirice sau punice. La Roma, acumulările de ruine ale edificiilor antice devin „munți” artificiali – muntele Savello, muntele Giordano etc. – care se adaugă, în topografia orașului, colinelor naturale.

În al doilea rând, se schimbă importanța relativă a diferitelor funcțiuni urbane, astfel încât echilibrul ansamblului se modifică, atât în plan arhitectural, cât și în plan simbolic. Am semnalat deja situarea periferică a primelor biserici creștine, adesea dispuse în cruce, de-a lungul principalelor căi de acces. Urme ale unor asemenea „cruci din biserici” se găsesc în secolul al VII-lea la Lyon, la Reims și, mai târziu, în numeroase cetăți medievale. Prezența unui sanctuar important în afara orașului are uneori drept consecință deplasarea centrului; la Bonn, biserica sepulcrală Sf. Casian, situată în afara *castrului*, devine catedrală și formează, încă din secolul al IX-lea, noul nucleu al orașului. În Italia, fuziunea imperfectă dintre populația locală și longobarzi îi împinge pe învingători să se instaleze în cartiere noi: la Pavia, după cum s-a văzut; la Bologna, dincolo de poarta Ravegnana cu propriul centru religios, San Stefano; la Benevento, în jurul bisericii Santa Sofia. Coexistența diferitelor confesiuni creștine, cum este cazul Ravennei în timpul stăpînirii goților, duce la multiplicarea centrelor religioase în jurul cărora se reunesc diferite cartiere.

Configurația interioară a orașului suferă între timp transformări profunde. În orașele de origine romană, mici sau mari, clădirile ce se deschid spre interiorul insulei își pierd funcțiunea anterioară – reședințe individuale sau colective, edificii publice – în timp ce insulele înseși sînt traversate de noi trasee, nu drepte, ci întortocheate, permițînd plasarea prăvăliilor sau a locuințelor mai mici. Unele structuri mai mari – temple, teatre, amfiteatre, circuri, apeducte, rezervoare de acum inutilizabile – devin puncte fortificate. Uneori, un singur mare edificiu antic – palatul lui Dioclețian de la Split – ajunge să cuprindă un întreg oraș (fig. 11).

În noile orașe, desprinse de matricea antică, construcțiile se conformează imperativelor defensive și comerciale. Modelele arhitecturale moștenite de la Antichitate, neadaptate, nu sînt folosite decît

simbolic, pentru a conferi demnitate edificiilor religioase sau laice și pentru a marca apartenența la un univers cultural identic.

În sfârșit, trebuie să reflectăm asupra peisajului în care sînt inserate sau dispersate vechile și noile așezări: un spațiu dilatat de noile relații cu teritoriile septentrionale, de încetineala și de pericolele comunicărilor, unde urmele omului își pierd evidența și claritatea. Orașele de orice fel nu mai sînt decît niște refugii precare împotriva capcanelor acestui spațiu nedefinit unde se diluează organizarea teritorială a statului roman și unde o nouă organizare întîrzie să apară. Dincolo de porțile orașului sînt păduri, mlaștini, zone nelocuite și munți, care – în ordinea mentală a prediciei creștine – și-au pierdut caracterul sacru pe care i-l confereau religiile păgîne și aparțin unui univers creat și deci potențial accesibil și disponibil inițiativei omului.

11. Split. Orașul cuprins în palatul lui Dioclețian; gravură din secolul al XVII-lea.

Sfera tehnică și mentală a intervențiilor asupra mediului înconjurător s-a redus în mod drastic. Oamenii care trăiesc în acest decor s-au obișnuit să-l privească îndeaproape și nu au mijloacele de a-l

reprezenta și controla la scară mare. Arhitectura nu mai are influență în spațiile vaste ; fragmentele desprinse din monumentele păgîne și refolosite la edificiile creștine, coloane și decorațiuni sculptate, sînt apreciate, una cîte una, pentru modul cum au fost realizate, în timp ce armonia ansamblului este uitată și irecuperabilă.

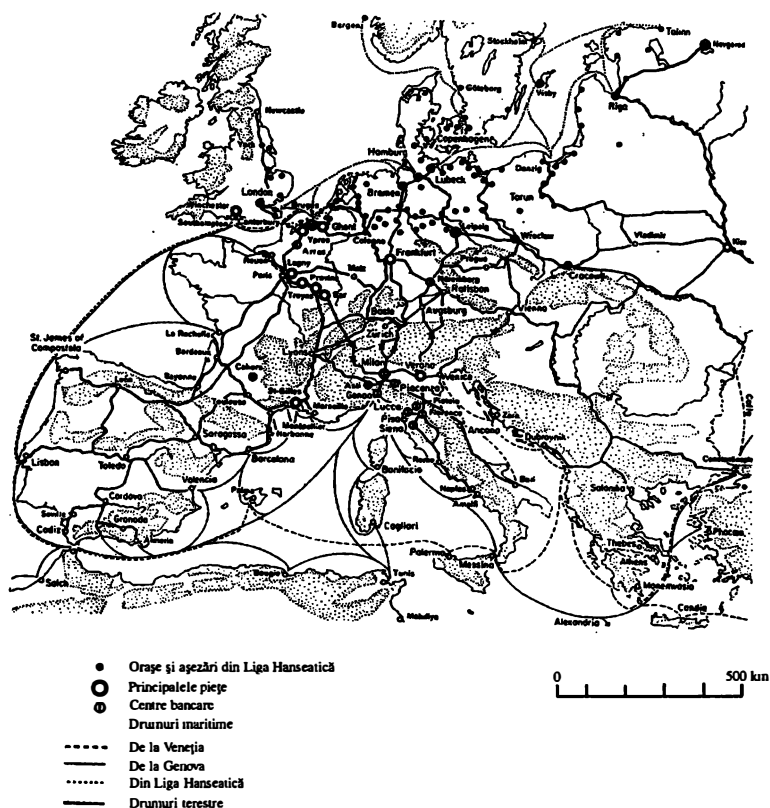
Noile edificii construite în Occident vor depinde multă vreme de prototipurile antice și orientale și exprimă adesea o dorință arzătoare de a adera la o lume îndepărtată, mai evoluată, precum capela palatină a lui Carol cel Mare de la Aachen, inspirată de prototipul din Ravenna ; ele se caracterizează prin abandonarea oricărei căutări a compoziției de ansamblu, care este ideea centrală a arhitecturii bizantine, iar elementele volumetrice sînt fixate pe ziduri, pentru a fi percepute de aproape, ca ornamentări în clarobscur a zidurilor de piatră, în spațiile restrînse pe care le au de acum orașele, mai mici și mai compacte.

Incapacitatea administrării construcțiilor de mari dimensiuni – drumuri și poduri, apeducte, rezervoare, instalații portuare – determină într-un fel excluderea lor din sfera industriei umane și asimilarea vestigiilor antice cu peisajului natural sau cu o misterioasă manifestare a puterilor supranaturale. Marile realizări ale geniului civil sau militar, în care Frontin vedea – în secolul I d.Chr. – produsele unei civilizații superioare, bazată pe raționalitate și pe utilitate publică, în opoziție cu „minunile” inutile ale lumii elenistice – devin, în imaginarul colectiv, niște „punți ale diavolului” concepute pentru a sfida omul și pe protectorii săi divini.

Ceea ce contează, pentru viitor, este noul cadru de viață care se naște, în primele secole ale Evului Mediu, din ruinele lumii antice. Măsurile mentale s-au restrîns, dar ele formează un sistem omogen în care particularitățile specifice orașului antic își pierd importanța. Reședințele urbane ale regilor barbari – la Ravenna, Verona, Pavia, Bordeaux, Toulouse, Barcelona, Toledo, Aachen, Worms – sînt curți împrejmuite, în maniera palatelor antice, atunci cînd acestea nu au fost pur și simplu recuperate ca atare, precum palatul guvernatorului din Köln, devenit reședință regală merovingiană ; dar sărăcia resurselor tehnologice și administrative le fac totuși foarte dependente de mediul exterior. Pentru buna funcționare a cultului, bisericile impun o strînsă comunicare între spațiul interior și cel exterior. Din aceste motive diverse, toate spațiile orașului tind să se integreze într-un singur spațiu continuu ; zidurile, viguros modelate, domină goluri de

mici dimensiuni, iar finisajele arhitecturale, în loc să individualizeze edificiul, devin instrumente de exprimare a acestuia spre spațiul comun. Puțin câte puțin, pereții orientați spre interiorul clădirilor sînt reorientați spre exterior: din succesiunea lor se va naște un decor urban unitar și multiform.

Secătuirea moștenirii antice și integrarea ei într-un sistem geografic nou, deschis spre nord, fac astfel loc unei mutații calitative care anunță noul chip al orașului în secolele care vor veni.

12. Europa și căile de comunicație, secolele XI-XII (cf. R. Lopez, *The Birth of Europe*, J.M. Dent & Sons, Londra, 1966).

Formarea unui nou sistem urban

Începînd din a doua jumătate a secolului al X-lea, ultimii și redutabilii invadatori ai creștinătății occidentale – arabii, scandinavii, maghiarii – au fost asimilați sau sedentarizați ; extremitatea Eurasiei se găsește de atunci la adăpostul amenințărilor exterioare care vor continua să apese asupra Bizanțului, lumea arabă și imperiul chinez.

Europa care se naște din aceste evenimente cunoaște deja noile tehnici de cultivare – asolamentele trienale ; utilizarea animalelor de tracțiune este posibilă datorită noilor sisteme de atelaj ; asocierea dintre cultură și creșterea animalelor, care folosește toate terenurile, de șes sau muntoase, noile surse de energie – mori de vînt sau de apă – și instrumentele de navigație oceanică puse la punct în mările nordice. Pacea relativă, îndulcirea climatului și abundența de noi terenuri cultivabile pe teritoriul european și la limitele sale orientale permit o creștere a populației, paralel cu dezvoltarea producției, care durează pînă la jumătatea secolului al XIV-lea.

În acest proces, orașele devin centre specializate în activitățile secundare și terțiare care nu sînt supuse unei autorități politice centralizate, ca în China sau în lumea antică. Fiecare dintre ele – asociate în general unei mici suprafețe agricole, dar uneori total independente, precum Veneția – dezvoltă un ansamblu de inițiative comerciale, industriale, financiare și culturale mult mai extinse – care le pune în concurență cu altele la scară continentală și mondială.

Policentrismul și diferențierea accelerează răspîndirea acestui tip de dezvoltare. Începînd din secolul al XI-lea, orașele își dobîndesc autonomia și susțin în mod avantajos confruntarea cu puterile statale slăbite și îndepărtate. Această asumare a răspunderii, care lipsește în lumea arabă și orientală, stă la originea caracterului și vitalității orașelor europene și devine o caracteristică a civilizației europene, explicîndu-i succesul universal.

Între timp, urmele civilizației antice fuseseră în mare parte șterse din peisajul fizic și mental. Operele perisabile, precum picturile și sculpturile prețioase, dispăruseră de multă vreme; chiar și cele păstrate la Constantinopol – *Atena Parthenos* de Fidias și tablourile pinacotecii ateniene, de exemplu – fuseseră distruse sau furate cu ocazia revoltei din anul 532 și mișcărilor care au urmat. Cea mai mare parte din patrimoniul artistic al Romei a fost ars sau dispersat în timpul războiului împotriva goților (535-553), incursiunilor sarazinilor din secolele al IX-lea și al X-lea și asediului normanzilor din anul 1085.

Ceea ce a rămas din imensul patrimoniu sculptural, piesele care sînt astăzi expuse în muzeele noastre se aflau încă îngropate și nu vor fi descoperite decît abia începînd din secolul al XVI-lea. Ici-colo, răsar ruinele unor monumente impunătoare, care nu lasă să se perceapă planul de ansamblu din care au făcut parte. Textele antice de care dispunem provin în mare parte din lumea arabă, de unde au fost adunate doar în secolele al XIII-lea și al XIV-lea sau au fost conservate în fondul mănăstirilor, unde le-au descoperit umaniștii din secolul al XV-lea. Formele încă venerate din civilizația antică capătă contururi imaginare și fantastice.

Această eclipsă a patrimoniului antic participă și ea la nașterea lumii noi. Distanța mentală față de modele consimite – în multe domenii și, mai ales, în domeniul nostru – inventarea lipsită de prejudecăți a noilor produse, reinterpretarea siturilor, îndrăzneala de a încălca regulile tradiționale. Nu se mai caută perfecțiunea formei urbane, bazată pe marile sistematizări publice, ea fiind înlocuită cu acceptarea imperfecțiunii, cu tolerarea elementelor neregulate, neterminate, a contrastului, care vor rămîne particularități constante ale orașelor europene.

În acest context se schițează infinita varietate a peisajelor urbane, gîndite și realizate între secolele al XI-lea și al XIV-lea. Lipsite de resursele pe care le oferă un teritoriu vast, orașele medievale au dimensiuni limitate, inferioare celor din metropolele antice, musulmane și orientale; dar în conceperea lor există un surplus de caracter care le va da originalitate chiar și atunci cînd vor deveni mult mai mari și pe care noi, cei care le locuim astăzi, îl mai percepem încă. Sînt decoruri mărunte, dar de anvergură mondială, centre ale lumii economice și culturale diferite și chiar opuse, care dovedesc că e posibilă reducerea unei lumi la dimensiunile familiare ale unui loc.

Această varietate nu se poate reduce la o singură descriere, nici la o tipologie, care nu corespunde modelelor existente în mod concret

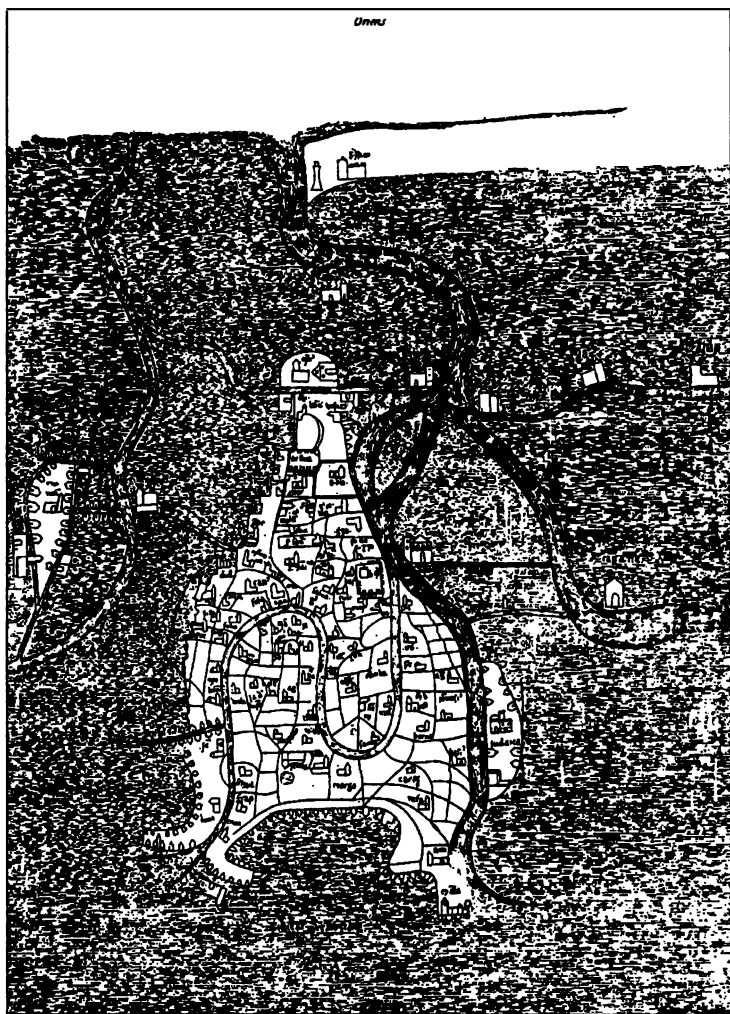
în cultura din acea perioadă. Pentru a descrie unicitatea acestora se poate încerca explicarea mecanismelor care au produs diversitatea de realizări concrete și alege câteva exemple.

Orașele maritime italiene

În secolele al IX-lea și al X-lea comerțul maritim cu Orientul este atât de redus încât se poate concentra, în principal, în micul Amalfi – un port fortificat, într-un peisaj abrupt de munte, pe care un călător arab îl numește, în anul 977, „cea mai bogată, mai nobilă și mai faimoasă cetate a Longobardiei” și care are colonii în întreaga Mediterană¹ – în timp ce marile porturi ale Antichității, Ostia, *Puteoli* (Pozzuoli), *Brundisium* (Brindisi) ies din circulație. Victoria lui Otto I asupra ungurilor (955), recucerirea bizantină a Cretei (960) și pierderea bazei Fraxinetum de către sarazini (973) deschid un nou spațiu schimbărilor de care profită în primul rând Veneția, ce își începe expansiunea în Adriatica și Mediterana orientală și orașele din nordul Mării Tirenene, Pisa și Genova care, la începutul secolului al XI-lea, preiau controlul Corsicii și Sardiniei. La sfârșitul secolului al XI-lea Amalfi este înfrânt de normanzi și de aliații acestora, pisanii.

În consecință, Veneția, Pisa și Genova se dezvoltă mai rapid ; în secolul al XII-lea, fiecare dintre ele își definește propria formă și își manifestă originalitatea, cu intenția conștientă de a se măsura cu moștenirea antică și cu vasta lume mediteraneană.

Veneția apare, de la început, ca un oraș-stat comercial, la marginea lumii politice occidentale și, din acest motiv, ferită de relațiile feudale care guvernau continentul. În *Chronologia magna ab origine mundi ad annum millesimum trecentesimum quadragesimum sextum* există un plan din secolul al XIV-lea, o reprezentare realistă, complet diferită de imaginile simbolice care ilustrează descrierile orașelor pînă la sfârșitul secolului al XV-lea (fig. 13). Forma orașului se naște direct din forma locului, care nu mai este acea întindere uniformă de apă, așa cum apare la prima vedere, ci un sistem complex și invizibil al adîncurilor. Planul distinge cu o culoare mai închisă, în raport cu laguna, rețeaua de canale navigabile ; organismul urban, cu trama lui compactă de insule construite și de parohii, se organizează în mod rațional, la confluența dintre Canal Grande și Canale della Giudecca, la mică distanță de locul unde se varsă

13. Veneția. Harta orașului din secolul al XIV-lea, din *Codex Marcianus*, reprodusă într-o gravură din 1780.

amîndouă în mare. Este o alegere deliberată care reproduce un oraș după natură, consolidînd în mod artificial marginile fragile ale canalelor și desemnînd zonei construite o limită rezonabilă. Celebrul perimetru în formă de delfin intersectează drumurile de apă în

punctele dorite, unde opera de consolidare a fost oprită în mod conștient ; suprafața construită, destul de mare ca să cuprindă forma foarte pronunțată de „S” a Canalului Grande, fără ca nici un punct să fie prea depărtat, se prelungește spre est incluzînd bazinul Arsenalului ; centrul comercial Rialto, de la jumătatea canalului, și centrul politic, San Marco, de la vărsarea acestuia, sînt suficient de apropiate, prin cotitura puternică a primei anse a canalului, pentru a stabili o axă diametrală în locul cel mai îngust, fără a întrerupe traseele care se ramifică de-a lungul întregii zone de locuit.

Acest organism splendid, gîndit și realizat în principal între secolul al IX-lea, atunci cînd sediul dogilor este transferat de la Malamocco la Rialto și secolul al XI-lea, cînd a apărut subdiviziunea în „confini” și „contrade”, capătă o definiție monumentală aproape completă în secolul următor. Biserica San Marco este reconstruită între anii 1060 și 1094, după modelul monumental al *Apostoleion*-ului din Constantinopol ; citadela dogilor este transformată, în preajma anului 1175, cînd se deschide, în fața bisericii, piața în formă de L spre care sînt orientate loggiile palatului și care servește drept decor întîlnirii dintre Frederic I și papa Alexandru al III-lea, în anul 1777. Veneția tratează de atunci de la egal la egal cu Constantinopolul și, după cucerirea acestuia în anul 1204, devine moștenitoarea capitalei Orientului. Raportul direct – care plasează Veneția dincolo de prisma stilistică dintre Orient și Occident și o izolează de restul Italiei, inclusiv de Ravenna – explică cîteva dintre particularitățile cele mai exclusive ale orașului, născute dintr-o extraordinară hibridare : mai întîi, sistemul de construcție alcătuit din ziduri pline dezvoltate în adîncimea clădirilor, legate prin fațade polifore, folosit deja la Constantinopol, dar într-un alt raport cu spațiul exterior, în timp ce la Veneția el constituie fronturile continue, de-a lungul canalelor. Fațadele adoptă succesiv stilurile romanic, gotic, renașcentist și baroc, fără a modifica funcțiunea lor originală de deschidere largă spre exterior a adîncimii pasajelor.

Siguranța așezării, stabilitatea politică și eficacitatea guvernării colective, excluderea zidurilor de apărare și edificiilor fortificate, permit coeziunea perfectă a spațiilor publice și private, grație fațadelor care filtrează imaginea în cele două sensuri. Uniformitatea riguroasă a *quota di imposta* – nivelul apei cu ușoare pulsații, după ritmul

mareelor – domină ansamblul dispozitivului urban, cu rețeaua lui dublă de căi acvatice și terestre care se încrucișează cu un mic sacrificiu reciproc (pietoul care urcă pe pod, gondolierul care își înclină capul cînd trece pe dedesubt). Din acest țesut regulat, legat în mod inflexibil de planul orizontal al apei, se desprind clopotnițele bisericilor care indică de departe centrele principale și secundare ale vieții citadine. Acoperișul auriu al campaniei San Marco, cea mai înaltă dintre toate, putea fi văzut de navigatori de la o distanță de 200 de stadii, aproape 40 de kilometri (Sabellico²).

Mediul lagunar la care s-a adaptat concepția orașului trebuie, la un moment dat, modificat în mod activ, pentru a-și păstra caracterul intermediar dintre mare și *terraferma*, de care depinde supraviețuirea orașului; inginerii din Republică deviază canalele Brenta și Piave care se varsă în lagună, pentru a evita împotmolirea, sapă noi canale pentru a facilita trecerea vapoarelor și mișcarea apelor, întăresc bancurile de nisip, acele *lidi*, dintre lagună și mare, pentru a rezista la furtuni și protejează integritatea mediului înconjurător prin legi extrem de severe.

Aceeași tensiune, rațională și temerară, susține construcția politică și construcția fizică a orașului lagunar, obiect al admirației mitice din întreaga lume occidentală și totuși radical diferit de oricare altul, „clădit pe imposibil” (Sansovino³). Veneția este singurul oraș-stat european care concurează cu succes statele naționale din secolul al XVI-lea și rămîne, pînă în secolul al XVIII-lea, o mare putere mondială, cu o constituție neschimbată între sfîrșitul Marelui Consiliu (1297) și tratatul de la Campoformio (1797). Primește cu întîrziere și cu oscilări dramatice influențele clasicismului și restituie lumii o nouă civilizație vizuală, elaborată de pictorii din secolul al XVI-lea și de Palladio, care va cunoaște o difuziune universală de-a lungul următoarelor două secole.

Pierderea autonomiei politice compromite coerența – și astăzi – chiar supraviețuirea fizică a orașului. Caracterul special al Veneției nu rezistă la încercarea integrării sale în lumea contemporană. Interesul universal față de acest oraș unic nu va fi, poate, suficient să-l salveze.

Spre deosebire de Veneția, *Pisa* este un spațiu locuit încă din epoca etruscă și romană, de-a lungul lagunei unde se varsă Arno și

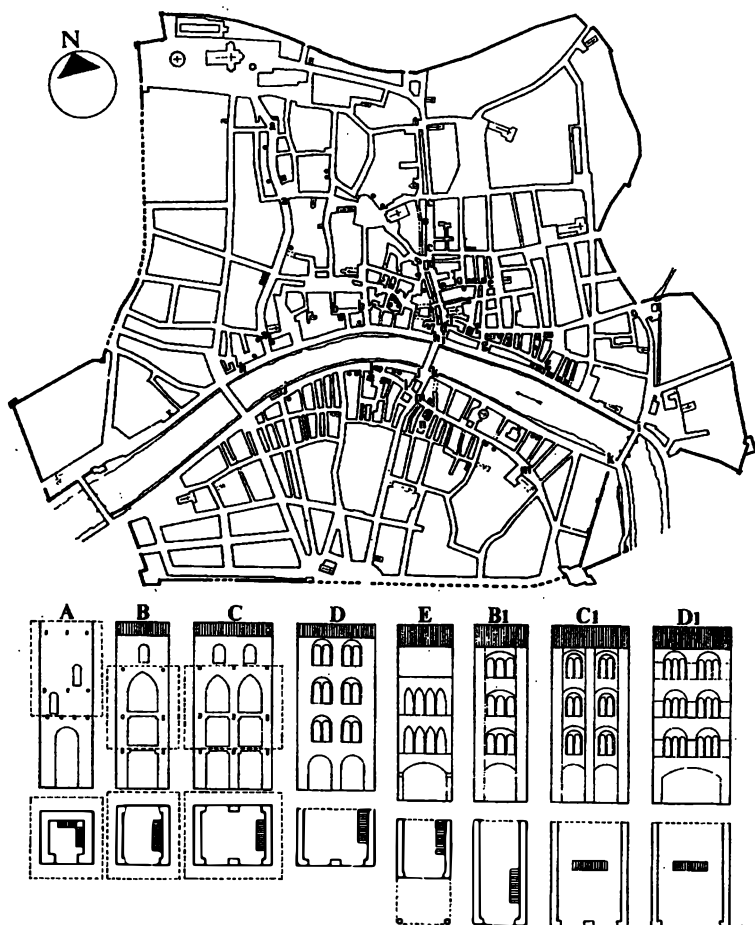
devine importantă atunci cînd Augustus sistematizează portul de la limita meridională a *sinus Pisanus*. Orașul medieval – care folosește încă portul, are deja un rol important în perioada carolingiană și cea ottoniană – deși se suprapune parțial peste așezarea antică, trebuie considerat un oraș nou, care urmărește aproximativ planul clasic în tablă de șah, adaptat însă liber la curba fluviului și la oportunitățile terenului.

Dezvoltarea sa se produce în perioada dintre începutul secolului al XI-lea – cînd se formează autoritatea comunală – și a doua jumătate a secolului al XII-lea, perioadă de prosperitate maximă, cînd se construiește incinta de 114 hectare, care va rămîne definitivă și care se va dovedi prea mare după criza politică din secolul al XIII-lea (fig. 14).

Coerența formei urbane constă, ca și la Veneția, în admirabila continuitate a tehnicilor de construcție, apoi în omogenitatea țesutului edilitar, format din module egale repetate în mod ritmic, fie în clădirile laice, fie în grandioasele monumente religioase. Pentru locuințele-turn, aliniate, cu pereți despărțitori verticali din piatră și arcade teșite, din cărămidă, s-a folosit o tehnică romană proprie marilor structuri utilitare – poduri, apeducte, amfiteatre – care, eliberată de logica geometrică de ansamblu, a devenit un element de bază într-o compoziție deschisă. În biserici, șirurile de arce și coloane compun spații impunătoare, răspunzînd canoanelor paleocreștine, dar caracterul neterminat și repetabil al dispozitivului inițial admite, în aceeași clădire, prelungiri, întreruperi, adăugiri neprevăzute și permite introducerea în compoziție a motivelor eterogene împrumutate din toate regiunile Mediteranei.

Această operațiune este mult mai mult decît o combinație eclectică. Cartea *Liber maiolichinus*, scrisă în anul 1135 pentru a celebra o expediție împotriva sarazinilor în Baleare, numește Pisa „*altera Roma*” și subliniază ideea remarcabilă pe care și-o făcea atunci despre rolul ei. La fel, patrimoniul stilistic adunat datorită călătoriilor și relațiilor comerciale și diplomatice, din Orient pînă la Valea Rinului, este administrat cu un simț al responsabilității necunoscut pînă atunci în Occident. Este o căutare care depășește tradiția intelectuală greco-romană – incomprehensibilă pînă la Renaștere – regăsind, mai degrabă, matricea distributivă și constructivă a repertoriului codificat din Antichitate: compoziția prin adăugare de elemente egale, cu referințele sale pitagorice, teoretizată de matematicianul

pisan Leonardo Fibonacci (1202). Stilul pisan va cunoaște de altfel un prestigiu și o răspîndire foarte largi, în Sicilia, Sardinia, Puglia și Toscana, unde prefigurează viitoarea „renaștere” florentină.

14. Pisa. Harta orașului medieval, cu indicarea caselor-turnuri păstrate pînă în prezent (cf. G. Fanelli, F. Trivisonno, *Città antica in Toscana*, Sanzoni, Florența, 1982).

Simultan cu orașul, la extremitatea sa nord-vestică se formează admirabilul grup de edificii religioase. Catedrala este începută de Buschetto în anul 1603, în momentul în care Pisa intervenea alături

de normanzi la cucerirea Siciliei, după cum amintește inscripția de pe fațadă, și este sfințită în anul 1118, douăzeci de ani după aventura primei cruciade; curînd după aceea este extinsă de Rainaldo, iar noua fațadă este închisă cu uși de bronz, de Bonanno, în anul 1180. Edificiul poartă urmele evidente ale acestor episoade, în articulațiile structurii de rezistență care se așază unele pe altele într-o progresie neliniștitoare, cel puțin pentru noi care căutăm să o justificăm fără a cunoaște problema în totalitate.

În culmea gloriei politice, Pisa va primi în posesie de la Frederic I întreaga coastă tireniană, de la Portovenere la Civitavecchia (1162) și Sardinia (1165) și se va începe construcția baptisteriului (1152) și a campanilei (1173). În jurul catedralei se formează, astfel, un ansamblu de edificii distanțate, într-un spațiu deschis, absolut excepțional în Evul Mediu italian. Logica repetitivă care prevalează în construcția clădirilor face posibilă adăugarea altor elemente, precum cimitirul, început în anul 1278. Un statut din anul 1286 interzice orice construcție pe terenul care îl înconjoară.

Poate că acest complex situat la periferia orașului era destinat să devină centrul unei noi aglomerări urbane întinsă spre această direcție, anticipînd demnitatea și dimensiunile grandioase, pentru noi inimaginabile, ale acesteia. Situația actuală, cu cele patru monumente așezate într-un spațiu verde degajat, multiplică vertiginos efectele care derivă din repetiția aceluiași elemente în volume diferite, prismatice și rotunde care, văzute dintr-o anumită direcție, se suprapun în moduri infinite („unitate în detaliu, tumult în ansamblu”, cum nota Le Corbusier în anul 1934⁴). Înclinarea turnului – hotărîită poate încă de la început, așa cum presupune De Angelis d'Ossat⁵ – lasă să se întrevadă o marjă de libertate în raport cu legătura cosmică a verticalei, o noțiune pe care noi aproape că am pierdut-o.

Părăsind ansamblul religios izolat în unghi nord-vestic, orașul gravitează asupra fluviului Arno canalizat, cu cele două șiruri de palate de aceeași înălțime, cheurile și scările care coboară spre fluviu și, în sfîrșit, cu fortificațiile citadelei și cu Arsenalul: un spațiu continuu, arcuit „ca o arbaletă”, pe care „îl cuprinzi dintr-o privire” (Rustici⁶) și care încă din Renaștere nu are egal printre alte orașe fluviale europene. Doar în zilele noastre, zidurile ridicate în anul 1870 alterează acest ansamblu.

În ajunul crizei provocate de înfrîngerea de la Meloria (1284) apare personalitatea enigmatică a lui Nicola Pisano, poate „de

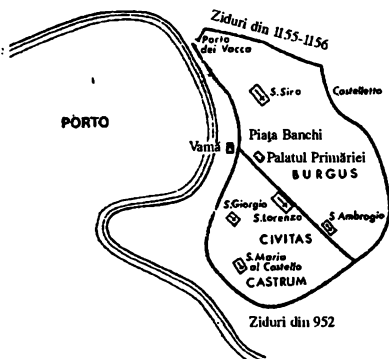
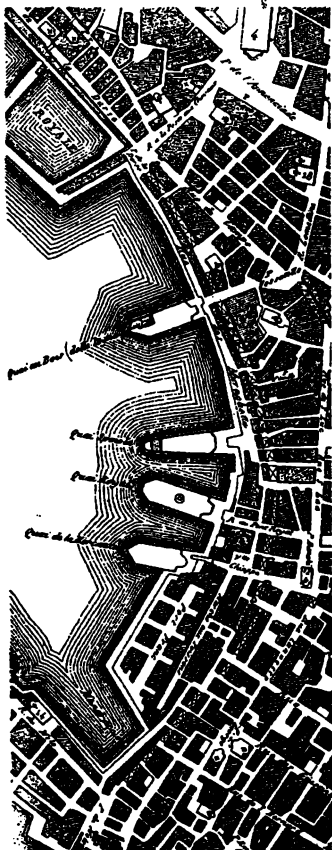
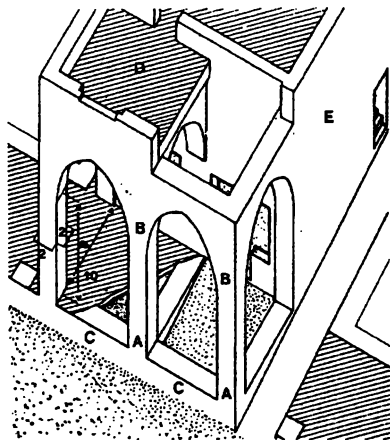
Apulia". El reia foarte conștiincios tradiția plastică a Antichității și, din acest motiv, poate fi considerat unul dintre creatorii clasicismului din secolul lui Frederic al II-lea sau un exemplu în acest sens al responsabilităților față de moștenirea Antichității, cultivate la Pisa ; este suficient să amintim adevărata colecție arheologică adunată în epoca aceea în cvadriporticul din cimitir. Experiența lui Pisano este, în orice caz, decisivă pentru cultura artistică italiană, iar școala sa, căreia îi aparțin Arnolfo da Cambio și Giovanni Pisano, reprezentanți de seamă ai sculpturii florentine și sieneze, își extinde influența în întreaga peninsulă.

În cursul deceniilor următoare, Pisa rămîne în afara evenimentelor istorice importante. La începutul secolului al XIV-lea este construit un nou zid, în jurul cartierului Kinsica, la sud de Arno, cu o suprafață totală de 185 de hectare, dar ciuma de la mijlocul secolului depopulează orașul, în timp ce malaria decimează satele și dunele din port îi accelerează căderea ; în anul 1406 Pisa cade sub dominația florentină – cînd se construiește, mai la sud, noul port Livorno –, iar în secolul al XVI-lea ea se reduce la 8600 de locuitori.

Minunatul oraș medieval, care a fost o perioadă una dintre capitalele lumii mediteraneene, sinteză a Orientului și Occidentului, devine de atunci un pașnic oraș de provincie, cum ajunsese și Ravenna. Monumentele prestigioase și enigmatice răspîndite prin oraș și pe teritoriul învecinat se întorc, prin forța lucrurilor, în spațiul rural, dar rămîn mărturii ale unei civilizații artistice foarte înalte, perimată de succesul universal al clasicismului „modern”.

Genova, rivala și apoi învingătoarea Pisei, își plasează portul și echipamentele urbane într-un spațiu îngust, fără căi de comunicație interioare. Urmele orașului roman anterior sînt incerte și numai în secolul al IX-lea apare o formă urbană definită, atunci cînd orașul capătă o funcție importantă în cadrul statului carolingian ; incinta din anul 864 înglobează o suprafață de 22 de hectare, incluzînd colina castelului și, la nord, o parte a cîmpiei înguste unde, în secolul al X-lea, se mută definitiv sediul episcopal și catedrala. Spre munte se deschid numai trei porți – San Pietro la nord, cea a castelului la sud, Soprana la est, unde, după bătălia de la Meloria, a fost atîrnat lanțul din Portul Pisei – iar spre vest, frontul mării este ocupat în întregime de instalațiile portuare. Ca și la Pisa, desenul ortogonal al zonei plane, deși reia parțial traseul roman, este considerat

o creație nouă, care derivă din aceeași logică. Incinta construită între anii 1155 și 1161 delimitează orașul pe toată durata Evului Mediu, dar abia dacă are 65 de hectare, ocupînd întreaga cîmpie, cu burgul San Siro, pînă la pantele colinelor învecinate. Clădirile cele mai importante – inclusiv primăria din anul 1260 – sînt aliniate pe

15. Genova. Ripa Maris : reconstituirea elementelor prevăzute în regulamentul din secolul al XII-lea (cf. L. Grossi-Bianchi, E. Poleggi, *Una città portuale del Medioevo*, SAGEP, Genoa, 1980) ; portul, într-o hartă schematică a orașului (cf. E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*).

frontul arcuit al portului, beneficiind de întreaga grijă a autorităților municipale ; această „infrastructură de nivel internațional servea

drept legătură între două sisteme diferite ca scară: cel al schimburilor locale și cel al schimburilor din întreg bazinul tirenian și mediteranean” (Franchetti-Pardo⁷). Zonele litorale sînt integrate în domeniile statului, în anul 1139. Digul și cele două faruri din secolul al XII-lea, arcadele și antrepozitele, primăria care avansează față de arcu de cerc format de case și, în afara zidurilor, arsenalul de la sfîrșitul secolului al XIII-lea completează această extraordinară fațadă a orașului către apă (fig. 15) și creează, în mod artificial, mijloacele giganticei expansiuni comerciale și militare genoveze care, pînă în anul 1380, poate fi comparată cu cea a Veneției.

În țesutul foarte dens al caselor rămîn puține spații libere: mica piață din fața catedralei și *curiae*, unde sînt grupate locuințele principalelor familii, precum cea a familiei Doria, aproape de biserica San Matteo, reconstruită în anul 1278. Cele opt subdiviziuni urbane sau „companii” formează un evantai orientat spre coastă. Rada, insuficient protejată de vechiul dig, se prelungește la apus spre colina San Benigno pe care se va construi, în anul 1543, turnul înalt al Lanternei; în jurul acestuia, panta colinelor va fi amenajată în terase, prin construirea vilelor renaștentiste și baroce și a fortificațiilor moderne, pînă la linia crestei.

Această magnifică operă colectivă, care se datorează unei întregi economii materiale și mentale, refuzului a tot ce e superfluu, precum și unei riguroase selecții a stilurilor asigură pentru multă vreme bogăția Genovei. În secolul al XVI-lea, orașul își pierde independența politică, dar rămîne bogat și strîns integrat statelor din interiorul peninsulei. În zilele noastre, noul rol economic al Genovei, fără continuitate cu istoria orașului, desfigurează vechea cetate și o face de nerecunoscut. Portul modern, plin cu mașini gigantice, este închis de un zid care îl izolează de vechiul chei; șosele suspendate și zgîrie-norii sufocă măreția Ripei și îi strivesc dimensiunile tradiționale.

În timp ce Pisa – ca și Atena, Roma și Bruges – este un oraș mare, cu portul situat la oarecare distanță, Genova, Veneția și, mai tîrziu, Amsterdam nu se pot disocia de port; instalațiile maritime și celelalte construcții se ridică aici în mod armonios, grație culturii empirice și inventive a acestei epoci și formează un corp comun care sfidează distincțiile culturii noastre specializate. Epoca noastră n-a știut să păstreze din Veneția decît învelișul, iar din Genova, nici măcar atît.

Alte orașe europene

Cele trei exemple, Veneția, Pisa și Genova, pe cât de timpurii pe atât de extraordinare, oferă întreaga combinație de libertate politică și de inventivitate spațială, proprie orașelor medievale europene, pînă la cele mai perfecționate consecințe funcționale și formale. Dacă am preferat să începem prin descrierea acestor orașe, în loc să pornim de la considerații generale și să ajungem la cazuri particulare, am făcut-o pentru a evoca stupoarea oamenilor din acea epocă în fața uimitoarelor creații arhitecturale.

Se cuvine acum să analizăm condițiile generale care au făcut posibile asemenea rezultate extraordinare în sute de orașe din întreaga Europă.

La începutul expansiunii demografice, o parte a noii populații care nu găsește de lucru la țară se grupează în orașe, îngroșînd numărul meșteșugarilor și negustorilor care trăiesc la marginea lumii feudale. Orașul fortificat din Evul Mediu tîrziu, care poartă de obicei numele de „burg” nu-i mai poate primi pe toți; la porțile lui se constituie noi zone de populații – foburgurile – care devin curînd comparabile cu nucleul originar și impun construirea unor incinte tot mai largi. În orașul care se formează, meșteșugarii și comercianții, majoritari, cer să se sustragă sistemului politic feudal și să asigure condițiile desfășurării activității lor economice: autonomie administrativă și juridică, un sistem de taxe proporționale cu venitul și destinate lucrărilor de utilitate publică, între care, pe primul loc sînt fortificațiile și armamentul.

În confruntarea cu episcopii și cu principii, noua organizație se transformă, dintr-o asociație privată, într-o putere politică, „comuna”, superioară prerogativelor persoanelor și grupurilor, deși conservatoare față de privilegiile economice. Organele de guvernare orășenești, care le preced pe cele ale statului de drept modern, se compun, aproape întotdeauna, dintr-un mare consiliu care reprezintă principalele interese particulare, dintr-un mic consiliu care servește ca executiv și dintr-un anumit număr de magistrați aleși sau trași la sorți, „consuli” (*consoli*) în Italia, „jurați” (*jurés*) în Franța, „consilieri municipali” (*échevins*) în Flandra. Acestor instituții li se opun asociațiile care reprezintă o parte dintre cetățeni, corporațiile – *arti* în Italia, *Zunfte* în Germania, *gilds* în Anglia – și milițiile, care își

desemnează propriul magistrat, pe căpitanul poporului. Pe lângă autoritățile civile sînt și autoritățile religioase: episcopii și apoi, după secolul al XIII-lea, ordinele monastice instalate în orașe. Pentru a arbitra conflictele dintre corpurile politice și clasele sociale, în Italia se face uneori apel la un magistrat străin, numit *podestà*.

Autonomia politică se oprește la porțile orașului și nu se întinde în mediul rural; orașul depinde de sat prin aprovizionarea cu alimente și controlează de fapt un teritoriu mai mult sau mai puțin întins, dar, spre deosebire de *polis*-ul grec, el este un „oraș închis” care nu acordă egalitate în drepturi populației rurale. Activitățile lui economice și politice se pot întinde foarte bine în lumea întreagă și răspund întotdeauna intereselor stricte ale populației urbane. De altfel, acesta din urmă nu este un corp care-și exprimă voința într-o manieră unitară, ca adunările din orașele grecești: clasa dominantă reprezentată în consilii se lărgeste în mod progresiv, fără să includă însă niciodată muncitorii salariați. Iar cînd aceștia din urmă intră în lupta pentru putere – în timpul crizei economice din a doua jumătate a secolului al XIV-lea – ei sînt mereu înfrinți, fapt ce favorizează concentrarea puterii în mîinile uneia sau cîtorva familii. Efectul cel mai vizibil al acestor lupte este competiția pentru ocuparea cea mai avantajoasă, uneori chiar speculativă, a spațiului urban, limitat doar în parte prin reguli instituționale.

Această descriere cuprinde o mare diversitate de cazuri concrete, care nu se reduc la modele generale și nu susțin o anumită teorie generală. Orașele medievale nu cunosc „o singură” libertate, ci „mai multe” libertăți, nu categorii instituționale *in abstracto*, ci instituții *ad hoc*. Organizarea politică condiționează aspectul fizic al orașelor, dar această organizare e posibilă printr-un decor care oferă multiplilor protagoniști un teren de întîlnire sau de confruntare, o imagine comună pe care trebuie s-o cultive pentru a se recunoaște și pentru a se face cunoscuți. Dintre numeroasele forme se pot distinge patru inovații majore:

a) Edificiile, publice și private, sînt apropiate unele de altele, formînd un complex foarte caracteristic ce oferă, din exterior, o vedere globală perfect lizibilă. Această construcție ne poate părea „neregulată” în măsura în care unitatea sa nu decurge dintr-o regulă geometrică aplicată la scară largă – ca în orașele din Antichitate sau din Renaștere –, ci din armonia perfectă a elementelor sale, supra-puse scurgerii timpului. Străzile și piețele formează un spațiu public

unic și articulat, frecventat de oricine, în care comunitatea se recunoaște. Străzile au configurații variate pentru o serie întreagă de funcțiuni colective : circulația pietonilor și a carelor, staționare, târguri săptămânale, reuniuni, ceremonii. Piețele oferă spații mai vaste, dar nu diferite conceptual față de străzi. Edificiile, aproape întotdeauna cu mai multe etaje, sînt întoarse toate spre acest sistem complex, iar fațadele lor devin ziduri ale spațiului public (la Veneția canalele sînt cele care formează spațiul public polivalent, în timp ce traseele terestre sînt rezervate circulației pietonale și nu devin o rețea continuă decît în secolul al XIX-lea).

Acest dispozitiv aduce operatori privați să colaboreze la organizarea spațiilor colective : fațada, prin care edificiul se prezintă și se definește, devine, de asemenea, *a gift to the street*, o contribuție la funcționarea și la splendoarea spațiului urban⁸. De fapt, pe această suprafață de trecere dintre sfera publică și cea privată se concentrază reglementarea medievală, deosebit de atentă la compromisul dintre două ordine de interes și, mai ales, la zonele în care acestea se suprapun : părțile ieșite în consolă, arcade, scările exterioare.

b) O altă caracteristică comună a corpului social și a decorului fizic este complexitatea. Structura spațiului public al orașului rezultă din echilibrul dintre diferitele puteri : episcopia, autoritățile municipale, ordinele religioase, corporațiile, clasele. Un oraș mai mare are întotdeauna mai mult de un centru : un centru religios, un centru civil, unul sau mai multe centre comerciale, adesea alăturate, dar într-un fel opuse. Fiecare oraș este împărțit în cartiere, oricum s-ar numi ele (în Italia *sestieri*, *contrade*, *compagnie*, *rioni*), care au propria organizare și simbolurile proprii ; în extinderile din secolul al XIII-lea, mănăstirile din ordinele călugărești cerșetore - franciscani, dominicani, augustinii și serviți - funcționează ca centre secundare.

c) Caracterul închis și privilegiat al orașului medieval implică concentrarea : orașul ocupă spațiul cel mai restrîns cu putință, centrul orașului este locul cel mai căutat, edificiile cresc în înălțime, iar peisajul este dominat de clădiri publice - biserici și palate - proiectate în înălțime. Fortificațiile, necesare pretutindeni pentru asigurarea apărării (mai puțin la Veneția), reprezintă lucrarea publică cea mai costisitoare și au traseul cel mai scurt cu putință care înconjoară o suprafață dată. Construirea unei noi incinte este amînată pînă cînd spațiul vechii incinte este ocupat în întregime ; doar extinderile realizate puțin înainte de criza de la mijlocul secolului

al XIV-lea la Florența, Siena, Bologna, Verona, Padova, Gand, Louvain, Köln n-au fost niciodată pline și vor păstra, timp de secole, suprafețe cultivate. Acest raport nou dintre extindere și înălțime ușurează perceperea în trei dimensiuni a ansamblului, ca obiect unic, și oferă identității colective suportul unei imagini concrete și precise, plasate în natură dar ușor de recunoscut, pe care pictorii din secolele al XIII-lea și al XIV-lea le vor reprezenta cu multă dăruire.

d) Dinamismul dezvoltării dă orașelor un aspect mereu neterminat, greu de imaginat, pentru că noi știm forma lor „definitivă”, din secolele al XV-lea și al XVIII-lea, după ce dimensiunea lor s-a stabilizat. În Evul Mediu bisericile și palatele erau de obicei șantiere acoperite cu schele, casele construite se amestecau cu cele în construcție, fiecare nouă inițiativă era un adaos surprinzător. Unitatea trebuia să fie asigurată prin coerența unui stil, altfel spus, printr-o regulă pentru viitor și o memorie a trecutului. Căutarea unei reguli raționale, constantă și flexibilă, în același timp, a apărut în a doua jumătate a secolului al XII-lea – grație unui grup de comanditari și de constructori din Île-de-France – și produce stilul arhitectural și decorativ internațional, care se va numi, mai târziu, „gotic”.

Analiza structurilor boltite din piatră este aprofundată pînă la distingerea riguroasă a părții portante tridimensionale și a părților purtate, făcînd astfel să iasă în evidență continuitatea învelișului mural; prin acest înveliș se stabilește o continuitate între diferitele elemente constructive care trimit întotdeauna la ansamblu, fiecare element purtînd amprenta locului său din sistem, față de care rămîne întotdeauna subordonat. În această privință, esențială este folosirea arcului frînt, care eliberează săgeata arcului din lumină și permite fixarea înălțimii cheii de boltă, independent de distanța dintre punctele de sprijin. Astfel, succesiunea traveelor din biserică se topește într-un spațiu continuu, iar înălțimea acoperișului crește, pentru a echilibra dimensiunile planimetrice nu ale traveei, ci ale întregii biserici. Forma și decorația fiecărui element trebuie inventate, de fiecare dată, și antrenează o căutare extenuantă a perfecțiunii, care nu va fi rezolvată decît prin uniformizarea renașcentistă, prin intermediul referințelor la modelele clasice.

Difuziunea repertoriului gotic, începînd din prima jumătate a secolului al XIII-lea, oferă o metodă pentru a stăpîni schimbările tot mai rapide ale orașelor și stabilește astfel, pentru prima oară, un nivel unitar, european, al culturii arhitecturale, altfel spus, echivalentul

latinei din teologia scolastică. Orașele europene, deși destul de diferite, devin identificabile, ca și produsele unei civilizații unice și conștiente de ea însăși.

Pentru a ilustra aceste afirmații, ne rezumăm a distinge :

- I. Zona mediteraneană urbanizată în perioada clasică – Italia septentrională și centrală și Franța meridională – unde aproape toate orașele se dezvoltă pe vechi situri romane (dar apar, în afară de Veneția, alte noi orașe semnificative, precum orașul îndiguit Ferrara) ;
- II. Italia meridională și Spania, unde recucerirea teritoriilor ocupate de arabi și bizantini impune o confruntare cu modelele urbane precedente ;
- III. Regiunile dintre fluviile Loara și Rin, Germania, Anglia, țările scandinave și slave, unde urmele ocupației romane sînt mai rare sau inexistente, astfel încît orașele care se formează în această perioadă au o concepție originală.

Aria mediteraneană. În orașele de origine romană planul inițial, modificat deja de construcții și de noile echilibre urbane, oferă în general noilor funcțiuni un suport geometric neutru, grila străzilor. Amplasarea funcțiunilor comerciale, care coincid cu forul (Lucca, Florența, Bologna, Padova, Lyon) este neschimbată. Noile centre politice și religioase sînt instalate adesea chiar dincolo de zidurile antice, acolo unde este mai ușor de găsit spațiul necesar dinamismului lor ; planul drumurilor convergente spre porți este reprodus de foburguri și apoi de extinderile orașelor, rezultînd niște organisme de o complexitate singulară, unde succesiunile intersecțiilor vor complica structura spațiilor străbătute.

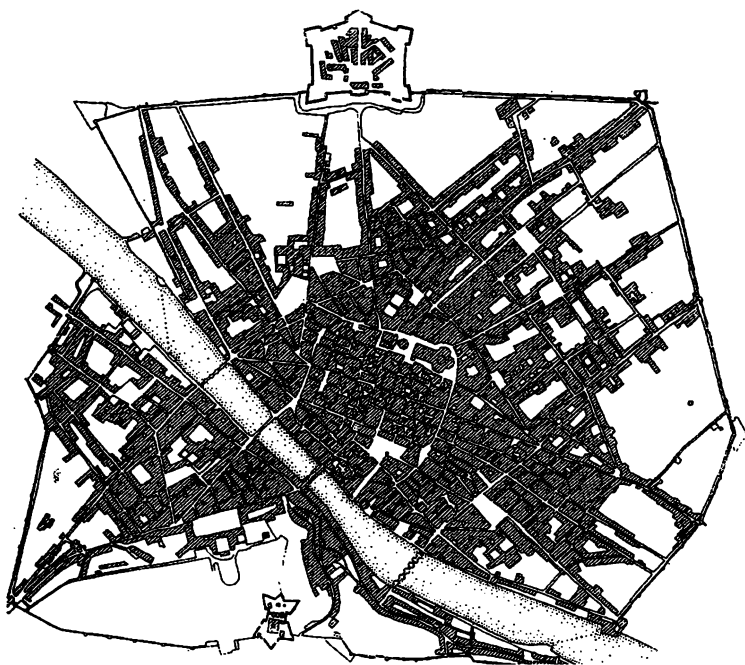
La *Bologna*, oraș de cîmpie fără un fluviu important care să condiționeze forma așezării, aceste procese apar cu claritatea unei diagrame. Orașul antic – locuit încă din timpuri străvechi și centrul uneia dintre principalele colonii din Italia septentrională – avea o suprafață de 70 de hectare și număra cîteva zeci de mii de locuitori. Orașul din Evul Mediu Tîrziu nu ocupă decît unghiul sud-estic al patruleterului roman, înconjurat de ziduri din secolul al VI-lea, cu extinderea din epoca longobardă, dincolo de poarta Ravennana, formată dintr-un zid în semicerc, care protejează evantaiul de drumuri ce duc spre cîmpia orientală. În anul 1019 catedrala *extra moenia* este mutată la marginea nordică a orașului, unde se află și acum ; în

16. Bologna. Gravură de C. Duchet, 1592.

anul 1088 se înființează celebra universitate, cea mai veche din Europa, care primește în custodie *Pandectele* lui Iustinian, provenind din Ravenna; după moartea contesei Mathilda (1115) s-a format Comuna care a absorbit cele două orașe, roman și longobard. La sfârșitul secolului al XII-lea orașul crește și ocupă un spațiu de trei ori mai mare, de 120 de hectare, cu o nouă incintă (1055-1070) care închide întreg patruleterul antic și cu o alta, semicirculară, spre est. În anul 1201 Comuna își instalează definitiv sediul în inima orașului antic, iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea începe construcția celei de-a treia incinte, imensă, care va fi terminată în anul 1380, prin care se mărește orașul, incluzînd, spre vest, un nou evantai de drumuri orientate spre poarta San Felice (aproximativ 450 de hectare). Acest perimetru intersectează străzile celor două evantaie, mai mult sau mai puțin departe de punctul lor de plecare, după gradul de ocupare a solului, rezultînd o diagramă a importanței diferitelor axe și deci a raporturilor dintre oraș și teritoriul învecinat (fig. 16). Începînd cu anul 1211, o serie de statute reglementează construcția arcadelor care străjuiesc stăzile pe o lungime totală de 38 de kilometri.

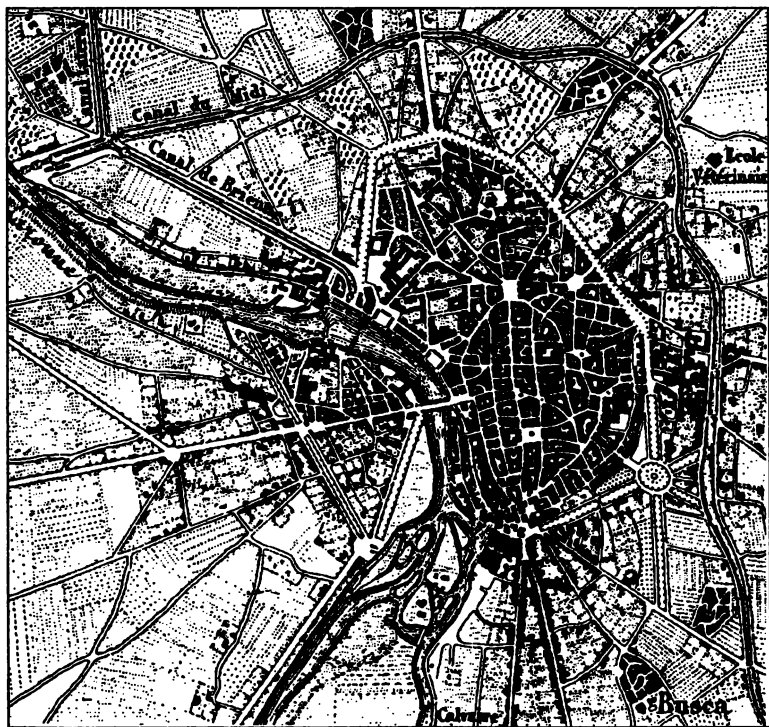
Dezvoltarea *Florenței* este un alt exemplu de utilizare a planului roman preexistent. *Florentia* este un oraș roman secundar, orientat după punctele cardinale, dar nealiniat nici după decupajele în parcele ale câmpiei vecine, nici după Arno, fapt determinant pentru evoluția ulterioară. Orașul carolingian cuprinde partea sudică a dreptunghiului roman, plus un triunghi care avansează spre fluviu. În secolul al XI-lea, orașul se extinde, reocupând partea nordică, dincolo de *forum vetus* unde se încrucișau dintotdeauna axele principale și începe să se întindă dincolo de cele patru porți. Comuna, instituită

17. Florența. Reproducere grafică a hărții din 1783.

acolo după anul 1115, realizează, între anii 1173 și 1175, „*cerchia antica*”, despre care vorbește Dante, care reproduce forma incintei precedente, înglobând însă burgurile care s-au dezvoltat pe flancuri, de-o parte și de alta a fluviului. În secolul următor, chiar și acest perimetru este depășit de dezvoltarea urbană și de noul oraș – de acum unul dintre centrele manufacturiere și financiare cele mai

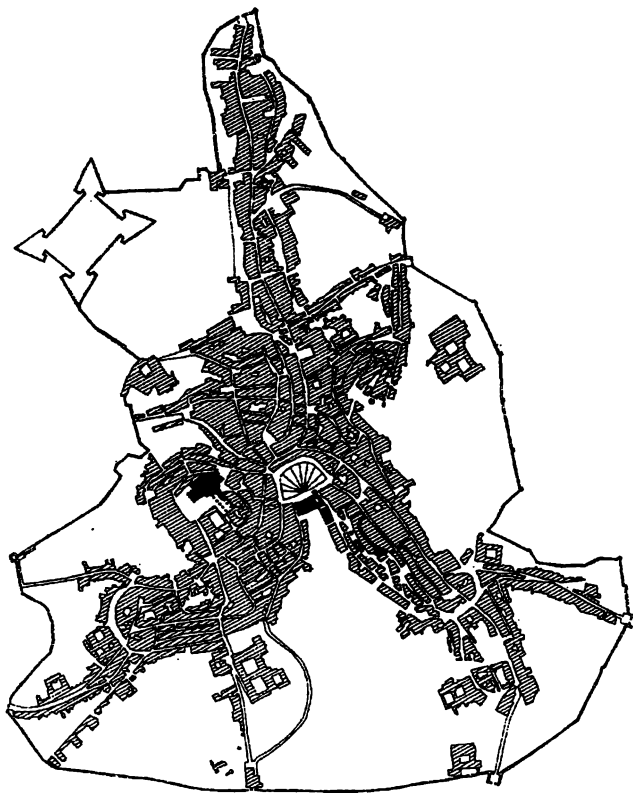
importante din Europa, cu aproximativ 100 000 de locuitori – și necesită un adevărat plan ordonator, supervizat de Arnolfo da Cambio care redesenează concomitent centrul și periferia. Dincolo de nucleul primitiv se organizează centrul religios, cu noua catedrală – Santa Maria del Fiore – și centrul politic, cu palatul și piața Senioriei. În perspectiva dezvoltării ulterioare a orașului, o nouă incintă, gigantică, cu o suprafață de 480 de hectare, este construită paralel cu cele dinainte. Pe acest splendid canevas (fig. 17) vor lucra artiștii din Renaștere pentru a crea forma urbană din secolele al XV-lea și al XVI-lea.

18. Toulouse. Hartă din 1841 (Duclos).

În numeroase alte cazuri, prezența unui râu orientează dezvoltarea unei cetăți romane cu tramă stradală ortogonală, deformînd planul inițial. Așezat pe malurile fluviului Garonne, Toulouse, în anul 419 deja

capitală a vizigoților, devine metropola cea mai importantă a Franței meridionale și este pe cale să se transforme într-un oraș-stat comparabil comunelor italiene, atunci când cruciada împotriva albigenzilor (1226-1228) pune capăt autonomiei sale. Nucleul roman și foburgurile sale – pe malul vestic burgul, cu celebrul sanctuar Saint-Sernin și cartierul Saint-Cyprien, pe celălalt mal la fluviului – sînt înconjugate, pînă în anul 1140, de fortificații din piatră, iar între anii 1152 și 1284 au fost construite cele patru poduri peste Garonne (fig. 18). Structura zidăriei din cărămidă cu finisaje din piatră conferă unitate imensului peisaj care se întinde de-o parte și de alta a fluviului și se complică în punctele monumentale : bisericile Saint-Etienne și Saint-Sernin, mănăstirea iacobinilor.

19. Siena. Reproducere grafică a hărții orașului din 1848.

În multe orașe fluviale – Bordeaux, Tours, Köln – planul evoluează în același fel, de la un dreptunghi la un semicerc mărginit de fluviu. În alte orașe, așezate la confluența a două râuri – Koblenz, Lyon – sau într-o buclă prea accentuată – Verona –, rețeaua desenată pe peninsulă în epoca romană este păstrată cu multă precizie, iar extinderile ulterioare rămân foarte distincte de acest nucleu originar.

Pe un teren muntos, exigențele acestuia tulbură regularitatea așezărilor preexistente și limitează în mod natural dezvoltarea orașului. În Apeninii italieni, în Alpi și în Masivul Central Francez, un mare număr de orașe mijlocii se formează pe înălțimile ușor de apărat ; dar în cel puțin un caz, acest gen de topografie n-a împiedicat dezvoltarea unui mare oraș, comparabil ca mărime și importanță cu cele descrise mai sus : *Siena*.

Cetatea originară etruscă și romană ocupă un spațiu destul de puțin privilegiat din punct de vedere geografic, care devine important în Evul Mediu Timpuriu, când traseul format de *via Flaminia* este întrerupt prin ocupația longobardă, în timp ce căile romane ale litoralului și traseul *via Cassia* prin Val di Chiana sînt acoperite de mlaștini. Prima cetate medievală, întemeiată de Rothari în secolul al VII-lea, ocupă cele două coline, Castelvechio și Santa Maria, unde este construită catedrala. La est de acest nucleu, pe un drum de creastă, trece *via Romea* care se îmbogățește, de-o parte și de alta, cu noi burguri. Din această constelație se naște, la sfîrșitul secolului al XI-lea, marele oraș, care păstrează urma originară a celor trei cartiere – „orașul” care cuprinde nucleul antic, Camollia la nord și San Martino la sud – subdivizate în șaptesprezece cartiere.

Vîrfurile colinei Santa Maria a fost lărgit pentru a susține catedrala, ale cărei turle încoronează profilul orașului. Placarea în piatră, cu benzi alternante albe și negre scoate admirabil în evidență clădirea imensă care domină vizual ansamblul reliefului construit. Declivitatea situată la sud de încrucișarea dintre străzile de pe culme este folosită pentru a se construi palatul comunal, în amonte de care este degajat un vast spațiu concav : este „Campo”, unde stau față în față, într-un echilibru arhitectural inegalabil, spațiul liber destinat colectivității și sediul construit al magistraturilor publice.

Modelarea deliberată a terenului devine aici o superbă transfigurare : profilul curb „în formă de clopot” al semicercului edificiilor din partea superioară și fațada rectilinie, ușor frîntă, a palatului de jos îmbrățișează imensa cochilie pavată, împărțită în nouă părți

inegale care converg spre un imens receptacul, în fața palatului. Turnul înalt, conceput în anul 1325, înălțat în unghiul estic al palatului și sprijinit pe capela din piață, are o funcționalitate complexă : corectează descentralizarea palatului spre vest, se detașează din golul pieței și, văzut de departe, concurează masa catedralei, ca un pivot gigantic între exteriorul și interiorul orașului. Vîrfurile, decupat în piatră cenușie, pus în echilibru instabil pe corpul înalt de cărămidă, proiectează în văzduh marele spațiu colectiv și îl semnalează, din toate părțile, în peisajul înconjurător.

O atît de mare reușită nu poate fi concepută fără o serie de contribuții individuale de un înalt nivel ; se presupune că Giovanni Pisano, meșter zidar al catedralei între anii 1284 și 1295, a intervenit și se spune, de asemenea, că, pentru opțiuni arhitecturale de asemenea importanță, trebuie să fi fost consultat Duccio, șeful școlii seneze de pictură, activ pînă în anul 1319. Statutele din 1262 și 1297 prescriu cu minuțiozitate caracteristicile edificiilor care dau spre piață și utilizările autorizate sau neautorizate ale acestora, cu un simț foarte ascuțit al raportului delicat dintre exigențele publice și private din acest loc principal al orașului.

Conturul zidurilor care închide „Y”-ul creștelor a fost edificat prin anul 1150, lărgit prima oară în anul 1220, a doua oară în anul 1260 și ultima dată în anul 1326, pentru a îngloba o parte din pantele și înălțimile învecinate și cuprinde o suprafață de 180 de hectare, nu mult mai mică decît a marilor orașe de cîmpie (fig. 19). Mai tîrziu, Siena, greu încercată de ciuma din secolul al XIV-lea, ieșea învinsă din lupta cu Florența, înainte de a fi cucerită definitiv în anul 1555. De-a lungul timpului, istoria orașului este marcată de paradoxul născut dintr-un cadru grandios care nu mai corespunde nici mărimii, nici resurselor populației. Siena rămîne totuși mărturia sfidării unei societăți care a știut să-și reinventeze mediul înconjurător.

Suprafața recucerită de la bizantini și arabi. În teritoriile rămase sub dominație bizantină – regiunile de coastă ale Italiei sudice și Peninsula Balcanică – orașele au o viață dificilă, iar tensiunea defensivă proprie primelor secole ale erei creștine rămîne o caracteristică permanentă. Sub dominația bizantină cele mai mari orașe greco-romane sînt treptat dărîmate – Brindisi, Taranto, Siracuza, Agrigento, Atena, Corint – concentrînd zona populată într-un mic perimetru, ușor de apărat – insula dintre cele două mări la Taranto,

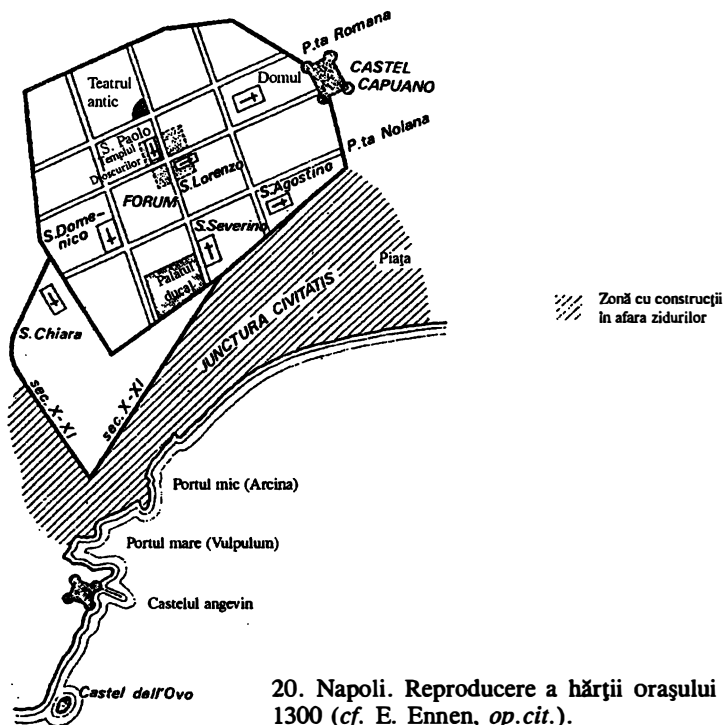
zona de lângă Ortigia, în Siracuză. Acropola de la Agrigent și Atena – și unele orașe din interior, din locuri foarte abrupte, precum Matera, Enna, Mistra, câștigă în importanță. Siracuză este cucerită de arabi în anul 878 ; o scrisoare a călugărului Theodosie descrie cu emoție acest mare eveniment care șterge de pe harta Europei una dintre metropolele Antichității.

Arabii, care ocupă Sicilia timp de un secol și jumătate, amenință orașele de coastă ale Italiei meridionale : Siponto este cucerit în anul 927, Taranto în anul 976 și chiar Roma este devastată în anul 846. Bizantinii păstrează totuși Calabria și Puglia până la sfârșitul secolului al XI-lea (Bari este cucerit de normanzi în anul 1071). Caracterul imprimat de lunga dominație grecească asupra orașelor de pe coasta Pugliei nu poate fi șters și influențează transformările ulterioare ale regatelor normand și svear. Dinastiile Hauteville și Hohenstaufen, care își schimbă mereu reședința, construiesc mai degrabă monumente izolate, civile sau religioase, fără a modifica în mod semnificativ orașele.

Recucerirea, cu păstrarea unei bune părți a orașelor bizantine în poziția lor marginală, conferă anumitor porturi din Campania – Salerno, Napoli – un nou rol politic și economic și o extindere corespunzătoare. *Napoli* se impune curînd drept capitala permanentă a sudului. El a moștenit din Antichitate un nucleu urbanizat important, situat în centrul unei zone dintotdeauna dens populate (fig. 20).

În timpul Evului Mediu Tîrziu, Napoli rămîne un oraș de proprietari de pămînt și nu ocupă decît o parte din așezarea greco-romană, înconjurată de ziduri din secolele al X-lea și al XI-lea. Cu timpul, ocupă treptat *junctura civitatis* dintre incintă și mare unde, alături de un țesut regulat ce urmează traseul hipodamic, se formează un țesut neregulat și fragmentat, nu departe de modelul arab. Carol de Anjou, care își stabilește aici capitala în anul 1266, îl înzestrează cu mai multe monumente importante – castelul, la extremitatea occidentală a golfului, piața, zidul de apărare meridional, jetela, biserica San Lorenzo, cu absida și promenada de tip francez – și chiar cu o autonomie administrativă inspirată din modelele nordice, bazate pe „reședințe”. Astfel, „unul dintre cele mai vechi orașe occidentale a devenit una dintre primele capitale ale Europei monarhice care se formează la sfârșitul secolului al XIII-lea : chiar dacă Napoli datorează mult moștenirii lui Frederic al II-lea, modelul său a devenit, de atunci, Parisul” (Yves Renouard⁹). Grila formată din cele trei

decumanus-uri orizontale și din nenumăratele traverse în pantă servește drept suport unei aglomerări de construcții eterogene care, în ciuda secolelor, nu-și va altera deloc coerența.

20. Napoli. Reproducere a hărții orașului cca 1300 (cf. E. Ennen, *op.cit.*).

Orașele italiene și spaniole recucerite de la arabi, deși adesea de origine greco-romană, au fost transformate în profunzime în timpul ocupației musulmane, care coincide cu perioada lor de maximă dezvoltare și prosperitate. Structura lor, formată din spații închise juxtapuse, cu edificii orientate spre curțile interioare, legate prin pasaje, pune treptat stăpânire pe alte spații locuite și cultivate, până ajunge să formeze o aglomerare foarte întinsă. Palermo atinge mai multe sute de mii de locuitori, iar Córdoba poate jumătate de milion, pe suprafețe foarte întinse.

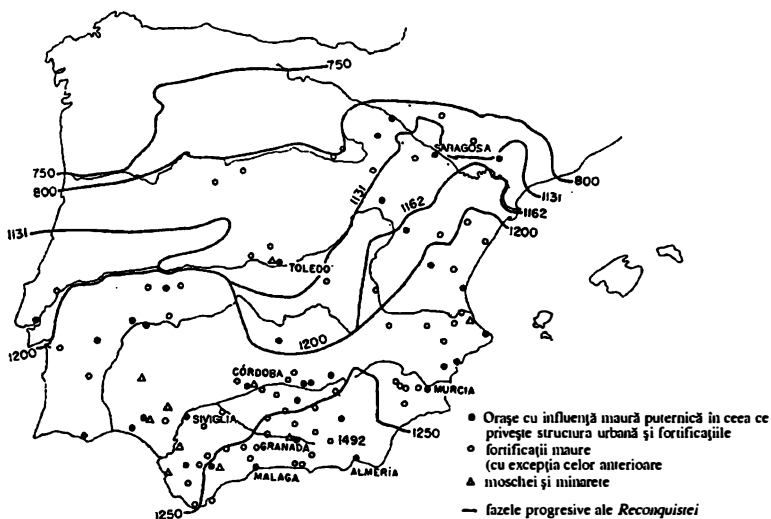
Cuceritorii creștini moștenesc aceste orașe de la o societate mai bogată și mai evoluată decât a lor și, reutilizându-le pentru nevoile lor, cu mijloace și resurse mai modeste, ei revigorează într-un fel

fenomenul descris în capitolul precedent cu privire la ruptura de Antichitate ; aici încă mai izbucnesc exigențele contradictorii ale continuității, ale concentrării și separării de mediul rural. Această întreprindere sfidează, pentru prima dată, capacitățile culturii occidentale și produce printre cele mai uimitoare peisaje urbane din Europa, unde se combină aportul celor două civilizații eterogene. Pe de altă parte, este prima risipă pe scară largă a unui patrimoniu cultural străin, care, în efortul de asimilare, a fost drastic sărăcit. Cuceritorii străini înșiși percep în mod confuz această pierdere și încearcă s-o remedieze conservând anumite monumente : construcțiile arabe incluse în parcul lui Wilhelm al II-lea la Palermo ; marea moschee din Córdoba, care va fi parțial modificată abia în secolul al XVI-lea.

Palermo, cucerit de normanzi în anul 1072, este o mare metropolă așezată în golful Conca d'Oro ; orașul antic, ușor înălțat și portul scăldat de apă sînt înconjurate de așezări răsfirate pe un vast teritoriu, alimentate de cursuri naturale și artificiale de apă, venite din interiorul țării. Noua clasă dominantă, puțin numeroasă, ocupă punctele strategice ale orașului, iar regii se instalează în citadelă, legată de catedrală prin *via coperta* (strada acoperită), accentuînd astfel acest exotic și splendid ansamblu pe care se întemeiază bogăția statului. În cursul secolelor următoare se realizează o apropiere lentă de regulile europene și anume : concentrarea părților construite – cu eliminarea spațiilor libere interioare și ridicarea unui inel de ziduri exterioare, consolidat în mai multe etape – și înlocuirea caselor joase întoarse spre interior cu imobile cu mai multe etaje deschise spre exterior. Spațiile verzi integrate în oraș sînt treptat construite, dar mai rămîn totuși spații virane de o dimensiune neobișnuită – esplanada palatului, Piața Marina, vîrfurile Papireto – care dau orașului Palermo un caracter regal încă evident, în ciuda decrepitudinii actuale.

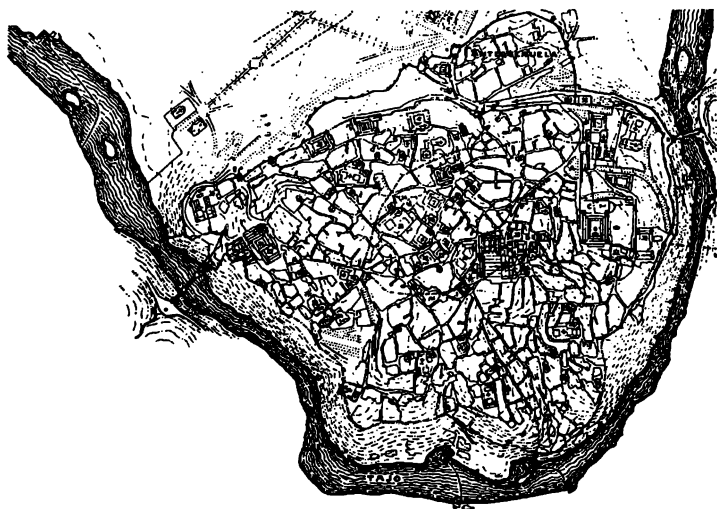
Această hibridare care dă orașului Palermo un prestigiu incontestabil față de orașele Italiei este, în schimb, matricea comună majorității marilor orașe spaniole. Barcelona, ocupată de arabi în anul 713, dar curînd recucerită de franci în anul 801, devine – după o ultimă incursiune arabă în anul 985 – un important centru de comerț din Mediterana occidentală și cunoaște o dezvoltare comparabilă aceleia a orașelor maritime din Italia și Marsilia. Incinta sa închide o suprafață de aproape 100 de hectare, organizată după modelul roman, deformat, în parte, în timpul perioadei arabe. Regii de Aragon o

lărgesc în anul 1350, dar noul teritoriu se umple mai lent de case, iar traseul neregulat al străzilor amintește de drumurile extraurbane din multe alte orașe europene.

21. Fazele Reconquistei Spaniei și urmele orașelor arabe (cf. C.T. Smith, *op. cit.*).

În orașele rămase mai mult sub dominație musulmană, transformările – înainte și după *Reconquista* – sînt mai radicale. *Toledo*, fostă capitală a vizigoților, este ocupată de arabi în anul 712, recucerită de creștini în anul 1085 și devine capitala regatului Castiliei și al Leonului (fig. 22). Locul accidentat împiedică lărgirea drumurilor așa cum se întîmplă prin alte părți – la Valencia și Almeria –, iar construcția de imobile cu multe etaje, îndreptate spre stradă, aglomerează în mod alarmant spațiile publice. Reglementările impun ca părțile ieșite în consolă să nu ocupe mai mult de o treime din lățimea străzii, lăsînd spațiul din mijloc pentru aer, lumină și ploaie. Cele mai importante edificii publice – Alcazarul, construit imediat după *Reconquista* și catedrala gotică începută în anul 1227 – se înalță dintre case și nu se pot vedea în întregime decît de departe, din cauza spațiilor înguste din jurul lor. Din combinarea acestor elemente contrastante derivă caracterul deosebit al orașului, rezumat într-o imagine exterioară foarte sugestivă.

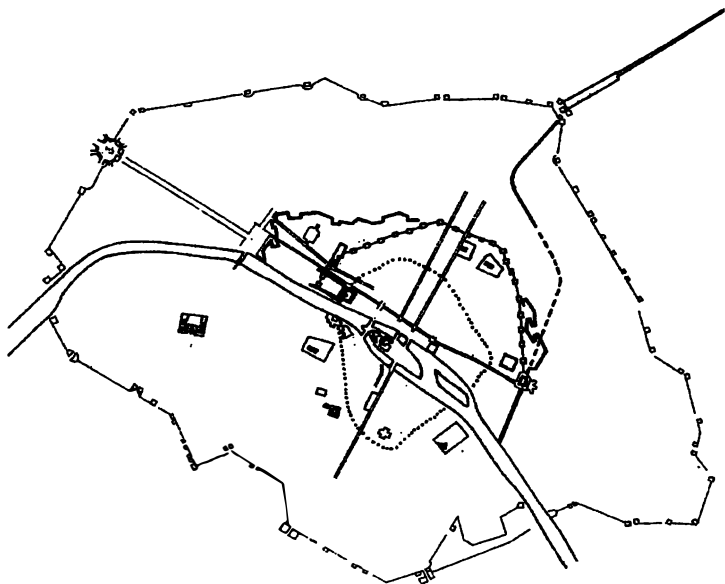

22. Toledo. Harta orașului, cu cele două rînduri de ziduri succesive (cf. O. Juergens, W. Giese, *Spanish Städte*, Friedrichsen & Co, Hamburg, 1926).

Orașele Andaluziei recucerite mai tîrziu – Córdoba în anul 1236, Sevilla în anul 1248, Granada abia în anul 1492 – au păstrat un caracter musulman mai marcant, existînd încă întregi cartiere de case joase, cu o curte interioară, bine adaptate climei: „întreaga arhitectură este prezentă în structura caselor, fără să se dea atenție exteriorului” (Alonso Morgado, 1587¹⁰). Creștinii au păstrat și conservat principalele monumente lăsate de musulmani – moscheea din Córdoba, turnul Giralda din Sevilla, palatul Alhambra din Granada –, iar coexistența dintre diferitele semne culturale rămîne o caracteristică durabilă a peisajelor urbane. Atunci cînd Spania își va construi imperiul colonial – utilizînd orașul Sevilla drept centru logistic – aceste forme compozite vor fi reproduse, cu rezultate surprinzătoare, în teritoriile îndepărtate din Mexic și Peru.

Aria septentrională. În Europa septentrională, diferența dintre orașele așezate pe ruinele antice – Treveri, Köln, Mainz, Augsburg, Londra – și cele născute dintr-o concepție originală nu mai este atît de importantă. Mediul înconjurător și noile tehnici de construcție, în special utilizarea lemnului, se impun în fața varietății urmelor planimetrice.

La *Paris*, orașul roman situat pe înălțimile de pe malul stîng nu este decît un element printre altele din capitala care se dezvoltă o dată cu constituirea, pe malul drept, în prima jumătate a secolului al XII-lea, a două burguri, Grève și Saint-Germain-l'Auxerrois și a pieței Champeau ; *la cité*, pe insulă, viața comercială de pe malul drept și universitatea de pe malul stîng formează un ansamblu coerent pe care Filip August îl desăvîrșește prin construirea Halelor (1186), a incintei (1180-1210) și a castelului Luvru ; Carol al X-lea lărgeste, prin anul 1370, perimetrul fortificat de pe malul drept și ocupă de acum majoritatea teritoriului în semilună, de la Sena pînă la mlaștini, care era deja populat în epoca preromană ; fortificațiile din secolul al XVI-lea și *marile bulevarde* din secolul al XVII-lea nu fac decît să confirme acest traseu fundamental, perfect lizibil și în metropola de astăzi (fig. 23).

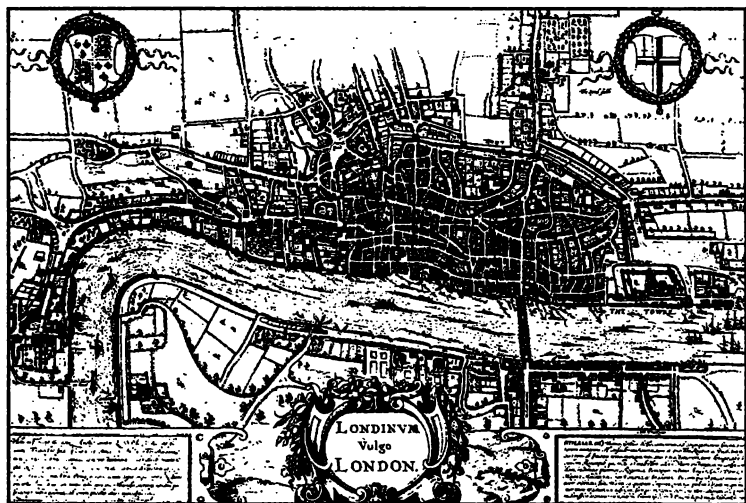

23. Paris. Perimetrele orașului în diferite perioade (cf. L. Bergeron [coord.], *Paris*, Laterza, Roma-Bari, 1989). Linia punctată indică zidurile construite de Filip August (1180-1210), iar pe malul drept – fortificațiile ridicate de Carol al V-lea și Ludovic al XIII-lea. La exterior, zidul așa-numiților Fermiers Généraux (1784-1791).

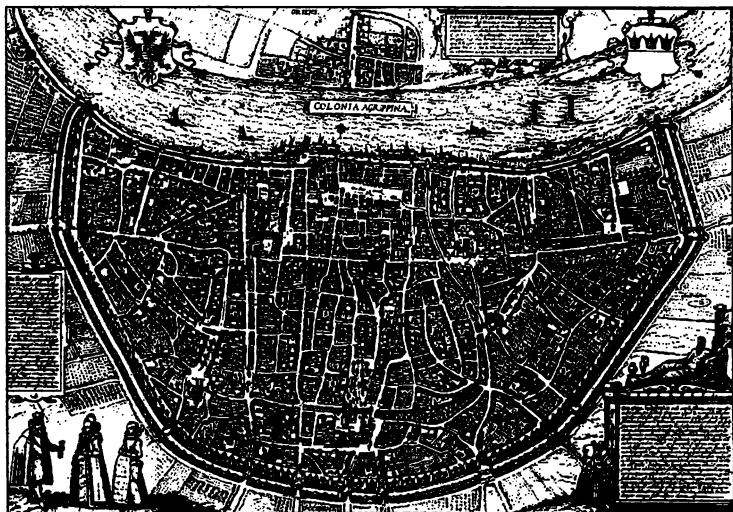
Suprafața totală a orașului, reflex al noului său rol cultural și politic, atinge astfel 440 de hectare. Frumoasa piatră albă extrasă

din carierele de pe malul stîng sau de pe valea Oisei, tăiată în blocuri regulate, dă unitate marilor opere civile și religioase, din care se desprinde noua catedrală Notre-Dame, reconstruită între anii 1163 și 1250. *Elita* intelectuală a Parisului are drept centru Universitatea, cu personalități precum Abélard și Sf. Bernard, dar se exprimă și în alte domenii ale vieții religioase și laice ; în domeniul de față, este decisivă invenția structurală a lui Suger (care a construit bazilica Saint-Denis) și a meșterilor din Île-de-France care dezvoltă disciplina tehnică și formală, dominantă în întreaga Europă.

În această epocă *Londra* este un oraș mai puțin important și planul cu tramă ortogonală al orașului roman domină în totalitate forma orașului medieval. Axul sud-nord care traversează Tamisa pe singurul pod determină amplasarea, de-o parte și de alta, a centrului urban și a foburgurilor Bishopgate și Southwark. Zidul roman, reparat după mai multe secole de abandon, servește drept incintă. Acestui nucleu de bază i se adaugă, la est, Turnul Londrei, reședință regală, și, la vest, la oarecare distanță, Westminster, cu catedrala unde sînt încoronați regii (fig. 24). Orașul medieval se organizează cu minuțiozitate între aceste puncte diferite, cu subdiviziuni cristalizate în *boroughs*, care există și astăzi.

24. Londra. Gravură Braun și Hogenberg, 1582.

25. Köln. Gravură Braun și Hogenberg, 1582.

Opțiunile din secolele al XII-lea și al XIII-lea fixează deja, cu o eficacitate surprinzătoare, caracterele celor două orașe, care aveau să fie cele mai mari orașe europene: polaritatea dintre *city* și Westminster la Londra, diviziunea tripartită dintre *oraș*, *cetate* și *universitate*, la Paris.

Pe malul Rinului, orașul *Köln* apare ca un centru comercial primar, care se eliberează, pentru o anumită perioadă, de puterea episcopală și își cîștigă autonomia. Importantă cetate romană de o sută de hectare, redusă de franci la dimensiunile unui sat, distrusă în anul 881 de normanzi, Kölnul se dezvoltă prin prelungirea zidurilor romane pînă la fluviu, apoi prin înglobarea burgurilor învecinate, grație celor două incinte succesive (anii 1106 și 1180), care ating suprafața de 200, apoi 450 de hectare. Bisericile ottoniene și romane, într-o dispunere planimetrică complexă – Sankt Pantaleon, Sankta Maria in Kapitol, Sankt Gereon, Die Heiligen Aposteln, Gross Sankt Martin – își profilează pe cerul orașului siluetele variate; catedrala gotică, începută în anul 1248 pentru a adăposti relicvele Magilor aduse din Milano de Frederic Barbarossa, domină de la înălțimea unui modest relief fațada lungă a orașului spre fluviu, prea larg spre a putea fi traversat de un pod (fig. 25).

În Flandra și pe coastele septentrionale ale Germaniei se concentrează industria textilă și escalele comerciale din Europa de Nord. Departe de influența directă a fluviilor, orașele își câștigă, ca și Italia septentrională și centrală, autonomia politică și un rol economic relevant la scară internațională. Este vorba despre centrele comerciale și castelele menționate în capitoul precedent care s-au dezvoltat pînă au devenit mari orașe. Numele lor este semnificativ pentru obîrșia într-un teritoriu deschis – Brugge (Bruges) înseamnă „pod”, Leuven (Louvain) – „colină cu buruieni”, Brussel (Bruxelles) – „sat din mlaștină” –, iar formele lor curbilinii, ghidate de cursul apelor, dezvăluie o geometrie total independentă de logica ortogonală a Antichității.

26. Bruges. Gravură din L. Guicciardini, *Descrizione di tutti i Paesi Bassi*, 1567.

Bruges, cel mai mare oraș comercial din Europa transalpină, s-a dezvoltat în jurul unei cetăți construite la sfîrșitul secolului al IX-lea de conții de Flandra, pe malul fluviului Reye. Fluviul se varsă într-un estuar al mării, care pătrunde adînc pe pămînt și pe aceste maluri se formează un burg comercial (*portus*) care găzduiește, în anul 957, primul tîrg. În jurul bisericilor se formează alte mici

burguri, în punctele cele mai înalte ale unei câmpii mlăștinoase. În secolul al XI-lea, orașul Bruges obține de la suzeranul său dreptul de a încredința guvernarea propriilor magistrați; el se întinde și realizează o primă incintă care cuprinde o suprafață de 86 de hectare și vreo zece mii de locuitori.

În anul 1134, o furtună puternică schimbă forma coastei și sapă un golf adânc – Zwyn – la extremitatea vechiului estuar al mării. Negustorii din Bruges exploatează rapid acest port natural, la o milă în afara orașului; ei întemeiază în golful Zwyn un nou avanport – Damme – și construiesc un canal pentru a-l lega de râul Reye și de oraș. Astfel, în secolul următor, Bruges va deveni principalul port la Marea Nordului; raporturile sale comerciale cu Liga Hanseatică sînt definite în anul 1252; în anul 1274 este semnat tratatul de la Montreuil cu Anglia, care furnizează lînă industriilor flamande, Eduard I făcînd din Bruges etapa obligatorie pentru toate exporturile de lînă spre continent. În anul 1277 apar în golful Zwyn primele galere genoveze și, puțin după aceea, galerele venețiene; în secolul al XIV-lea, Bruges și Veneția vor fi legate printr-un serviciu poștal zilnic, pe cale terestră.

O nouă incintă cu o suprafață de 430 de hectare este începută în anul 1297 și terminată spre mijlocul secolului următor. Administrația comunală este instalată în perimetrul castelului, în vechea Halle, dar centrul vieții citadine, care coincide cu *portus*, este Piața Mare, unde se va ridica, între anii 1377 și 1420, noul palat municipal, cu un turn imens (*beffroi*). La sfîrșitul secolului al XIII-lea, pe fluviu se construiește Waterhalle (demolată cinci secole mai tîrziu) unde navele puteau intra ca să fie încărcate sau descărcate la adăpost. La extremitatea vestică rămîne un mare spațiu descoperit, pentru tîrguri. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, populația ajunge la aproximativ 80 000 de suflete (fig. 26).

Coerența stilistică a orașului derivă și aici dintr-un sistem de construcție repetitiv, opus celui din Veneția, dar la fel de adaptat canalelor și străzilor curbe: succesiunea de ziduri portante cu timpane, paralele cu strada, cu pante ale acoperișului perpendiculare foarte înclinate, care permit iluminarea de sus a părților retrase ale fațadei și care dau caselor silueta caracteristică în scară. În ultimele decenii ale secolului al XIII-lea administrația consacră o treime din resursele sale lucrărilor publice – fortificații, pavaje, aducțiuni de ape – și reglementează minuțios intervențiile private: acoperișurile

trebuie să fie din țiglă, pentru a se evita incendiile, municipalitatea finanțând o treime din cheltuieli; proprietarii sînt despăgubiți în cazul în care casele lor urmau să fie demolate pentru lărgirea străzilor, dar nu sînt autorizați să distrugă nici un edificiu din proprie inițiativă, sub pedeapsa de a le reconstrui în mai puțin de patru luni.

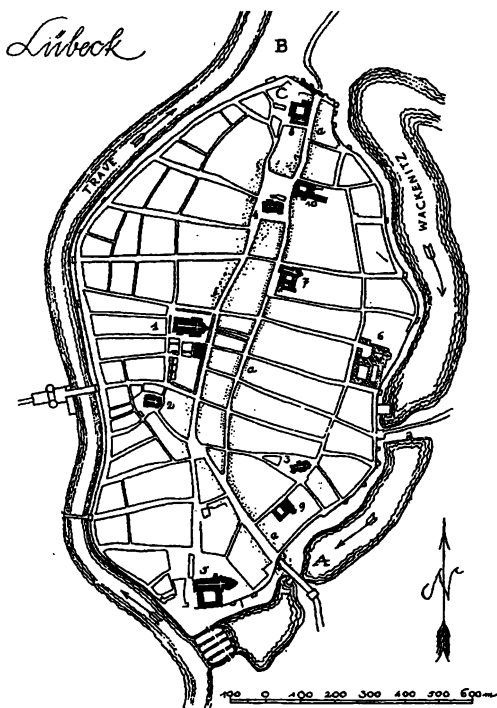
Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, criza economică și războiul slăbesc orașul. Treptat, golful Zwyn se aglomerează; în anul 1378 avanportul trebuie mutat de la Damme la Sluis, dar în anul 1460 devine inaccesibil navelor mari. Piața din Bruges, care nu se bazează pe o flotă proprie, e dependentă de privilegiile acordate de marile puteri și este amenințată de alte porturi care asigură libertatea comerțului. În anul 1488, împăratul Maximilian invită negustorii străini să-și transfere afacerile de la Bruges la Anvers și marele centru comercial de odinioară rămîne doar un oraș de provincie izolat, deși încă renumit.

În aceeași perioadă, și după o schemă similară, se dezvoltă alte orașe industriale și comerciale flamande: Gand, Louvain, Malines, Bruxelles, Ypres, Tournai. Gand, care este principalul centru al industriei textile și care duce o politică abilă de alianță cu Anglia împotriva regilor Franței, devine unul dintre orașele europene cele mai întinse (570 de hectare în interiorul incintei din secolul al XIV-lea).

Orașele portuare germane situate pe „Mediterrana de Nord” (Pirenne¹⁾), specializate doar în comerț, sînt mult mai mici, dar exercită, laolaltă, o funcție foarte importantă, grație Hansei, o alianță militară și comercială. Primul nucleu este constituit de înțelegerea dintre Hamburg și Lübeck din anul 1241, căruia i se alătură ulterior Bremen, Rostock, Stralsund, Wismar, Luneburg. În perioada cea mai înfloritoare, Hansa număra aproape 90 de orașe, repartizate la marginea sau în interiorul mai multor națiuni, printre care Dinant, Göttingen, Halle, Breslau, Cracovia, Kalmar și Revel.

Lübeck, care ocupă o poziție superioară în ligă, este orașul cel mai mare și cel mai bogat, din punct de vedere arhitectural. Burgul primitiv, la confluența Travei cu Wakenitz a fost extins în anul 1173 de Henric Leul pe întreaga colină dintre cele două fluvii și poartă amprenta acestei sistematizări. Pe creastă se întind două străzi paralele care leagă principalele centre religioase și civile printr-o serie de căi transversale perpendiculare, care coboară de-o parte și de alta, urmînd forma sinuoasă a malurilor. Seriile de case

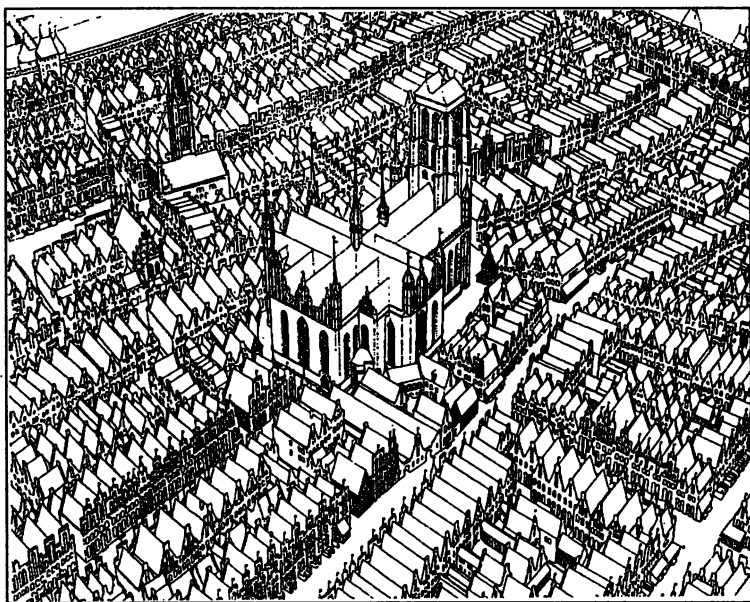
negustorești cu timpan, construite pe parcele înguste și adânci, de dimenisuni regulate, compun un peisaj convex, încununat de catedrală și de alte edificii publice și uniformizat prin materialul folosit, cărămida roșie. Fațadele decorate servesc la prezentarea și la anunțarea activității negustorești care se desfășoară înăuntru : construcția grupează în mod invariabil locuințe, birouri, laboratoare și depozite. Orașul, a cărui edificare este încheiată încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, păstrează neschimbată această formă, cu o suprafață de 100 de hectare și o populație oscilînd între douăzeci și treizeci de mii de locuitori (fig. 27).

27. Lübeck. Harta din K. Gruber, *Die Gestalt der deutschen Stadt*, Callwey, München.

Lübeck este unul dintre primele orașe noi ale Balticii ; urmează Riga, în anul 1201, Rostock, în anul 1218, Stralsund și Danzig prin anul 1230. Dar Baltica fusese deja străbătută de normanzi cu patru

secole înainte și de alți războinici-comercianți scandinavi, varegii, care pătrunseseră, de-a lungul fluviilor, în cîmpia rusă; în prima jumătate a secolului al IX-lea, legendarul Rurik a fondat Novgorodul, pe fluviul Volkov. Conformația acestei imense țări, cu cele două sisteme fluviale comunicante – unul vărsîndu-se în Baltica, altul în Marea Neagră – permite apropierea de sud, unde se găsește obiectivul cel mai ilustru și mai rîvnit, Constantinopolul; în anul 860 o expediție descinsese deja la Nipru și se apropiase de Bosfor. În anul 880, Oleg, urmașul lui Rurik, întemeiază primul regat rusesc, Rusia Kieveană și, în anul 912, o flotă de două mii de nave ajunge la Constantinopol, unde încheie un tratat comercial.

28. Centrul orașului Danzig (cf. K. Gruber, *op.cit.*).

Capitalele succesive ale primului stat rusesc – Kiev, apoi, începînd din anul 1125, Suzdal și, după anul 1157, Vladimir – sînt compuse dintr-un ansamblu de incinte fortificate, modelate în funcție de teren și înconjurare de valuri de pămînt și de palisade din lemn; aceste avanposturi ale lumii europene de la granițele marilor spații asiatice închid circuitul comercial dintre mările septentrionale și meridionale

și sînt în relații atît cu imperiul răsăritean cît și cu cel al Ottonienilor, din Apus : monumentele care au supraviețuit – catedrala Sfînta Sofia din Kiev, cele două biserici din *kremlinul* (fortăreața) lui Vladimir, catedrala din Suzdal – combină modelul bizantin al crucii înscrise cu structurile și ornamentele romanice din piatră cioplită.

Mongolii întrerup această integrare : între anii 1237 și 1240 ei cuceresc orașele rusești și ajung pînă în Polonia, distrugînd în anul 1241 Breslau și Cracovia. Lunga perioadă de ocupație mongolă dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea, chiar în momentul în care civilizația medievală europeană cunoaște o înflorire deplină, întrerupe creșterea orașelor și diferențiază istoria rusească de cea din restul Europei ; izolarea Rusiei nu se va încheia decît la începutul secolului al XVIII-lea, grație lui Petru cel Mare.

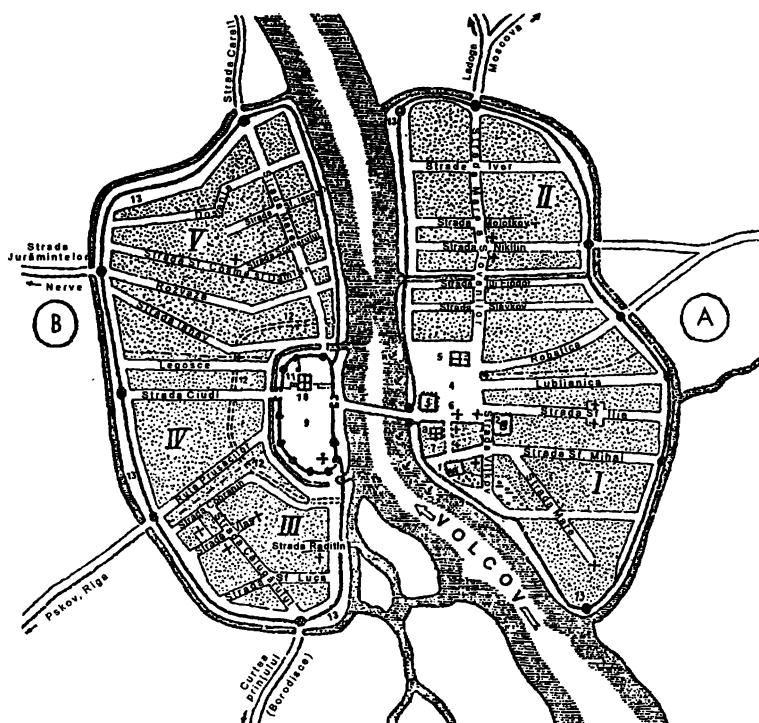
Excepție face *Novgorodul* care, scăpînd dintr-un atac mongol, în anul 1238, se dezvoltă în cursul secolelor următoare ca principal centru al schimburilor dintre Est și Vest. În jurul *kremlinului*, pe malul stîng al fluviului, se înalță un oraș de mari dimensiuni – aproape 150 de hectare și douăzeci de mii de locuitori – cu un cartier comercial, pe malul opus, special echipat pentru traficul fluvial și terestru. Aici se unesc Strada Mare, care vine dinspre vest și duce spre Carelia și ruta prusacilor, care duce spre Riga și spre Marea Baltică, iar spre est cu drumurile ce duc spre lacul Ladoga și spre Moscova. O incintă puternică, terminată în anul 1383, cuprinde orașul într-un perimetru rotunjit (fig. 29).

Noul principat rus, care s-a eliberat de mongoli după anul 1380, are capitala la Moscova, ce va căpăta forma unui oraș abia în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Acest stat care cucerește *Novgorodul* în anul 1478 și pune capăt rolului său de intermediar comercial se închide față de Europa și, după căderea Constantinopolului din anul 1453, se consideră moștenitorul civilizației ortodoxe, ridicate împotriva celei occidentale, constituind multă vreme un obstacol în relațiile cu restul Europei.

Colonizarea și orașele noi

Orașul închis, în opoziție cu spațiul rural, induce o transformare a întregului teritoriu care devine evidentă începînd cu secolul al XII-lea.

Orașul importă alimente și materii prime și exportă produse industriale și comerciale. Satul, pentru a răspunde acestor exigențe și creșterii populației trebuie să-și mărească producția defrișând noi terenuri și exploatându-le mai bine pe cele deja cultivate. În același timp, granițele Europei se extind spre est, prin colonizarea teritoriilor situate dincolo de Elba și spre sud, prin recucerirea treptată a Spaniei de la arabi. Aceste acțiuni impun formarea de noi orașe, întemeiate de regi, de vasali, de ordine religioase sau chiar de marile orașe și care sînt mai mult sau mai puțin conforme modelului citadin deja existent.

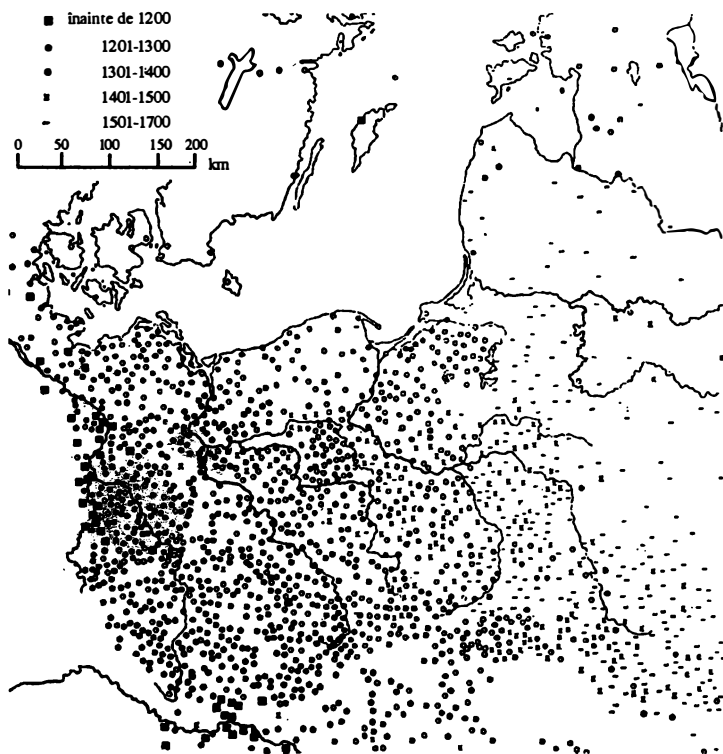

29. Novgorod. Reproducerea hărții din epoca Hansei (cf. E. Ennen, *op.cit.*).

Ele reproduc la scară mai mică organizarea orașelor-stat, rămînînd totuși supuse, pe plan politic și judiciar, unei puteri exterioare, feudale sau orășenești; ele garantează libertatea individuală a

lucrătorilor, au un guvern ales în general de cetățenii înșiși și sînt construite după aceleași principii organizatorice și formale.

Astfel se formează, începînd din secolul al XIV-lea, densa rețea urbană policentrică, ce caracterizează și astăzi Europa : cele 130 000 de centre numărate de istoricii francezi, care punctează continentul, de la Mediterana la Arctica, sînt adesea foarte apropiate – uneori la 5-10 kilometri, în zonele cele mai populate – și se diferențiază, totuși, prin limbă, obiceiuri, arhitectură, imaginație ; de aici rezultă întreaga diversitate ce alimentează inițiativele și dinamismul Europei, în așteptarea confruntării cu restul lumii.

30. Colonizarea europeană a zonelor de dincolo de Elba (cf. C.T. Smith, *op.cit.*).

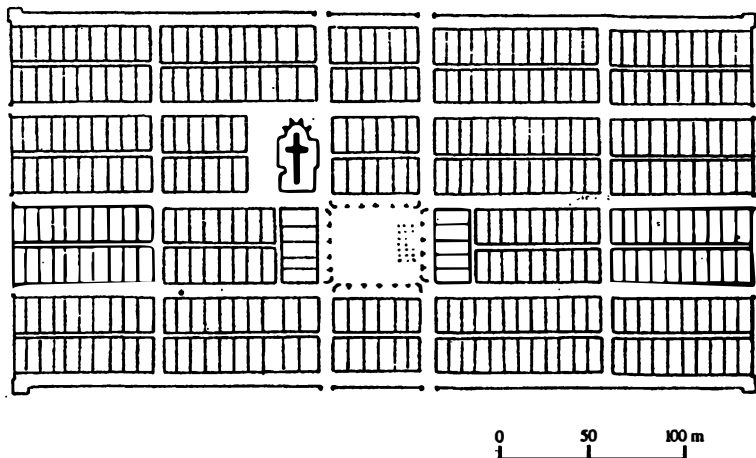
Micile orașe fondate *ex novo* pun în evidență capacitatea de concepție și de realizare planificată a unui organism urban. Forma lor este inventată în momentul întemeierii și rămîne adesea neschimbată. Fondatorul lor este și proprietar al terenurilor, el poate trasa în cunoștință de cauză planul orașului pînă în cele mai mici detalii: străzile, piețele, fortificațiile, dar și divizarea în loturi distribuite locuitorilor, care fac referire la tipurile constructive cunoscute și confirmate.

Aceste orașe noi au forme dintre cele mai variate, pe care cercetătorii din trecut au încercat să le clasifice după o tipologie, fără a găsi vreo rațiune pentru alegerea unui tip sau a altuia. Circumstanțele avute în vedere, chiar pentru decizia inițială, sînt nenumărate: natura terenului, tradițiile locale sau, dimpotrivă, inspirația exotică, simbolistica sacră sau profană, aderarea lipsită de prejudecăți la necesitățile funcționale sau economice, fiecare dintre aceste motive putînd fi determinant, în condiții date.

Distincția, pentru noi familiară, dintre urbanism și construcție este incertă. Multe clădiri s-au modificat treptat în timp, ca și orașele, și multe orașe sînt gîndite *ex novo*, ca și clădirile, uneori chiar de aceleași persoane, de exemplu Arnolfo, care realizează planurile coloniilor florentine de la San Giovanni Valdarno și Castelfranco di Sopra; se pare că a concepe un oraș nu este decît o aplicație particulară a capacității de a lucra, de-a lungul timpului, asupra formelor vizibile. De fapt, schimbarea metodei de a concepe edificiile din a doua jumătate a secolului al XII-lea privește, de asemenea, și orașele noi. Primele dintre ele – anterioare orașului Montauban (1144) – au un desen neregulat și irepetabil, care nu se poate transpune, în timp ce, după aceea, paralel cu difuziunea stilului gotic, apare mai frecvent un plan ortogonal, adaptabil la multe situații, care se cristalizează adesea într-o tramă regulată impecabilă, precum odinioară în orașele hipodamice și în coloniile romane (Lavedan¹²).

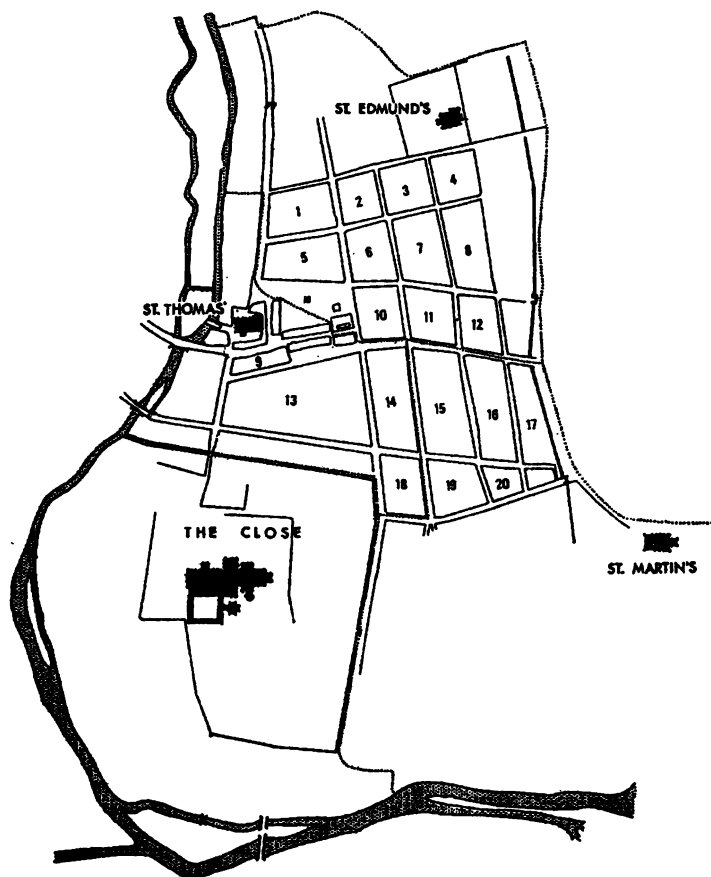
Orașele nou fondate, în secolul al XIII-lea – *bastides* din sudul Franței, ridicate din inițiativa beligeranților din Războiul de 100 de Ani (Aigues-Mortes 1246, Sainte-Foy-la-Grande 1255, Monségur 1263, Villeneuve-sur-Lot 1264, Beaumont 1272, Montpazier 1284), *new towns* englezești (Liverpool 1207, New Salisbury 1219, Flint 1272, New Winchelsea 1292), cetățile francilor din nordul Italiei (Orzinuovi 1298, Cittadella 1210, Gattinara 1242, Cherasco 1248,

Massalombarda 1251, Montagnana 1257), din Italia centrală (Buonconvento 1242, Pietrasanta 1255, San Giovanni Valdarno 1296), *poblaciones* din Spania meridională (Briviesca 1208, Villacarillo 1212, Salvatierra 1256, Villareal 1272), orașele întemeiate în est de Ordinul Cavalerilor Teutoni (Torun 1231, Königsberg 1255) și la sud de Carol de Anjou (Aquila 1266, Cittaducale 1309) – pot fi comparate, pe plan tehnic și vizual, cu marile extinderi planificate din unele orașe italiene (Brescia 1235, Florența 1293), amintind de modelul roman similar tablei de șah, prezente în ambele orașe, și formate din trasee rectilinii juxtapuse: fragmente de întărituri, străzi cu lărgime constantă, precum *via Matteotti* la Brescia, *via Maggio* la Florența, diviziunea regulată, în formă de pieptene, a parcelelor adiacente.

31. Montpezier, fondat în 1284. Hartă (cf. P. Lavedan, *op.cit.*).

În acest tip de organizare urbană, ca și în cazul catedralelor, referința mentală la trei dimenisuni ortogonale, care include, eventual, câteva devieri motivate, asigură continuitatea ideii și normalizează într-o mare măsură conflictele pentru distribuirea spațiului. În acest sens, goticul apare ca o metodă de organizare a spațiului – oricare ar fi acesta – urmînd o tramă universal valabilă, în mod virtual, la toate scările, deși, din perspectiva Renașterii, nu destul de sublimat intelectual. Omul pune stăpînire pe spațiul locuibil, aplicîndu-i o grilă intelectuală continuă, în întreaga gamă a dimensiunilor.

Scara 1:10.000

32. New Salisbury, fondat în 1219. Hartă (cf. M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, Lutterworth Press, Londra, 1967).

În partea delimitată de zidurile din 1327 există puține zone izolate: (1) calul alb; (2) pete de sînge; (3) a parohului; (4) a lui Vanner; (5) vierul albastru; (6) trei lebede; (7) trei cărți; (8) grifonul; (9) piața; (10) rime încrucișate; (11) calul negru; (12) a lui Swayne; (13) stradă nouă; (14) antilopa; (15) Treimea; (16) a lui Rolfe; (17) crucea lui Bernard; (18) cerbul alb; (19) baltă; (20) mlaștină.

Pe de altă parte, comparația cu arhitectura nu se susține pentru că afirmarea orașelor noi se concentrează într-o perioadă scurtă de

timp, de la jumătatea secolului al XII-lea pînă la jumătatea secolului al XIV-lea, apoi se întrerupe, întrucît criza economică și demografică ulterioară ciumei din anul 1348 exclude formarea de noi orașe pe teritoriul european și permite supraviețuirea cîtorva așezări identice, doar în spațiile periferice estice și sudice. Artă de a concepe un edificiu se modifică și se perfecționează, după cum știm, între secolele al XIV-lea și al XV-lea, prin orice fel de experimentări teoretice și practice. Artă misterioasă de a concepe un oraș cade în schimb în desuetitudine și va fi uitată înainte de a putea fi teoretizată, fie prin cărți, fie prin desen.

Ne-au parvenit numai documentele unui *colloquium* convocat de Edward I al Angliei, în anul 1297, la Harwich, pentru a discuta cu notabilii din 20 de orașe ale regatului despre metodele de concepere și de guvernare ale orașelor noi¹³, în special despre numeroasele experiențe în desfășurare: o sută douăzeci de orașe de acest tip au fost realizate în Franța și în teritoriile franceze de pe continent și alte 70 aveau să urmeze în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Este o rară mărturie verbală a ceea ce se întîmpla pe teren și arată, mai degrabă, lipsa de interes pentru o abordare teoretică generală. Se poate menționa de asemenea tratatul tardiv al lui Eximenics, scris în Spania în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, într-o perioadă în care experiențele concrete erau aproape căzute în uitare, argument care a fost, de atunci, exilat în sfera științifică și filosofică.

Din acest punct de vedere, în momentul expansiunii ei mondiale, cultura europeană va fi lipsită de apărare, după cum vom vedea în capitolul următor.

Moștenirea Evului Mediu urban

Formarea orașelor europene, pe care o vedem înscriindu-se într-un ciclu pornind de la creșterea demografică și economică din secolul al XI-lea, pînă la recesiunea din secolul al XIV-lea, a fost trăită în timpul său ca o aventură îndreptată spre un viitor necunoscut. Cei care, asemenea lui Dante, regretă orașul „din cercul antic” și stigmatizează orașul contemporan, cu „oamenii săi noi și cu agoniseala rapidă”, precum și ceilalți călători și cronicari care, din contră, descriu cu admirație aceste noutăți, nu fac decît să înregistreze în mod diferit o realitate neașteptată și surprinzătoare. Din aceste

aprecieri contrare se naște un sentiment de posesie, de apartenență, o legătură afectivă, care vor rămîne durabile în viitor și care fac încă parte din identitatea europeană.

Raportul dintre orașele europene și cele din restul lumii se inversează : Constantinopolul, după cucerirea sa, în anul 1204, de către cruciați, Córdoba, după recucerirea spaniolă din anul 1236, Bagdadul, după invazia mongolă din anul 1258, Palermo, după asediul lui Carol de Anjou din anul 1266, sînt tot atîtea metropole decăzute și ruinate ; noile centre europene sînt, dimpotrivă, în plină dezvoltare și sînt concepute la noile dimensiuni voit anticipate. Marco Polo, vizitînd în China, între anii 1274 și 1291, imensele orașe ale imperiului dinastiei Yuan care depășesc cu mult dimensiunile europene, este gata să le compare, de la egal la egal, cu Veneția și cu alte orașe europene. În ajunul confruntării lor cu lumea, orașele noi Europe sînt deja centre mondiale.

Urbanizarea Europei între anii 1050 și 1350 rămîne momentul decisiv al lucrării noastre : ea formează un cadru compus din numeroase centre diversificate pe care este construită, în mare măsură, rețeaua de așezări în care locuim astăzi. O bună parte dintre centrele medievale rămîn entități administrative (cele 37 000 de *communes* în Franța, cele 8 000 de *comuni* italiene), cu o autonomie limitată, dar nu artificială și cu o prezență foarte vie în obiceiuri și în imaginar.

Modelele urbane create în Evul Mediu caracterizează încă, într-o măsură covîrșitoare, orașele devenite de zece sau de o sută de ori mai mari. Acestei moșteniri îi datorăm însăși noțiunea de oraș, ca subiect individual și, într-un fel, animat, nereductibil la forme instituționale recente, naționale ori supranaționale ; avem sentimentul apartenenței la un oraș și acceptăm să fim calificați în funcție de acesta : parizieni, londonezi, venețieni sau chiar locuitori ai cutărui cartier ori a cutărei suburbii de care ne simțim legați ; calificați nu în sensul diminuării, ci îmbogățirii cu experiențele umane acumulate în acel loc. Dimensiunea redusă a acestei patrii imediate nu ne separă de lume ci, din contră, ne ajută în mod misterios să îmbrățișăm marile orizonturi ale timpului nostru – Europa, comunitatea mondială – depășind frontierele recente ale statelor naționale. Corespondența dintre imagine și sentiment pe care o constatăm în aceste limite ne introduce în alte experiențe de viață.

Numeroase discursuri teoretice privitoare la oraș în general („orașul este o stare de spirit – scria Robert E. Park în 1925¹⁴ –, un corpus de obiceiuri și de tradiții, de atitudini și de sentimente organizate în sînul acestei cutume și transmise prin intermediul acestei tradiții”) sînt bazate pe amintirea idealizată a perioadei creatoare din Evul Mediu. Numai conștientizarea acestei origini istorice poate corecta bruma de aroganță care însoțește asemenea raționamente și poate extrage de aici o contribuție obiectivă la noua cultură mondială.

Epoca desăvîrșirilor

Cadrul stabilizării și ultimele mutații urbane din secolul al XIV-lea

Marea criză economică care durează din prima treime a secolului al XIV-lea pînă la jumătatea secolului al XV-lea întrerupe dezvoltarea orașelor europene. Expansiunea demografică se oprește sau cunoaște un recul, mai ales după ciuma din anii 1347-1348. Florența pierde aproximativ trei sferturi dintre cei 90 000 de locuitori cîți număra la începutul secolului și nu va reuși să depășească 70 000 de locuitori pe parcursul întregului secol următor ; orașul încetează să se extindă, fără a mai ocupa ultima incintă, precum Siena, Gand, Köln și multe alte orașe din Europa. Prețul produselor agricole de primă necesitate scade, în timp ce prețul celorlalte mărfuri și salariile, dată fiind lipsa mîinii de lucru, cresc. Toate acestea determină, în afară de neajunsuri și dezechilibre, o stimulare a industriei specializate și a comerțului, o ameliorare a căilor de comunicație (în anul 1338 se deschide primul drum carosabil care traversează Alpii, de la Coire la Chiavenna ; la sfîrșitul secolului al XIV-lea funcționează un serviciu regulat de curierat, între Bruges și Veneția), se înregistrează un progres al tehnicilor financiare (contabilitatea în partidă dublă, inventată de genovezi în secolul precedent se generalizează ; după modelul *banchi di scritta* din Rialto, se creează tabelele de schimb din Barcelona (1401), Valencia (1407) și Casa di S. Giorgio la Genova (1408) ; la Bruges, prima bursă de comerț este organizată în prima jumătate a secolului al XV-lea de familia Van der Beurs). Progresul tehnologic continuă și multe invenții importante datează din această epocă – ecluzele și dragarea canalelor, pompa hidraulică, sistemul bielă-manivelă, ceasurile cu sonerie și cu arc – menționate în tratatele de la începutul secolului al XV-lea : Kyeser, Anonimul războiului husit, Mariano Fontana¹.

Vicisitudinile economice înăspresc conflictele sociale și revoltele straturilor sociale subordonate – meșteșugarii din Nürnberg în anul 1348, *ciompii* (torcătorii de lână) din Florența în anul 1378, țesătorii flamanzi în anul 1379, *tuchinii* din Languedoc în anul 1380, țărani englezi din Miles End în anul 1381, *maillotinii* din Paris în anul 1382 – se întorc în avantajul claselor dominante, senioriilor și regatelor naționale, care limitează libertățile orășenești. Orașele, deși nu-și pierd din importanță, trec „sub tutelă” (F. Braudel²).

Între timp, instituțiile universale ale Evului Mediu pierd teren. Autoritățile supranaționale intervin în conflictele locale ; între anii 1309 și 1378 sediul papal se află în Franța, Sfântul Imperiu se identifică cu regatele dinastice din Germania. Organizarea culturii se diversifică ; iau ființă numeroase universități, adesea cu un caracter național, iar orientarea nominalistă încurajează o amplă confruntare a interpretărilor și investigațiilor particulare.

33. Avignon. Hartă din secolul al XVI-lea.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea puține sînt totuși cazurile în care aceste mutații stimulează dezvoltarea urbană : Avignon, pentru că devine reședință papală, Praga, în calitate de capitală a

Imperiului sub Carol al IV-lea (1354-1378), Nürnberg, ca nod de comunicații terestre din Europa Centrală și centru internațional al metalurgiei. Acestea reprezintă puținele realizări – și cu atât mai interesante – ale unei faze lipsite de inovație urbană europeană, de la sfîrșitul lungii perioade medievale.

Avignon este deja un oraș de talie mijlocie – aproximativ cincisprezece mii de locuitori – atunci cînd papa Clement al V-lea hotărăște să-și mute aici curtea. Mijloacele financiare ale papalității sînt limitate, iar pe parcursul a 70 de ani se vor succeda opt papi ; de aceea, transformarea orașului se produce lent, în mai multe etape : extinderea palatului episcopal, pentru a deveni reședință papală (între anii 1335 și 1345), amenajarea podului peste Ron, construirea unei noi incinte fortificate (1355-1370) și a forturilor periferice de la S. Andrea și Sorgues. Spre mijlocul secolului, populația atinge aproximativ 35 000 de locuitori, dar se reduce la jumătate după ciuma din anul 1348. Ezitățile și dificultățile economice care încetinesc aceste transformări nu perturbă însă corența întregului ansamblu, realizat în frumoasa piatră provençală, sever disciplinată de raționalitatea gotică. Splendida amenajare a interioarelor – pe care fragmentele de frescă ale lui Simone Martini ne ajută să le intuim – a fost distrusă de-a lungul ultimelor două secole, iar restaurările finale nechibzuite ale palatului papal au făcut restul. În lumina aurie care unifică toate elementele peisajului, decorul apărut din acest episod istoric apare ca un obiect solemn și mort.

34. Praga. Imagine din Werner și Engelberg, 1740.

Carol al IV-lea de Luxemburg, rege al Boemiei din anul 1341, își consacră toate eforturile dezvoltării *Pragăi* : în anul 1344 el obține instituirea unui sediu arhiepiscopal ; în anul 1348, întemeiază universitatea, prima din Europa Orientală, și începe construirea unui „oraș nou” care lărgeste cu peste 200 de hectare suprafața urbană, formînd, împreună cu cele două așezări precedente – „orașul vechi” din anul 1232 și colonia germană din Mala Strana din anul 1257 – un mare oraș de dimensiuni europene : aproape 350 de hectare și cincizeci de mii de locuitori.

Începînd din anul 1355, atunci cînd Carol al IV-lea a fost ales împărat, Praga devine capitala Sfîntului Imperiu Roman și se îmbogățește cu lucrări publice excepționale : podul monumental cu 24 de arce peste Vltava (1347), piețele imense din orașul nou. Centrul vechiului oraș ia o înfățișare arhitecturală nouă, cu turnul municipal din anul 1364 și cu biserica din Tyn, din anul 1365. Castelul de pe colină (Hrad) a fost extins și încununat cu o mare catedrală gotică, terminată abia în anul 1392 ; la poalele ei, pe malul drept al fluviului, se formează, începînd din anul 1360, un nou cartier. Acest ansamblu din secolul al XIV-lea, unic în Europa prin grandoarea sa, va suporta adăugirile goticului tîrziu, cele renaștentiste și baroce, care conferă orașului Praga fizionomia compozită : dar, sub dispunerea clasică a zidului lung al castelului spre aval, este ușor de recunoscut desenul repetitiv și auster al cartierului medieval. Acest oraș splendid s-a păstrat ca prin miracol pînă în zilele noastre, fără deteriorări sau distrugerii serioase, dîndu-ne o idee concretă asupra capacității de invenție la scară mare a goticului tîrziu, rămas aproape pretutindeni la stadiul de schiță.

Nürnbergul reprezintă cealaltă mărturie importantă a acestei perioade, aparținînd nu sferei aulice, ci sferei municipale și industriale. De fapt, abia în anul 1320 cele două burguri fondate de Henric al III-lea și de Frederic Barbarossa pe cele două maluri ale râului Pegnitz – acolo unde se unesc căile de comunicație dintre Bavaria, Franconia, Suabia și Boemia – se unesc într-un singur oraș, cu incintă cvasicirculară care traversează de-o parte și de alta fluviul. La puțin timp după aceea, pe șesurile de la est și sud se formează mari foburguri, iar în a doua jumătate a secolului al XIV-lea fortificațiile sînt deplasate, pentru a le îngloba în oraș. Această nouă incintă este una dintre lucrările militare cele mai elaborate ale epocii, cu două ziduri paralele întărite cu turnuri și un mare șanț cu apă

exterior. Orașul atinge acum suprafața cea mai mare, de aproximativ 160 de hectare și 20 000 de locuitori.

35. Nürnberg. Imagine din 1493.

Centrul civic este reconstruit începînd din anul 1348. Casele din nucleul mai vechi sînt demolate pentru a elibera spațiul pieței comerciale și se construiesc cele mai importante edificii publice : biserica Sf. Maria (1355), noul cor al bisericii Sankt Sebaldus (1361), celebra fîntînă din piața mare (1385), noul cor al bisericii Sankt Laurenz (1439), cu artoforul Sfîntului Sacrament, figurează printre monumentele cele mai importante ale goticului german tîrziu. Primăria, începută în secolul al XIV-lea, a fost extinsă în secolul al XVI-lea, apoi din nou în secolul al XVII-lea, cu o continuitate de stil singulară.

Cu acest plan limitat și compact, Nürnbergul exercită o îndelungată hegemonie economică și culturală asupra unei mari părți din Europa Centrală. Puterea este în mîinile marilor familii de negustori și, mai tîrziu, a bancherilor de renume mondial, precum Welser. Aici lucrează cei mai importanți sculptori germani – Veit Stoss, Vischer – Albrecht Dürer și Hans Sachs, tipografii și cartografii de la începutul secolului al XVI-lea. Distrugerile din cel de-al doilea război mondial și reconstrucția grăbită a vechiului centru au spulberat, în mare parte, peisajul tradițional, din care se detașează doar monumentele restaurate cu o fidelitate minuțioasă.

Puterea în orașele stabilizate

Dezvoltarea acestor trei orașe este o excepție într-un context al stabilității și al replierii, care favorizează, în general, distanțarea față de orașele-șantier din perioada anterioară. Dimensiunea și configurația atinse în mod provizoriu între sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea devin definitive și sînt asimilate în comportamentul și în imaginarul indivizilor și grupurilor. Impulsul puternic pentru unificarea stilului, care a produs admirabilele ansambluri descrise mai sus, se traduce, în general, printr-o lectură mai atentă a patrimoniului existent, printr-o capacitate de sublimare și de perfecționare prin reprezentări literare, imagini pictate sau sculptate și, în cazuri rare, prin sistematizări la scară constructivă.

Literații deschid ochii asupra lumii care-i înconjoară. Petrarca este primul care realizează descrieri realiste de primă mînă privitoare la orașele pe care le descoperă în călătoriile lui ; în anul 1358, cînd vizitează Genova, scrie : „Vei vedea un oraș domnesc sprijinit pe o colină alpestră, superb prin oamenii și prin zidurile lui, al cărui aspect unic îl desemnează drept rege al mării”³ ; în anul 1356 el se găsește la Praga și-și notează impresiile asupra frumuseții orașului și umanității împăratului ; face un lung sejur la Avignon – între anii 1330 și 1340 și apoi, începînd din anul 1347 – și lasă în scrierile sale portretul cel mai fidel al orașului papal ; curiozitatea îl împinge, în anul 1336, să urce pe muntele Ventoux „îndemnat de dorința de a vizita un loc renumit pentru înălțimea lui” și scrie primul raport obiectiv asupra vastei perspective de ansamblu⁴ ; în același an sosește pentru prima oară la Roma unde, printre emoțiile pe care le povestește, figurează impresia vizuală a acestui imens oraș în ruine. În scrisorile sale, *Seniles*, descrie spectacolele date la Veneția în anul 1363, „în piața mare a orașului, care cred că nu are seamăn nicăieri în lume și în fața templului care strălucește tot în marmură și aur. [...] Marea piață, biserica însăși, turnurile, acoperișurile colonadele, ferestrele erau pline pînă la refuz de spectatori [...] exuberanță care se vedea pe chipurile tuturor cetățenilor”⁵. Nimeni înaintea lui nu a privit cu atîta interes și precizie vastul decor al Europei, orașele și peisajul din jurul lor.

Scriitorii umaniști din următoarele două generații – printre care Enea Silvio Piccolomini, „*multa vivendi cupidus*”*, înainte și după alegerea lui pe tronul papal sub numele de Pius al II-lea, în anul 1458 – vor alterna în mod spontan descrierile peisajelor fizice cu cele mentale⁶. Lor le datorăm acele *laudationes* ale orașelor, scrise în scopuri polemice, diplomatice, retorice, dar adesea pline de o înțelegere autentică a caracterului propriu fiecărui oraș: scrierile lui Salutati și Loschi din timpul conflictului dintre Florența și Milano sub Jean-Galeas Visconti; *Laudatio* lui Brunî, în onoarea Florenței și cea a unui anonim din anul 1430, în cinstea Genovei.

Pictura, reînnoită de marii maeștri florentini și sienzezi de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, este de acum un instrument alternativ, deschis spre spectacolul lumii, capabil să reproducă și să ordoneze, în felul său, întregul univers al formelor naturale sau construite. Peisajele urbane își găsesc un reflex – descriptiv și normativ – în miniaturile cărților, în imaginile pictate pe lemn sau în frescele murale; astfel, toate sensurile teologice, filosofice, ceremoniale, mondene se adună și se organizează în liniște, sub hegemonia coerenței vizuale. Spre mijlocul secolului al XIV-lea apar primele cartografii nonsimbolice, cum este planul Veneției din anul 1348 deja menționat, și primele peisaje independente ale unei „expuneri”, precum micile tablouri sienzeze ale școlii lui Lorenzetti. Raportul dintre cuvînt și imagine, căruia Huizinga îi consacră două capitole din *Amurgul Evului Mediu*, se inversează în timpul acestei perioade și civilizația vizuală a primei jumătăți a secolului al XV-lea este cea care va conduce la revoluția stilistică a Renașterii⁷.

Ultima fază a dezvoltării orașelor analizate în capitolul precedent este marcată prin prezența artiștilor, pictori și sculptori: Giotto, Arnolfo și Ghilberti, la Florența; Duccio, Simone Martini și Lorenzetti la Siena; Jan van Eyck și Memling la Bruges; Stoss și Dürer la Nürnberg. Contemporanii acestora sînt perfect conștienți de importanța muncii lor; a rămas memorabilă o mare procesiune care însoțește, în anul 1311, opera *Maestà* de Duccio, de la atelierul pictorului pînă la altarul catedralei. Pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea, artiștii sînt organizați în corporații – la Florența, pictorii sînt înscrși în cea a medicilor și farmaciștilor, căroră le cumpără

* „Dornic de a trăi multe [evenimente]” (trad. Rodica Paliga).

culorile, sculptorii în piatră în cea a meșterilor în piatră și în lemn, sculptorii în metal și în aur în corporația mătăsii, care grupează diverse meserii de lux –, dar competența lor nu se limitează doar la prelucrarea manuală a materialelor : este o competență generală în câmpul formelor vizibile care îi abilitază să dea sfaturi în domeniul arhitecturii și urbanismului. Am văzut că, în secolul al XIII-lea, Arnolfo a făcut planurile urbanistice ale Florenței, iar Giotto a desenat campanila catedralei, în anul 1334.

Artiștii din Renaștere se vor inspira mai degrabă din acești consultanți de nivel înalt, decît din responsabili lucrărilor propriu-zise, iar revoluția stilistică înlocuiește, pretutindeni, în cursul celor două secole următoare, lumea anterioară a formelor.

Noua cultură artistică

Tema celei mai importante părți a experienței europene este acum desăvîrșirea organismelor urbane stabilizate în formă și în funcțiuni : terminarea și decorarea principalelor edificii, sistematizarea spațiilor publice, construirea de noi clădiri publice și private. Printre motivațiile acestor intervenții apare în mod frecvent „decorul”, care se referă la durabilitate, comoditate, armonie vizuală, dar și la normele administrative ; de exemplu, statutele florentine din anul 1415 zăbovesc mult asupra acestor aspecte. Pavajul din piatră sau din cărămidă, folosit odinioară doar în puține orașe – precum Lübeck – sau în locuri privilegiate – piața San Marco din Veneția – s-a răspîndit foarte mult. Folosirea anumitor materiale sau a anumitor efecte de stil este uneori indicată pentru personalizarea orașului. Opțiunile pentru realizarea unui edificiu important – precum catedrala din Florența, începută la sfîrșitul secolului al XIII-lea sau cea din Milano, începută un secol mai tîrziu – au fost dezbătute pe rînd, cu o tenacitate extenuantă : este suficient să amintim concursul lansat în anul 1367 pentru modelul de pilastru de la Santa Maria del Fiore. Deoarece în cultura gotică toate detaliile sînt independente și, în mod conceptual, de aceeași valoare, această exigență sfîrșește prin a produce o dispersare insuportabilă a energiilor. Metoda aceasta de lucru dă uneori naștere la opere reușite, precum fațada catedralei din Orvieto, construită cu încetineală, între anii 1310 și 1425, ori relicvariul din același edificiu, executat de Ugolino di Vieri și de

companionii săi, între anii 1337-1338, care par suspendate într-un echilibru precar și formează niște universuri izolate cu grijă, fără posibilitatea de a evolua. Dar, cel mai adesea, elementele individuale, complicate în mod inutil, se aliniază în serii monotone, ca în literatura de curte și în muzica polifonică a vremii.

Schimbarea se produce rapid, în timp și spațiu: la Florența, între anul concursului pentru construirea catedralei (1418) și anul încheierii acesteia (1436). Artiști ca Ghilberti, Brunelleschi, Donatello, Paolo Uccello, Nanni di Banco, Masaccio, literați ca Salutati și Bruni, savanți ca Toscanelli și Pelacani repun în discuție rolurile culturii tradiționale. După știința noastră, o singură persoană, Filippo Brunelleschi, este la originea principalelor opțiuni care vor influența atât arhitectura, cât și artele figurative.

Tendința de a înțelege și de a controla lumea formelor vizibile își va găsi un răspuns științific și definitiv: perspectiva lineară, care stabilește o corespondență exactă între reprezentarea artistică, pictată sau sculptată, și forma tridimensională a obiectelor reprezentate. Ea stabilește o selecție în lumea imaginilor în funcție de o ierarhie de valori – întâi proporțiile, apoi dimensiunile și caracteristicile fizice, textură și culoare – din care decurg regulile de compoziție ale oricărei opere, de la arhitectură la peisajele urbane. Pentru a face posibil acest procedeu într-o operă de mari dimensiuni trebuie ca obiectele hărăzite a ocupa diferite poziții în perspectivă să aibă o formă determinată și recognoscibilă; percepția lor imediată permite recunoașterea cu anticipație a cadrului conceptual, variabil în funcție de efectul și de funcțiunea căutată, la care se referă toate detaliile ce survin după o examinare ulterioară: modificările specifice elementelor fixe, în limitele care nu le compromit recognoscibilitatea și elementele secundare. Tablourile și statuile fac parte din aceste elemente, dar au propria lor organizare vizuală, independentă de context, ce cuprinde spectacolul lumii înconjurătoare, peisaje, arhitectură și personajele umane care le populează. Modelele uniformizate – ale elementelor și nu ale ansamblurilor – au apărut în Antichitatea clasică și sînt prezente, într-o oarecare măsură, de-a lungul întregului Ev Mediu, mai ales în Toscana; dar acum s-a făcut o primă rectificare asupra monumentelor antice, pentru a îndeplini această nouă funcție intelectuală.

Cele două componente ale noii metode – teoria geometrică a perspectivei și referința la elementele uniformizate ale Antichității –

au niște antecedente : pasul decisiv este combinarea lor, neașteptată și bogată în consecințe.

36. Florența. Gravură de C. Duchet (cca 1580) reproducând așa-numitul „della catena” de la sfârșitul secolului al XV-lea.

Nu a fost o întâmplare că această nouă turnură metodologică s-a produs cu ocazia șantierului cupolei care a încheiat, după mai bine de un secol, construcția catedralei florentine. În *Laudatio*, de Leonardo Bruni, *Florența* este reprezentată printr-un ansamblu de cercuri concentrice, avînd în centru, în mod simbolic, Palatul Senioriei și aceeași imagine se regăsește în *Istoria* lui Dati, scrisă între anii 1422-1424. Decizia luată la sfârșitul secolului al XIV-lea de a suprainălța cupola prin construirea unui tambur vizează transformarea sa în centru – vizual, nu simbolic – al orașului. Brunelleschi transformă această intenție în imagine precisă. El dă cupolei o conformație grandioasă, vizibilă de la mare distanță, care pune în evidență structura celor opt muchii curbe, orientate spre fiecare dintre direcțiile spațiului și așază în vîrf lanternoul, cu structura clasică mărită, pentru a regla intensitatea luminii. El pune astfel manifestul programului său în centrul scenei urbane și dă ansamblului conceput la sfârșitul secolului al XIII-lea o concluzie peremptorie, deschisă spre viitor. Metafora florii devine un desen vizibil, unde cupola reprezintă centrul, iar zidurile, în formă de cerc, corola ; astfel este reprezentat orașul în primul tablou în perspectivă, numit

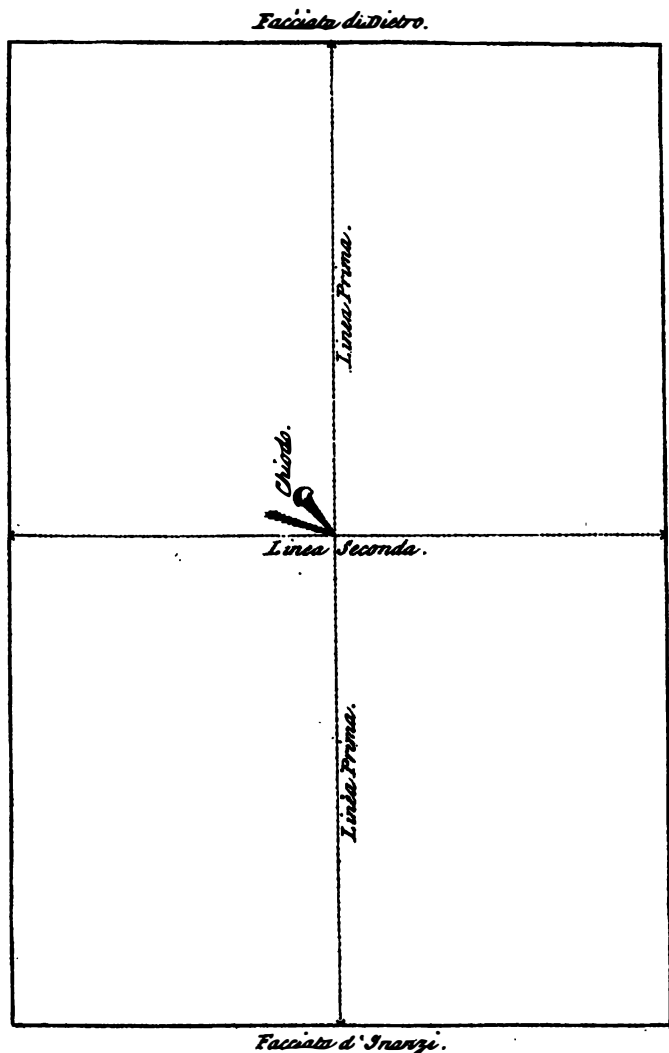
„della catena”, din anul 1472 (fig. 36). Într-adevăr, acum, Florența apare ca moștenitoarea Romei, păstrătoare a virtuților antice și creștine, descrisă de Bruni și de Landino în preambulul *Divinei Comedii*; Chastel a publicat, în anul 1954, inițiala miniată a unui codice din *De civitate Dei*, unde cetatea sfântă contemplată de Sfântul Augustin este chiar Florența, cu turnurile și clopotnițele sale, dominate de cupola lui Brunelleschi⁸.

Celelalte opere florentine în care Brunelleschi își experimentează noua metodă de proiectare – azilul pentru copiii abandonati (*Ospedale degli innocenti*), sacristia familiei de Medici de la San Lorenzo, Palatul Guelfilor, reconstrucția bisericilor San Lorenzo și Santo Spirito, capela Pazzi de la Santa Croce, rotonda îngerilor, situate în punctele principale ale orașului de acum stabilizat – s-au lovit de nenumărate dificultăți și aproape toate au fost terminate abia după moartea sa (1446), uneori cu modificări foarte evidente. Totuși, acest ansamblu care reflectă exigențele și problemele Florenței din prima jumătate a secolului al XV-lea s-a impus ulterior drept referință obligatorie pentru noile experiențe italiene și europene; el înlocuiește, într-un secol și jumătate, ansamblul tradițiilor recente și formează un repertoriu universal care a rămas omniprezent pînă în secolul trecut. Prin această opțiune, cultura europeană se distanțează față de *koiné*-ul mediteranean; ea confiscă moștenirea greco-romană, care stă la baza altor experiențe ce se derulează în emisfera occidentală – bizantină, arabă, coptă, rusă – și stabilește cu aceasta o relație durabilă, bazată pe un calcul intelectual și pe revendicarea celor mai îndepărtate izvoare. Experiența europeană dobîndește astfel o nouă autoritate și stabilitate, ale căror consecințe vor fi simțite în următoarele patru secole.

Reînnoirea urbanismului în Italia

Aplicarea noii metode la scara orașului este încă de la început problematică, pentru că echiparea urbană europeană este practic încheiată și, multă vreme, nu vor exista nici exigențe, nici mijloace de a o modifica în mod semnificativ. Pe de altă parte, reforma culturală, care pune în joc și chiar subliniază moștenirea trecutului, disimulează dificultățile tranziției. În cazul Florenței, cadrul urban trasat în timpul lui Arnolfo di Cambio, cu un secol și jumătate mai devreme,

n-a fost deloc repus în cauză ; schimbarea metodologiei arhitecturale servește tocmai la confirmarea și la perfecționarea unui desen care ar fi riscat să devină confuz, prin acumularea de detalii inutile.

37. Principiul simetriei (imagine din tratatul *De re aedificatoria* al lui Alberti, Ed. Leoni, 1755).

Contradicția apare în raporturile dintre artiști, mecena și societate. Marile amenajări medievale au fost posibile printr-un angajament colectiv, în conformitate cu regulile tehnice și administrative proprii orașelor-stat, și chiar acum intervențiile mai importante au loc în acest fel. Șantierul cupolei, de departe cel mai ambițios și mai costisitor dintre cele încredințate lui Brunelleschi, va fi cel care va avansa cel mai repede, cu finanțare de la breasla linarilor și urmărind filiera obișnuită a concursurilor și a verificărilor. Inventatorii noii culturi artistice s-au integrat foarte bine în această lume – Brunelleschi devenind chiar starețul bisericii San Giovanni, în anul 1425 –, dar ei revendică o autonomie personală ce îi determină să caute mecenatul familiilor nobile – Medici și Pazzi pentru Brunelleschi – care nu au încă mijloace financiare suficiente, după cum o demonstrează vicisitudinile cunoscute pentru San Lorenzo și capela Santa Croce.

Artiștii din generația următoare se eliberează de mediile urbane și se deplasează liber de la o curte la alta, pentru a se pune în serviciul principilor educați în același climat cultural; pacea și creșterea economică din a doua jumătate a secolului al XV-lea creează de altfel noi exigențe și produc, treptat, resurse pentru a le satisface, dar inițiativa personală a principilor – discontinue și autoritară – este mai bine adaptată comenzilor arhitecturale punctuale decât sarcinilor complexe ale sistematizării urbane. Astfel, din rațiuni diferite, transformarea orașelor rămâne imposibil de realizat la sfârșitul secolului al XV-lea, așa cum era și la începutul acestui secol. Doar în perioada intermediară – atunci când conjunctura politică și economică se ameliorează, mecanismele colective de intervenție nu sînt încă prea slăbite, iar rolul bogăției a permis, pentru un timp destul de îndelungat, colaborarea dintre mecena și artiști – este posibilă transformarea semnificativă a orașelor italiene de mărime mijlocie, diminuîndu-se distanța dintre idealurile culturale și realizările concrete.

Medierea teoretică a lui Alberti. În anul 1434 – atunci cînd reforma culturală florentină este aproape încheiată – Leon Battista Alberti, în vîrstă de 30 de ani, sosește la Florența. Sînt primii ani de guvernare a familiei de Medici : Brunelleschi aproape încheia cupola și deschisese toate celelalte șantiere, Ghiberti lucra la cea de-a treia poartă a baptisteriului, Paolo Ucello și Donatello se întorseseră în oraș, iar artiștii din noua generație – Michelozzo, Fra Angelico,

Lippi, Rossellino, Luca della Robbia – debutau sub imboldul descoperirilor anterioare. Alberti abordează ca scriitor artele figurative, încercînd să teoretizeze ciclurile de experiențe recente, în tratatele sale despre sculptură și pictură, apărute prin anul 1436 și, mai târziu, în cel referitor la arhitectură, dedicat papei Nicolae al V-lea și publicat în anul 1452⁹. Dar obiectivul său nu este doar teoretic; Alberti încearcă, cu instrumentul universal al culturii umaniste, cuvîntul scris, să pună în ordine propozițiile estetice deja avansate, pentru a face posibilă o aplicație practică mai largă și mai sigură, examinînd cu cea mai mare seriozitate toate pasajele concrete. Rolul său va fi determinant în cea mai mare parte a transformărilor din Italia dintre anii 1440-1470, iar discursul său asupra arhitecturii se împletește cu devizele și cu bilanțurile acestor acțiuni.

În tratatul din anul 1452, Alberti înregistrează toate ambiguitățile noii culturi față de problema orașului. Arhitectura este o operațiune complexă, care cuprinde desenul (*lineamenta*) și construcția (*structura*); ea privește, în mod potențial, toate etapele intervenției și Alberti enumeră „părțile” succesive: „*regio, area, partitio, paries, tectum, apertio*”^{*}. În ediția italiană, Cosimo Bartoli traduce „structura” cu „*muramenti*” (zidărie), confirmînd intenția lui Alberti de a reduce toate structurile verticale la conceptul de zid; ordinele arhitecturale de care depinde încadrarea în perspectivă a edificiilor trebuie să derive de la un zid „deschis și cu fante în mai multe locuri” și sînt, la rîndul lor, descrise ca „ornamente” ale arhitecturii; se oferă astfel o mediere între practica medievală și noua cultură artistică, ce facilitează și ghidează de fapt transformările urbane din deceniile următoare: Pienza, Urbino, Mantova, Ferrara, Roma, Napoli.

Cartea a IV-a, dedicată „tuturor operelor din univers”^{**}, adică orașului, nu transpune la scară mare un raționament al proiectului, ci consideră orașul ca un cadru care unește operațiunile ce trebuie proiectate, un cadru imobil și dominat de factorii permanenți ai terenului și ai climei. Forma sa nu poate fi regulată, așa cum o cer clădirile, ci „variază o dată cu variația locurilor”. Descriind, în cartea a VIII-a, diferitele elemente ale orașului – străzi, piețe –

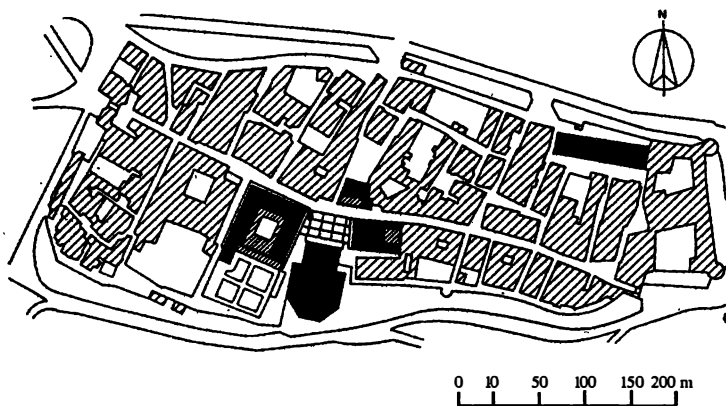
* „Mediul ambiant, suprafața, împărțirea interioară, peretele, acoperișul, fereastra”, L.B. Alberti, *De re aedificatoria*, ed.cit., I, p. 23 (n.t.).

** În textul original: „*De universorum opere*” („Opere cu caracter universal”), *ibidem*, I, p. 265 (n.t.).

Alberti oscilează cu prudență între regulat și neregulat, cu atenția mereu fixată asupra posibilelor realizări concrete.

Textele sale reflectă o personalitate puternică, fapt care le-a făcut și le face încă foarte convingătoare. Experiența sa directă a devenit astfel o normă general admisă, care a apăsător asupra evoluției ulterioare a teoriei și a practicii; saltul metodologic dintre proiectul urbanistic și cel arhitectural, care rupe continuitatea proprie goticului târziu, va rămâne pînă în zilele noastre o caracteristică a culturii europene.

Cele două ordine conceptuale de referință – spațiul și mediul înconjurător – sînt, din punct de vedere teoretic și istoric, eterogene, dar tocmai interferarea lor determină realizările importante în condițiile istorice ale epocii. Contradicțiile inerente discursului albertian sînt secundare în cazul orașelor mici, unde vor avea loc transformările cele mai coerente, dar devin manifeste în marile orașe, unde intervențiile renaștentiste rup ordinea anterioară, fără a atinge un nou echilibru.

38. Harta satului Pienza. Clădirile colorate în negru au fost construite de Pius al II-lea.

Micile principate: Pienza, Urbino, Ferrara. Prezența destul de îndelungată a unui mecenat luminat – Pius al II-lea la Pienza în perioada 1459-1464; Frederico di Montefeltro la Urbino, din anul 1447 pînă în anul 1482; Ludovic al III-lea Gonzaga la Mantova, din anul 1444 pînă în anul 1478; Borso și Ercole I d'Este la Ferrara, din anul 1450 pînă în anul 1505 – o mare disponibilitate a resurselor financiare și administrative și o eflorescență de contribuții intelectuale –

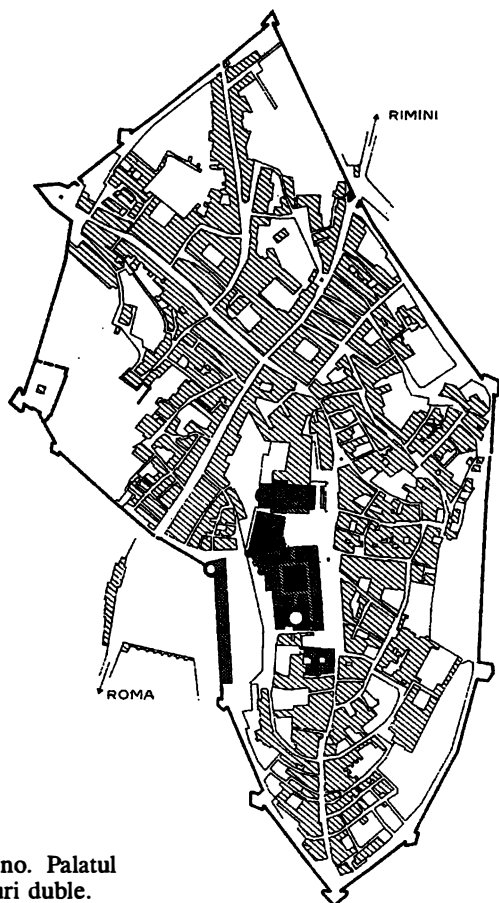
Alberti însuși, Rossellino, Piero della Francesca, Fancelli, Mantegna, Rossetti și pictorii din școala de la Ferrara – au făcut posibilă adaptarea orașelor mici și mijlocii la noile exigențe culturale, depășind contradicțiile teoretice și obținând, printr-o serie de operațiuni arhitecturale, o adevărată schimbare calitativă.

În anul 1459, Pius al II-lea, însoțit de Alberti își vizitează în drum spre Mantova satul natal, Corsignano, și hotărăște să-l reconstruiască, sub un nume nou, *Pienza*. Succesul unei asemenea acțiuni, încheiată într-un timp atât de scurt, se explică printr-o lucidă autolimitare a programului, definit astfel într-o bulă din anul 1462: „Pe locul casei părintești și a altor edificii să se construiască din temelii o biserică cu o structură magnifică și să se împodobească locul cu un palat impunător”. Noile clădiri sînt concentrate în centrul localității, acolo unde strada are o inflexiune urmărind coama dealului, iar dispunerea lor formează o piață trapezoidală, avînd, în fund, biserica, încadrată de două deschideri spre spațiul exterior al văii (fig. 38).

Edificiile monumentale, construite din piatră din partea locului, se disting dintre altele prin regularitate și dimensiuni, dar se supun structurii preexistente a ansamblului. În piața pavată cu dale mari, regularitatea și iregularitatea se compensează cu extremă claritate; în biserica, concepută de Rossellino după modelul *hallenkirchen* germane, cunoscut din călătoriile sale, Pius al II-lea a adus tablouri comandate special pictorilor sienezi din epocă – Sano di Pietro, il Vecchietta, Giovanni di Paolo și Matteo di Giovanni – izolate pe albul zidurilor, în manieră albertiniană și amenința cu excomunicarea pe oricine ar face vreo schimbare în viitor. Palatul Piccolomini are o loggie panoramică care ocupă toată fațada sudică, orientată spre Amiata, „un munte cu un aspect foarte plăcut”. Visul acestui papă umanist, transpus în realitate, este un exemplu incomparabil de trecere inteligentă de la proiect la execuție, care este în centrul speculațiilor din epocă și care ne-a parvenit ca rezultat intact al virtuții care triumfă asupra destinului.

Urbino este produsul unui alt fericit și mai durabil concurs de împrejurări. Federico di Montefeltro și-a transformat orașul cu același spirit de moderație și de prudență pe care l-a dovedit în acțiunile sale militare și diplomatice și folosind averea pe care a adunat-o ca și condotier la Veneția și în Liga italiană; el a reunit în mica capitală a Apeninilor un grup de personalități italiene și europene de excepție – Piero della Francesca, Luciano Laurana, Francesco di

Giorgio, Giusto di Gand, Pedro Berruguete, Paul von Middelburg – și a pus bazele, prin colaborarea lui Vespasiano da Bisticci, celei mai importante biblioteci a epocii, care a fuzionat apoi cu biblioteca Vaticanului.

39. Harta orașului Urbino. Palatul ducal este indicat cu hașuri duble.

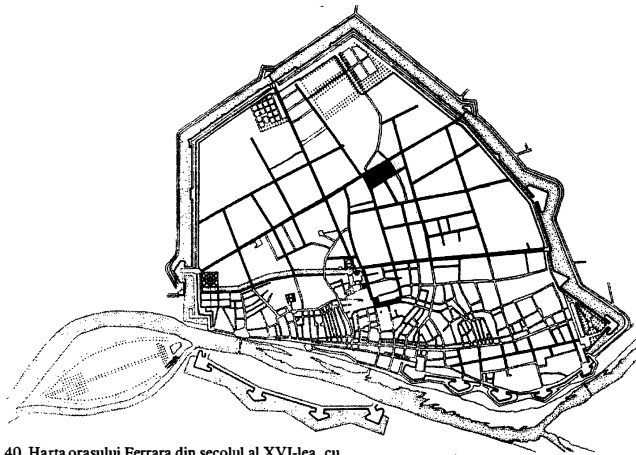
Palatul ducal a fost abil inserat în structura urbană. Spre munte, despărțit de celelalte construcții, a permis formarea pieței ducale ; spre vale, el remodelează întreaga pantă, până la piața comercială, printr-un ansamblu de terase și grădini suspendate. Acest edificiu impozant ocupă două rînduri de parcele, de origine romană și medievală și utilizează vechea demarcație a acestora ca ax monumental,

care traversează curtea de onoare, curtea Pasquino și trebuia să ducă la un templu funerar în formă circulară, proiect care nu a mai fost realizat. Toată zidăria respectă materialele și unitatea orașului, de unde fișnesc, cu efect hiperbolic, doar vîrfurile celor două turle. „Ornamentele” ordinelor arhitecturale nu intervin decît ca să înobileze anumite elemente speciale ale palatului și ale organismului urban, fără a forța niciodată contextul construit și ambiental.

Marea calitate a detaliilor lasă să transpară lecția formală a picturii lui Piero della Francesca, care a zugrăvit, pentru duce, *Biciuirea*, portretele gemenilor lui Frederico și ale soției sale, Battista Sforza, pala Montefeltro, fixînd foarte sugestiv imaginea ducelui și a curții sale. Folosirea cu măsură a acestui patrimoniu de forme – împreună cu alte aporturi eterogene și chiar exotice – presupune, pe lîngă marele profesionalism al diferiților executanți, o regie intelectuală superioară (a lui Frederico însuși?), care este probabil factorul ascuns, dar hotărîtor al coerenței ce apare în scara orașului. Contribuțiile artistice cele mai rafinate se concentrează în cabinetul ducelui – la care au lucrat Baccio Pontelli, Giuliano da Maiano, Giusto di Gand, Pedro Berruguete, Sandro Botticelli, Francesco di Giorgio și poate tînărul Bramante – situat între saloanele interioare și terasa superioară, deschisă spre peisaj.

Tensiunea care susține o asemenea desfășurare de energie dispare imediat după moartea ducelui. O parte dintre bogățiile palatului se vor risipi: chiar și cele două portrete ale ducelui, pictate de Piero della Francesca iau drumul Florenței, după transferarea lor spre Sfîntul Scaun, din anul 1631. Dar splendoarea amenajării urbane, proporționată la dimensiunile unei comunități care redevine secundară, s-a păstrat intactă în inima peisajului Apeninilor și dă astăzi o idee concretă a orașului mondial, realizat pentru scurtă vreme de Frederico.

În secolul al XIV-lea, *Ferrara* este deja una dintre curțile italiene cele mai importante, unde a locuit Petrarca și unde a întemeiat o universitate. Leonello d'Este, el însuși literat, i-a găzduit pe Jacopo Bellini, Alberti, Pisanello, Mantegna, Piero și Rogerie van der Weyden și, în anul 1436, pe Guarino Veronese care își deschide aici faimoasa școală. Boiardo, apoi Ariosto și Tasso confirmă prestigiul orașului d'Este, „capitala poeziei moderne”, după expresia lui André Chastel și, într-un anume fel, unul dintre locurile fundamentale ale Renașterii italiene¹⁰.

40. Harta orașului Ferrara din secolul al XVI-lea, cu extinderile din 1451 și 1452.

Orașul medieval, care se întinde de-a lungul unui braț al Padului, a fost extins prima oară în anul 1451 de către Borso d'Este, incluzând zona San Antonio și, a doua oară, în anul 1492, de către Ercole I, care a închis cu fortificații un întins teritoriu de pe malul celălalt, cu o rețea de străzi largi și drepte. Dar transformările au început mai târziu, iar vicisitudinile epocii au împiedicat construirea întregului spațiu disponibil. Ferrara devine astfel un oraș dublu. Zona veche, dens construită, este situată între primele fortificații și canalul Giovecca, ce va fi ulterior acoperit. „Adițiunea herculeană” rămîne periferică, acoperită de grădini și de pajiști; imensa „*piazza nova*” trebuia să aibă forma unui circ antic, cu două coloane monumentale, dintre care una a fost ridicată în centru pentru a servi drept soclu pentru statuia lui Ercole I, iar cealaltă zace pe fundul Padului, unde a căzut în timpul transportului; dar nu este suficient pentru a coagula cele câteva construcții din jurul catedralelor Certosa și Santa Maria degli Angeli, din zona Belfiore – distrusă de papa Clement al VIII-lea imediat după cedarea orașului, împreună cu frescele pictate de Tura, Piero della Francesca și van der Weyden.

Cele două extinderi ferrareze sînt printre primele exemple ale unui desen proiectat pe plan, a cărui realizare nu va interveni decît mai târziu, ca într-un „plan regulator modern”. Cele două faze descrise de Alberti, a proiectului și a execuției, devin două operațiuni distincte. În primul caz, execuția a fost făcută în timp și este încheiată; în al doilea caz, ea a fost întreruptă pentru o lungă perioadă de timp, ceea ce face evident contrastul dintre cele două operațiuni.

Marile orașe: Roma, Veneția, Milano, Napoli. Atunci cînd a scris tratatul despre arhitectură, Alberti se afla la Roma și colabora la planul de reconstrucție edilitară și urbană rîvnit de papa Nicolae al V-lea (1447-1455). După biograful său, Giovannozzo Manetti, acest program combină realismul politic cu profunde motivații culturale și religioase și definește – în afară de direcția urbanismului pontifical pentru secolele următoare – atitudinea noii clase conducătoare cu privire la un oraș mare, considerat dintotdeauna orașul prin excelență¹¹.

Situația inițială se caracterizează prin contrastul dintre orașul medieval de pe malul Tibrului, locuit de nu mai mult de 40 000 de persoane și partea mult mai importantă a orașului antic, păgîn și creștin, descrisă de Alberti în anul 1443 și de Flavio Biondo în anul 1446. Se prevede restaurarea monumentelor utilizabile – zidurile,

podurile, apeductele, mausoleul lui Hadrian transformat în castel, Pantheonul transformat în biserică –, reconstruirea, după criterii uniforme, a celor 40 de bazilici ale Sfintelor Staționări și realizarea, pe colina Vaticanului, a citadelei papale, incluzînd și biserica San Pietro, împodobită astfel încît să se diferențieze clar de celelalte, palatul papal, un teatru, o bibliotecă, un parc, o grădină botanică și „*maxima quaedam cappella*” care va fi edificată sub Sixtus al IV-lea și care îi poartă numele. Podul Sant’Angelo reprezintă trecerea dinspre orașul sfînt spre orașul profan; străzile care ajung aici, cele dinspre est și cele dinspre Borgo, de cealaltă parte a Tibrului, vor fi rectificate, pentru a conduce la piața din fața catedralei Sfîntul Petru, unde va fi înălțat obeliscul lui Nero. Noua cultură artistică are funcțiunea esențială de a garanta continuitatea dintre trecut și viitor, identificînd noua Romă de cea antică.

Acest program este executat parțial și foarte lent, în a doua jumătate a secolului al XV-lea și va fi relansat după jubileul din anul 1500, într-un climat politic și ideologic diferit, care supraevaluează ambițiile intelectuale și pierde din vedere aprecierea realistă a mijloacelor. Papa Iuliu al II-lea are ocazia să-i folosească pe marii artiști din școala florentină și urbineză – Bramante, Michelangelo, Rafael – iar opera lor va inaugura, după Vasari¹², „cea de-a treia manieră”: o sinteză universală a patrimoniului vizual și simbolic acumulat în „marele atelier al Italiei” (Chastel¹³) care a servit, de atunci, ca model, atît pentru imaginarul, cît și pentru comportamentul societății europene civilizate.

La Roma, efectele acestei înfloriri sînt întrerupte brusc de asediul din anul 1527 și pun în lumină mai ales disproporția dintre imaginație și realitate: noua catedrală Sfîntul Petru, concepută de Bramante în dimensiuni gigantice va rămîne neterminată timp de un secol și jumătate; axele rectilinii ale papei Iuliu al II-lea – *via Giulia*, *via della Lungara* – și ale lui Leon al X-lea – „tridentul” pieței del Popolo – rămîn niște compoziții izolate; fundațiile neterminate ale Palatului Tribunalului apar pe *via Giulia* ca niște ruine antice. Germenii imposibilei *renovatio* – micul templu al lui Bramante de pe locul de supliciu al Sfîntului Petru, frescele lui Michelangelo și ale lui Rafael – sînt păzite ca niște bombe neexplodate, în curtea bisericii San Pietro în Montorio, în Capela Sixtină și în *Stanzele* Vaticanului, iar dialogul lor cu lumea continuă dincolo de limitele spațiului și ale timpului.

Abia mai târziu, și cu intenții mai modeste, va fi încheiată sistematizarea modernă a Romei, cu amprenta funebră a lui Michelangelo și cu aceea, mai veselă, a lui Bernini. Roma va deveni – după cum vom vedea – o capitală ca oricare alta, cu un plus de mărturie ale unui alt vis universal înmormântat în istorie.

Dintre orașele italiene, doar *Veneția* – orașul eternului prezent – este la înălțimea Romei, cu individualitatea sa insulară, fără egal. Cei mai celebri artiști florentini sînt găzduiți la Veneția – Ghiberti, în anul 1424, Paolo Ucello, între anii 1425 și 1431, Michelozzo, în anul 1433, Alberti, în anul 1437, Andrea del Castagno, în anul 1442 – și la Padova – Lippi în anul 1434, Donatello, începînd cu anul 1443, Paolo Ucello, în anul 1445 –, dar clasa conducătoare opune rezistență la răspîndirea repertoriului toscan și se agață, orgolioasă, de modelele tradiționale. Prelungirea Palatului dogilor spre piațetă, începută în anul 1424, se continuă de-a lungul întregului secol, conformîndu-se stilului gotic al corpului dinspre dig și, chiar după incendiul din anul 1577, el va fi reconstruit în stilul original.

În domeniul picturii, situația este depășită. Începînd din anul 1440, cînd Antonio Vivarini, Giovanni d'Alemagna și Andrea Mantegna lucrează împreună la biserica Degli Eremitani din Padova, începe un schimb de experiență foarte intens cu Mantova, Ferrara și, prin Piero della Francesca, cu grupul internațional din Urbino. În anul 1475 sosește Antonello da Messina care asimilase, în sud, noua tehnică a picturii flamande. Întîlnirea lui cu Giovanni Bellini este decisivă pentru nașterea școlii venețiene de pictură: Carpaccio debutează în anul 1488, Giorgione, Lotto și Tiziano în ultimii ani ai secolului. Inovațiile tehnice – pînzele, culorile în ulei – și maniera de a picta „fără desen” deplasează echilibrul tradițional al culturii vizuale și dau picturii o supremație exclusivă, care nu se bazează pe „desenul” comun celor trei arte.

Pictura este ochiul care vede, informează și reordonează întreaga lume vizibilă. „Pînzele” de format mare ale lui Gentile Bellini și Carpaccio reproduc, în toate detaliile, imaginea Veneției la apogeul prosperității sale. Cele două sute de tipografii instalate începînd din anul 1469 – dintre care aceea foarte rafinată a lui Aldo Manuzio, din anul 1490 – ca și atelierele gravurilor, prelungesc și difuzează această artă. În anul 1500, Jacopo de'Barbari publică splendidă și realista vedere panoramică a orașului.

Numai la sfîrșitul secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea maeștrii trecuți prin filiera din Urbino – Pietro Lombardo și Mauro Codussi – sau din Roma – Jacopo Sansovino – încep reînnoirea arhitecturală a orașului. Prestigiul și flexibilitatea celei de-a „treia maniere” au făcut posibilă încercarea unei confruntări între continuarea tradiției și severele exigențe de funcționare ale orașului lagunar. Rezultatele acestei altoiri sînt eșalonate de-a lungul noii piețe San Marco: Galeriile Vechi și Galeriile Noi, Biblioteca, Loggia, care reiau într-un mod uniform și regulat vechiul dispozitiv al arcadelor și înconjoară extraordinara masă tridimensională a bisericii. Dar tensiunile unei asemenea „renovări”, studiate de Tafuri¹⁴, sînt foarte puternice. Mai tîrziu, Palladio – maestrul bazilicii San Marco, după anul 1570 – găsește spațiul necesar pentru creațiile sale arhitecturale, mai ales în marile spații deschise ale lagunei, unde se reflectă bisericile San Giorgio Maggiore, Redentore și Zitelle.

41. Napoli. Imagine panoramică de Donato Bertelli, cca 1858.

Alfonso I de Aragon, care a cucerit regatul Napoli în anul 1442 și Francesco Sforza, duce de Milano din anul 1450, aparțin, ca și Leonello și Borso d'Este, Federico di Montefeltro și Gianfrancesco Gonzaga, generației formate de către umaniști. Dar Napoli și Milano

sînt orașe mari, nesigure, unde intervențiile „moderne” rămîn, în mod necesar, marginale și unde palatele princiare – Castel Nuovo și castelul Sforza – rămîn mari patrulatere izolate, în opoziție deliberată cu orașul.

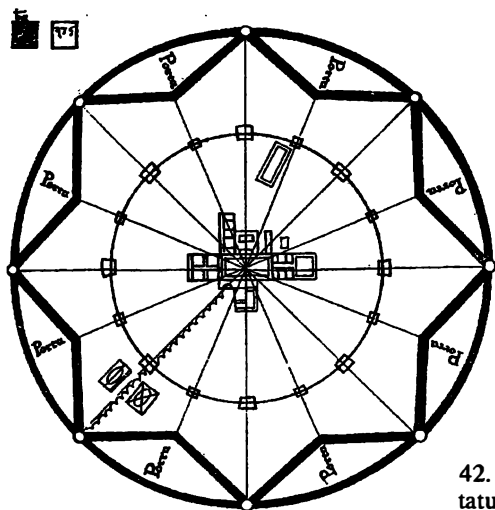
La *Milano*, Francesco Sforza, aliat cu Medici, îl aduce de la Florența pe Filarete, pentru a realiza Ospedale Maggiore (1460-1465), iar Medici îl trimite pe Michelozzo pentru a reconstrui propria lor bancă și capela Portinari în San Eustorgio. Mai tîrziu, Lorenzo Magnificul îi trimite lui Ludovic Maurul pe Leonardo, în anul 1481, și pe Giuliano da Sangallo, în anul 1493. Aceste contacte, decisive pentru răspîndirea culturii artistice, n-au modificat în mod sensibil structura deja formată a capitalei lombarde, iar Filarete, ca și Leonardo, își cultivă aici reflecțiile lor teoretice asupra orașului¹⁵.

La *Napoli*, Alfonso al II-lea, care s-a căsătorit în anul 1465 cu Ippolita, fiica lui Francesco Sforza, își menține curtea în contact cu Florența și cu Milano și îi angajează pe cîțiva dintre cei mai celebri artiști italieni din nord: Giuliano da Maiano, în anul 1485, pentru vilele din Poggioreale și Duchessa și pentru apeductul Bolla, Giuliano da Sangallo, în anul 1488, pentru noul tribunal, Francesco di Giorgio, în anul 1491, pentru noul zid vestic și pentru fortificații. Teoreticianul consultant al acestor lucrări este Giovanni Pontano, care locuiește la Napoli între anii 1448-1503; Pontano și Sannazar și-au construit, în apropiere de Napoli, două vile de inspirație antică. În poemul *Lepidina* din anul 1496 sînt cîntate realizările aragoneze, prin povestirea originilor mitice ale unui oraș care aspiră să se identifice cu trecutul său. În anul 1495, invazia lui Carol al VIII-lea pune capăt acestui ciclu de lucrări care ar fi dus, poate, la redesenarea întregului oraș, de care vorbește Pietro Summonte în anul 1524. Napoli va fi extins și sistematizat în secolul al XVI-lea de către viceregi spanioli, în cadrul imperiului lui Carol Quintul, cu mai multe resurse materiale, dar fără preocupările intelectuale din secolul precedent.

Separarea teoriei de practică

Transformările urbane efectuate între a doua jumătate a secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea, atît în Italia, cît și în restul Europei, sînt limitate și intermitente și, în tot cazul,

disproporționate față de ambițiile unei culturi a proiectării, sigură de universalitatea instrumentelor sale. Această cultură nu a renunțat să se ocupe de orașe, dar ea a pierdut, treptat, contactul cu experiența concretă, cu folosirea mijloacelor tehnice, economice și administrative ; căutarea noilor modele urbane se face în artele figurative și în cărți și cunoaște o accelerare incontrollabilă care o duce mereu dincolo de lumea reală.

42. Sforzinda. Imagine din tratatul lui Filaret, cca 1460.

Echilibrul prudent dintre teorie și practică care domină, pe la mijlocul secolului al XV-lea, tratatul lui Alberti se pierde câteva decenii mai târziu. Tratatul lui Filarete – scris la Milano între anii 1460-1465 – descrie un oraș imaginar, Sforzinda (fig. 42) ; tratatul lui Francesco di Giorgio – scris între anii 1470-1480 și dedicat ducelui d'Urbino – încearcă o cazuistică a orașelor ideale, de forme diferite. Desenele anexate tratatelor o iau înaintea textelor scrise. Modele de orașe elaborate după legile perspectivei și-au găsit loc în edițiile ilustrate ale tratatului lui Vitruviu : Fra Giocondo, 1511 ; Cesariano, 1521 ; Caporali, 1536 ; Martin, 1547 ; Barbaro și Palladio, 1556. Dar în pictură apar cele mai multe peisaje și locuri irealizabile în practică, pe fundalul „povestirii” sau chiar în imagini reprezentând în mod special grupuri de edificii în perspectivă, precum tabloul orașelor Urbino, Baltimore sau Berlin. Imaginația pierde orice contact cu condițiile concrete de realizare, iar figurile produse de

cercetarea teoretică își vor găsi aplicația – după anul 1550 – doar în domeniul arhitecturii militare, cînd trebuia să se construiască, de-a lungul tuturor frontierelor din Europa, noi cetăți fortificate: Vitry-le-François și Villefranche-sur-Meuse, 1545; Guastalla, 1549; Charlemonte și Philippeville, 1555; La Valletta, 1566; Zamość, 1578; Palmanova, 1593; Coerworden, 1597.

43. Anvers. Imagine cu incendierea primăriei, din 1576.

În timp ce acest repertoriu grafic ajunge în mîna inginerilor militari, scriitorii își exprimă în mod explicit neîncrederea în realizarea de noi modele perfecte; de fapt, ei renunță la precizări de ordin tehnic și folosesc „utopii” pentru a judeca – cu ironie sau cu amărăciune – contradicțiile realității contemporane: Doni, 1548; Patrizi, 1552; Agostini, 1583; Campanella, 1602¹⁶. Bătrînul Campanella, după ce și-a purtat proiectele din închisoare în închisoare, sosește la Paris în anul 1636, iar în anul 1638 dedică ediția definitivă a tratatului său – *Cetatea Soarelui* – fiului abia născut al regelui Ludovic al XIII-lea, care va deveni Regele Soare:

„Copile, orașul care trebuie admirat, numit [astfel] după Soare, Ca să-ți atrag atenția, îl șterg din adîncul sufletului meu”¹⁷.

Cercetarea noilor modele urbane se dezintegrează astfel, înainte de a putea fi folosită în mod adecvat pe plan concret. Acest *handicap* al teoriei față de practică se prelungește în întreaga istorie ulterioară și este și astăzi blocat, după cum vom vedea.

Confruntarea cu lumea

Începînd cu anul 1434, cînd Gil Eannes ajunge la capul Bojador și pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, cînd întreaga lume este deschisă spre colonizare și spre comerțul european, se produce „dezenclavarea europeană” (Pierre Chaunu¹) și fuzionarea universurilor locale, separate, într-un singur univers.

Istoricii francezi au încercat să măsoare, în acest interval, presiunea exercitată de „lumea plină” europeană asupra restului lumii : 70-80 de milioane de oameni pe o suprafață de 2,5 milioane de km², grupați în jurul a 130 000 de centre. Reprezentînd 22-25% din omenire, această populație consumă 50% dintre proteinele animale disponibile, nevoile sale de energie pe cap de locuitor fiind de cinci ori mai mari decît în China ; ocupă un teritoriu continuu – și, din înaltul fiecărei turle, se pot zări, de departe, alte patru sau cinci turle – de aceea, Europa atinge „masa critică” și iese din frontierele sale, confruntîndu-se cu restul umanității. Diferite societăți omenеști care, încă din zorii omenirii, au evoluat separat vin în contact, pentru prima oară, unele cu celelalte ; particularitățile fiecăreia devin diferențe comparabile, motive de biruință ori de înfrîngere.

De la confruntarea materială se ajunge la cea culturală. Între anii 1403-1424, împăratul Chinei Yung-lo trimite în Oceanul Indian o serie de expediții maritime, comerciale și militare, care, deși dispun de o superioritate zdrobitoare de mijloace și de echipament, vor fi întrerupte din lipsă de interes pentru contactele externe. Lumea chineză dorește să-și păstreze echilibrul intern, în timp ce lumea europeană își găsește echilibrul îmbrățișînd întreaga planetă și insta-urînd o „economie mondială” (J. Wallerstein²).

Constelația foarte densă de orașe mari și mici constituie unul dintre factorii decisivi ai acestei confruntări. Întîlnirea dintre modelele urbane europene și cele locale – care ne interesează aici – este foarte

bogată în consecințe. Acolo unde această întâlnire a fost împinsă pînă la ultimele ei efecte – pe continentul american – ea a cauzat distrugerii și suferințe enorme, dar și experimente, revizuiți și adaptări foarte semnificative. Astăzi, noi trebuie să repunem aceste evoluții într-un cadru istoric obiectiv și să analizăm diferențele care intrau atunci în conflict ca pe elementele unei moșteniri prețioase a familiei umane, cu siguranță dispersată, dar nu pierdută cu desăvîrșire.

Pentru aceasta trebuie să reexaminăm toți termenii confruntării : pe de-o parte structura mentală și mijloacele tehnice ale colonizatorilor, pe de altă parte, situația proprie fiecărei regiuni unde au sosit europenii.

Resursele europene investite în colonii

Dincolo de a măsura toate diferențele dintre Europa și celelalte lumi, trebuie luată în considerație parcimonia resurselor materiale și mentale dedicate acestei aventuri.

Portugalia, care conduce de-a lungul unui secol întreg explorările oceanice, este o mică țară periferică, care nu este nici destul de bogată, nici destul de populată pentru a cuceri teritorii vaste, dar care vizează să implanteze o serie de baze comerciale pe ruta Indiilor Orientale, cu scopul de a controla oferta de mirodenii ce se îndreaptă spre Anvers și spre piața europeană. Spania, care dispune de mai multe resurse, intră în cursă mai tîrziu și caută să atingă, prin vest, cu Cristofor Columb, același obiectiv. Tratatul de la Tordesillas, confirmat de papa Alexandru al VII-lea în anul 1494, fixează meridianul de demarcație dintre cele două puteri ; doar mai tîrziu se descoperă că, în emisfera occidentală, rezervată Spaniei, se află un imens continent de colonizat, iar regii catolici nu-i acordă decît o parte infimă din atenția și din mijloacele lor. Politica, economia și cultura sînt întotdeauna concentrate asupra evenimentelor interne ; ecoul mării aventuri externe se aude rar în dezbaterile europene, iar protagoniștii expansiunii coloniale asimilează, ei înșiși, o parte foarte limitată din această dezbateră : spiritul geometric implicit al tehnicilor de navigație, al războiului, al afacerilor, curiozitatea și îndrăzneala care împing căutarea tot mai departe, în necunoscut.

În domeniul nostru, cultura urbană care domină centrele de putere economice și militare din prima jumătate a secolului al XVI-lea este schematică și utilitară : astfel, amintim, pe de-o

parte, Bairro Alto din Lisabona (1513), Fuggerei din Augsburg (1514), extinderea de la Anvers, după anul 1550 ; de cealaltă parte, ultimele orașe ale colonizării interne – Cortemaggiore, 1479 ; Valbonne, 1519 – și orașele de garnizoană – Puerto-Real (1483), Santa Fé de Granada (1492) – construite de regii catolici în timpul războiului împotriva maurilor : toate sînt produsul unui *esprit de géometrie* generic, unde persistența tradiției medievale concordă cu tendința umanistică spre regularitate. Tehnicienii imbarcați în expedițiile oceanice au această mentalitate, dar și multe prejudecăți naționale, ca o compensare psihologică pentru îndepărtarea și riscurile călătoriei : obiceiul portughezilor de a întemeia orașe în locurile unde pot reproduce modelul medieval obișnuit la ei în țară, un golf la poalele unei înălțimi – Angra din Azorre, Capetown, São Paulo de Luanda, Bahia, Macao – ; încăpăținarea spaniolilor de a reproduce în Mexic și în Peru peisaje urbane din Andaluzia, din Estremadura, fie că sînt în stil gotic tîrziu – Huejotzingo, Calpan –, musulman – Cholula – ori inspirate din tratatele Renașterii – Actopan, Quito.

Pe de altă parte, tensiunea aventurii coloniale solicită o excepțională risipă de energie fizică și mentală. Lupta pentru controlul rutei Indiilor, după expediția lui Vasco da Gama din anul 1498, se derulează pe o perioadă foarte scurtă, dar pe un teren extrem de vast. A doua expediție, a lui Álvares Cabral, din anul 1500, atinge, la dus, coastele Braziliei și dă semnalul unui alt val de colonizări neprevăzute. A treia expediție, condusă din nou de Vasco da Gama, cu o flotă înzestrată cu artilerie, deschide, în anul 1502, ostilitățile împotriva navelor arabe care transportau mirodenii în Marea Roșie și în Golful Persic apoi, de acolo, pe cale terestră, pînă la porturile mediteraneene, controlate de venețieni. În anul 1503 sosește în India Alfonso d'Albuquerque care cucerește escalele arabe de la Socotra (1506) și de la Ormuz (1507) și distruge flota arabă, într-o bătălie din anul 1509. Venețienii studiază în această epocă proiectul unui canal care să taie istmul Suez, întrerupt de războiul împotriva ligii de la Cambrai. În anul 1510, Albuquerque întemeiază baza de la Goa ; în anul 1511 cucerește Malacca și deschide drumul spre Indonezia și China ; în anul 1513 el ajunge la Canton, unde stabilește primele contacte cu dinastia Ming și, înainte de a muri, în anul 1515, inventează un plan pentru a elimina definitiv concurența arabă : el ar fi adus din insulele Azore muncitori obișnuiți cu lucrările de excavare, pentru a devia cursul Nilului spre Marea Roșie

și ar fi răpit corpul lui Mahomed de la Mecca, pentru a obține, în schimb, eliberarea Ierusalimului. În poemul *Os Lusíadas* de Camões, scris în anul 1572, aceste evenimente iau o dimensiune fabuloasă, precum faptele paladinilor descrise de Boiardo și de Ariosto³.

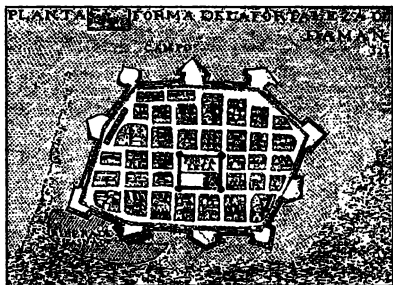
Doar cu câteva sute de oameni înarmați, Hernán Cortés cucerește Imperiul Aztec (între anii 1519-1520, când Magellan călătorea în jurul lumii), iar Francisco Pizzaro, Imperiul Incaș (1532-1537). Conchistadorii merg astfel în întâmpinarea a ceea ce Teran numește „tropicalizarea omului alb”⁴. Alvaro Nuñez Cabeza de Vaca – care conduce, în anul 1528, prima expediție din cîmpiile nordice – a lăsat descrierea călătoriei sale : după ce și-au pierdut hainele, el, împreună cu cei doi însoțitori ai săi, au trăit goi, timp de șase ani, printre indieni „și, nefiind obișnuiți, ne schimbam pielea de două ori pe an” ; iar atunci cînd au revenit în Mexic, în anul 1534, nu s-au putut reobișnui să umble îmbrăcați. În această epocă sosesc, o dată cu aventurierii și cu negustorii din întreaga Europă, primii misionari trimiși de Carol Quintul la Cortés în anul 1523, trei flamanzi aleși de papa Adrian al VI-lea, printre care și Pietro di Gand, iar în anul 1524, „cei doisprezece”, conduși de Martin de Valencia, care studiaseră la universitățile din Salamanca, Alcalà și la Sorbona ; în anul 1526 sosesc dominicanii lui Domingo de Batanzos, „floarea fină a radicalismului din Cisneros” (Parry⁵). Las Casas lansează, în anul 1515, controversa asupra metodelor de colonizare, care se desfășoară la Salamanca în anul 1539 și care va conduce la adoptarea, în anul 1542, a noilor legi (*nuevas leyes*). Confruntarea dureroasă dintre cele două culturi foarte îndepărtate „atît de diferite încît primele mărturii ezită să le considere la fel de umane”, se produce – la bine și la rău – în condiții extreme :

„Un continent abia atins de om se oferea unor oameni a căror aviditate nu mai putea fi satisfăcută de al lor. Totul avea să fie pus sub semnul întrebării prin acest al doilea păcat : Dumnezeu, morala, legile. Totul va fi, în mod concomitent și în același timp contradictoriu, verificat în fapt, revocat în drept. Verificate vor fi : Paradisul biblic, Vîrsta de aur a Antichității, Izvorul tinereții, Atlantida, Hesperidele, Pastoralele și Insulele fericite ; dar totodată puse în dubiu prin spectacolul oferit de o omenire mai pură și mai fericită (care, desigur, nu era într-adevăr așa, dar pe care, remușcări secrete o făceau să pară) : revelația, mîntuirea, moravurile și dreptul. Niciodată omenirea n-a cunoscut și nu va cunoaște o încercare atît de sfișietoare ...” (C. Lévi-Strauss⁶).

Colonizarea Asiei și Africii

De-a lungul coastelor bătrînului continent europenii descoperă un teritoriu, Africa neagră, la sud de Sahara, impenetrabil omului de rasă albă (Diogo Cão navighează pe râul Congo, în anul 1485 și Francesco Barreto pe râul Zambezi, în anul 1569, dar cele două expediții sînt distruse de malarie; descoperirea chininei s-a făcut abia la începutul secolului al XIX-lea); în schimb, în Asia meridională statele erau populate și relativ avansate. Eșuarea ocupării Calicutului demonstrează imposibilitatea unei victorii și europenii învață să coabiteze cu regatele asiatice, mulțumindu-se să dețină cîteva porturi pe coastă.

Centrul Imperiului Portughez este Estado de India, un șir de posesiuni de pe litoralul occidental al peninsulei indiene. Capitala Goa este ocupată în anul 1510, atunci cînd era deja unul dintre principalele porturi comerciale indiene; orașul, înconjurat de un mic teritoriu, funcționează ca un stat indigen, la marginea Imperiului Hindus de la Vijayanagar, viceregele portughez putînd trata cu suveranii asiatici, conform uzanțelor tradiționale. Călătoria de la Goa la Lisabona, condusă în funcție de musoni, durează un an: în fiecare an pornește de la Lisabona o flotă de cinci sau șase nave încărcate cu zece mii de tone de marfă și cu trei mii de persoane, dintre care doar două mii ajung sănătoși la Goa.

44. Fortăreața portugheză de la Daman, India.

Estado, unde trăiesc nu mai puțin de șase sau șapte mii de portughezi apti de luptă, respectă un compromis care influențează chiar și forma arhitecturală a orașului. Portughezii adoptă uzanțele locale, recunoscute în *foralul* din anul 1526, încercînd, în același timp, să reproducă cu meticulozitate modelele civilizației europene.

Goa, care are, încă de la început, aceleași statute ca Lisabona, va avea, din anul 1520, primul azil de săraci și, din anul 1538, prima episcopie. Pentru a-și impresiona interlocutorii, viceregele întreține o curte somptuoasă, iar negustorii portughezi cheltuie cu larghețe profiturile obținute din comerț; viața luxoasă și dezordonată din Goa, „Babilonul Orientului” (Camões), devine proverbială.

Planul orașului indian, care n-a suferit retușuri importante, amintește în mod straniu de Lisabona, cu străzile sale înguste, în pantă, așa cum vor observa, cu dezaprobare, călătorii englezii din secolul al XVII-lea. Alături de templele hinduse se înalță sanctuarele creștine, catedrala fondată în anul 1511 și mănăstirea franciscană, începută în anul 1517. Între anii 1538-1540 lucrează la catedrală cel mai mare pictor portughez din acea vreme, Garcia Fernândes; aici ajung porțelanurile chinezești comandate începînd cu anul 1521, care vor influența pictura portugheză din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Cadrul eterogen al acestui oraș singular – singurul unde s-a încercat, în mod serios să se realizeze coabitarea tradițiilor europene și asiatice – este descris cu încântare de călugărul Francisc Xavier, la sosirea sa, în anul 1542.

În acest an, noul vicerege de Souza își propune să reorganizeze Estado și iezuiții elaborează un vast program de răspîndire a religiei creștine pe continentul asiatic. Episcopul de Goa este numit primat al Orientului, templele păgîne sînt închise și se introduce Inchiziția. Deși comerțul cu Europa suferă din cauza concurenței, Goa rămîne principalul centru de schimburi interasiatice; în această perioadă se construiesc monumentele cele mai importante – bisericile Santa Caterina, în anul 1551; Bom Jesus, în anul 1594 – și *Goa durada* atinge dezvoltarea maximă, pierzîndu-și însă, în mare măsură, caracterul compozit.

Începînd din anul 1564, spaniolii ocupă Filipinele, unde practică o colonizare sistematică, ca și în America. Capitala Manila este desenată, în anul 1571, după regulile urbanismului legiferate în *Leyes de India*, practic în același timp (1573). Portughezii, la rîndul lor, întemeiază în anul 1557 orașul comercial Macao, pe un promontoriu din fața Cantonului și, între anii 1587 și 1594, ocupă Ceylonul, unde întemeiază orașul portuar Colombo. Începînd din anul 1595, în Oceanul Indian apar olandezii, care întemeiază, în anul 1614, orașul Batavia, pe insula Java; în anul 1614, ei cuceresc Malacca de la portughezi și obțin în concesiune, de la shogun,

insula Deshima, situată în fața orașului Nagasaki, pentru a stabili un comerț limitat cu Japonia, pe atunci închisă contactelor cu străinii. În aceeași perioadă intră în cursă englezii, care întemeiază pe coastele indiene orașele Madras (1647), Bombay (1665) și Calcutta (1691) și francezii care fondează, în anul 1677, orașul Pondichéry.

Majoritatea acestor orașe care se vor dezvolta, mai târziu, fără măsură, sînt, la origine, niște fortărețe construite după regulile artei militare europene, fără raport cu cultura urbană locală și conviețuiesc alături de orașul indigen, fără a se integra în acesta. Această izolare autorizează tot felul de transplanturi din patria mamă: Batavia, capitala Indiilor Olandeze, este construită după modelul orașului Delft, cu o rețea de canale navigabile și de cheiuri, dar canalele infestate de crocodili și bălțile fac orașul de nelocuit și el va trebui reconstruit în altă parte, în secolul al XIX-lea. Pondichéry a suferit o extindere somptuoasă în timpul guvernatorului Lenoir, între anii 1721-1734, după modelele aulice franceze : străzi drepte și *ronds-points* deservesc manufacturile și satele din mlaștinile învecinate.

Dar adevărata confruntare dintre așezările europene și civilizația asiatică nu va avea loc decît în secolul al XIX-lea.

Colonizarea Lumii Noi

Cînd spaniolii, deja instalați în Antile, află despre marile imperii de pe noul continent, ei intră în contact cu o cultură avansată, dar, în mod paradoxal, fără apărare în fața agresiunii europene. De fapt, ansamblurile monumentale care i-au uimit pe cronicarii *conquistei* nu au nimic în comun cu orașele europene sau asiatice. În Lumea Nouă, orașul nu se contrapune teritoriului ; centrele celor două imperii – Tenochtitlan și Cuzco – sînt niște apariții monumentale, gîndite în relație directă cu imensele spații înconjurătoare, fiecare dintre ele identificîndu-se, în mod subiectiv, cu lumea întreagă : ele sînt ultimele produse ale măiestriei neolitice de a ocupa și modela un peisaj nelimitat, ajungînd să se identifice, în timp, cu o lume urbanizată de 4000 de ani. Spaniolii, care le compară cu propriile orașe, sînt uimiți de scara lor gigantică, de libertatea și de imaginea lor magnifică – care, pentru ei, răsună ca un apel uitat, venit din timpuri apuse –, dar sînt incapabili să le folosească sau să le înțeleagă și nu le pot distruge.

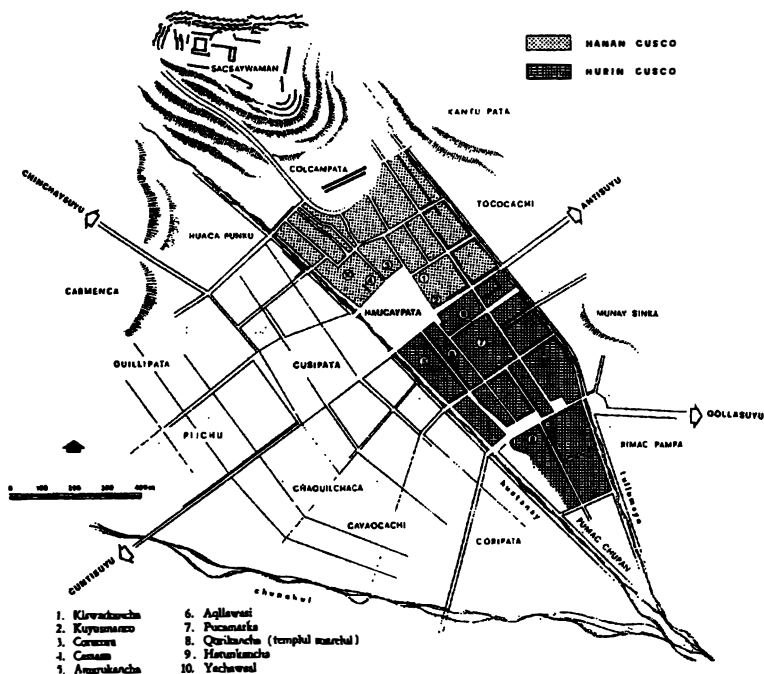
45. Mexic. Imaginea oraşului aztec de pe lagună, publicată de G. Ramusio în 1565.

Tenochtitlan, capitala aztecilor, este un centru destinat marilor ceremonii, construit în mijlocul unei lagune, cu o suprafață de 750 de hectare, care cuprinde două părți distincte: spațiile publice, templele, palatele sînt construite pe insule naturale (aproximativ 190 de hectare), iar locuințele pe insule artificiale sau *chinampas* (aproximativ 560 de hectare). Cele trei poduri-dig care leagă orașul de pămînt converg spre templele piramidale din centru, care domină întreg peisajul. Populația, care primilor cronicari li s-a părut enormă, se estimează la aproximativ 60 000 de locuitori, care se deplasează cu barca⁷. Descrierile pun în evidență combinația dintre căile terestre și cele acvatice care amintește de Veneția („sînt trei tipuri de drumuri: unele sînt pe apă, cu foarte multe poduri, altele doar pe pămînt, întrerupte din cînd în cînd, deși apa curge de la unele la celelalte și altele jumătate de pămînt, pe unde merg oamenii pe jos, și jumătate de apă, pe unde plutesc bărcile”; „casele obișnuite au două porți, una spre stradă, alta spre apă”; se remarcă, de asemenea, curățenia insolită a caselor și a străzilor (apa, care este adusă din Chapultepec, trece, prin două conducte paralele, peste podul-dig vestic; „atunci cînd una dintre cele două conducte se murdărește, apa curge prin cealaltă”) și animația din piața comercială centrală⁹ (fig. 45).

Acest ecosistem delicat cade în ruină imediat după cucerirea spaniolă; nivelul lagunei scade, începînd din anul 1524 (Motolinia⁹). „În prezent întreg orașul este pierdut, ras de pe fața pămîntului”, scrie Diaz del Castillo în anul 1568¹⁰. De fapt, *xumetrico* (geometrul) lui Cortés, Alonso Garcia Bravo, scrie capitala viceregelui chiar pe locul orașului aztec, dar după concepția europeană: străzi, piețe, parcele pentru construit. Descrierile ulterioare laudă mai ales regularitatea trasării (*traza*), cu „străzile largi și lungi, care par realizate după același model” (A. Ponce, 1580¹¹). O parte din esplanada centrală devine o imensă piață, de peste șapte hectare, Zocalo. Laguna este împinsă în afara orașului, apoi asanată, în secolul al XVII-lea, de către specialiștii flamanzi, în locul ei urmînd să se dezvolte gigantul oraș contemporan, care acoperă și ultimul vestigiu al peisajului original.

Imperiul Incaș – care se întinde de la ecuator pînă la regiunile australe, pe 6 000 de kilometri de coastă și de la Pacific la pădurea amazoniană – este străbătut de o rețea de drumuri pietonale ce converg spre Cuzco, ce înseamnă „ombilic”. Aici, peisajul alpestru

al acestui mic platou situat la 3 300 de metri, între cele două fluvii, la poalele unui munte prăpăstios, abia dacă este modificat de cortinele din piatră tăiată, care terasează terenul și delimitează incintele palatelor și ale templelor, cu acoperișuri din paie. În vîrf, fortăreața de la Sacsahuaman este apărută, spre munte, de o extraordinară incintă triplă, în dinți de ferăstrău. Piața principală, Huacapata, este un dreptunghi de 500 m pe 250 m, situat între oraș și cîmpie și traversat de fluviul Huatanay canalizat. Zidurile din piatră sînt atît de îndrăzneț uniformizate, încît în ochii unui european „aceste numeroase monumente par a fi concepute de un singur arhitect” (A. von Humboldt¹²).

46. Cuzco. Hartă cu structurile incae păstrate pînă în prezent (cf. G. Gasparieni, *Arhitectura Inca*, Caracas, 1977).

Acest peisaj va fi tulburat de asediul din anul 1533 și de cel dintre anii 1536-1537, Cuzco pierzînd, pentru prima oară, contactul cu mediul înconjurător; Cieza de León scrie, în anul 1548: „astăzi

fluviul este plin de excremente și de gunoaie ; pe timpul incașilor părea, din contră, foarte curat ; apa curgea pe dale de piatră [...] și, uneori, spaniolii găseau în ea mici podoabe de aur pe care înotătorii le lăsaseră să cadă”¹³. Orașul spaniol va fi construit pe acest amplasament ; imensa piață de Armas acoperă doar o parte din Huacapata, iar zidurile incașe servesc drept fundație pentru pereții albi ai caselor și ai mănăstirilor. Dar vechiul peisaj de piatră încorporat în munte este indestructibil și splendidele galerii lucrate la milimetru rămân intacte după cutremurele periodice (fig. 46).

Distrugerea și reconstrucția celor două capitale anticipează transformarea de ansamblu a sistemului de locuire american. Primul conciliu al bisericii mexicane din anul 1555 impune ca indigenii „să fie convinși – sau, dacă trebuie, constrinși, dar cu cât mai puțină violență – să se concentreze în locuri corespunzătoare și în orașe rezonabile, unde să poată trăi într-un mod civilizat și creștin”¹⁴. Această operațiune, menționată în documentele epocii sub numele de *poblar*, a determinat un nou tip de relație între europeni și băștinași. Trebuie întemeiate deci numeroase orașe noi și – după cum indică instrucțiunile din anul 1513 către Pedrarias Davila – „orașele noi pot fi construite cu ușurință, după un plan de ansamblu : dacă nu se urmărește, de la început, o anumită formă, ulterior nu se mai ajunge la ea”¹⁵.

Ordinele date de Cortés în anul 1525 sugerează un model unificat :

„După ce ați tăiat copacii, trebuie să începeți prin a curăța terenul, apoi, după planul pe care l-am desenat, să așezați edificiile publice exact așa cum este indicat : piața, biserica, primăria, închisoarea, piața comercială, abatoarele, spitalul [...]. Apoi veți da fiecărui cetățean parcela sa, așa cum este prevăzut în plan și veți face la fel pentru toți aceia care vor veni ulterior. Veți veghea ca străzile să fie drepte și veți căuta ingineri care să știe să le traseze”¹⁶.

Arhitectul său, Garcia Bravo, desenează, în afară de planul orașului Mexico, pe cele ale orașelor Veracruz și Oaxaca. Alți urbanisti cunoscuți sînt : Alonso Martin Perez (Puebla, 1531), Juan Alanis (Queretaro, 1534), Juan Ponce (Morelia, 1541). În anul 1531, Pizarro fondează primul oraș spaniol din Peru, San Miguel, „după regulă, cu piață centrală” și, puțin după aceea, după același model, Quito (1532) și Lima (1535).

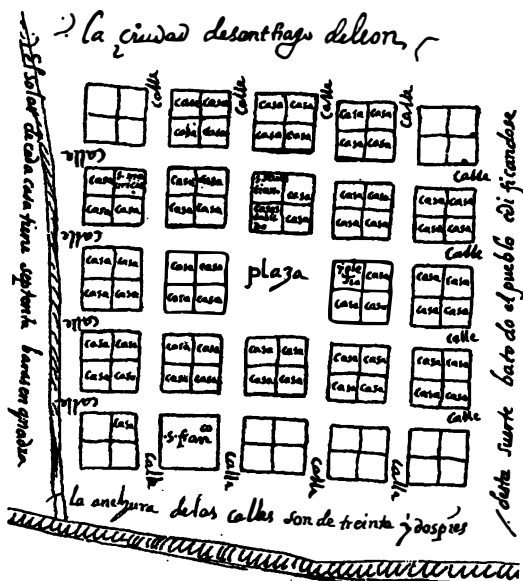
În viceregatul de sud, gruparea populației în orașele noi devine sistematică începînd din anul 1570, după sosirea viceregelui de Toledo și execuția ultimului incaș, Tupac Amaru, în scopul distrugerii coeziunii dintre băștinași și prevenirii eventualelor revolte. Aglomerările urbane sînt deplasate, în general, din zonele accidentate spre regiuni mai plate și mai joase, unde indienii nu se puteau adapta din punct de vedere fizic : vechea rețea urbană, cu drumurile pietonale, orașele etajate pe munți (Pisac) și culturile în terasă (*andenerias*), este abandonată, dar reapare în întregime în urma explorărilor recente.

47. Detaliu al hărții orașului Quito în 1734 (din *Archivo de Indias*, Sevilla).

Practica răspîndită și stimulative de a crea noi orașe a provocat uneori experiențe novatoare. În prima fază a colonizării mexicane, o mare structură neacoperită – care cuprinde *atriul* (o curte împrejmuită), *posas* (mici capele pentru procesiuni) și *capilla de indios* (un fel de absidă sub cerul liber, unde messa se ține în fața unei asistențe numeroase) – este structura caracteristică primelor comunități. Judecătorul Vasco de Quiroga, care sosește în Mexic în anul 1531, la

vîrsta de șaiszeci de ani, își vinde bunurile, pentru a întemeia două cetăți ideale inspirate de *Utopia* lui Thomas Morus, unde indienii trăiesc și muncesc împreună ; în anul 1541, numit episcop de Patzcuaro, construiește o catedrală care-i poate primi pe toți cei 30 000 de locuitori, în cele cinci corpuri radiale care converg spre altar.

48. Planul orașului Santiago del León (Caracas), din 1567 (din *Archivo de Indias*, Sevilla).

În anul 1571, când existau deja sute de orașe, procedurile au fost codificate într-o lege specială, cu norme foarte detaliate :

„Ajunghind în locul unde va fi întemeiată noua așezare (după dorința noastră, trebuie să fie un loc liber care să poată fi ocupat fără a-i deranja pe indieni sau fără a le cere consimțămîntul), planul, cu piețele, străzile și parcelele, trebuie trasat pe teren cu ajutorul sforii și țăruișilor, începînd cu piața principală [...] și lăsînd suficient spațiu liber, pentru ca orașul să se poate întinde mereu în aceeași manieră [...]. Piața principală trebuie să fie în centrul orașului, cu formă alungită și cu o lungime de cel puțin o dată și jumătate lățimea, pentru că această proporție este cea mai potrivită, atît pentru serbările unde se folosesc cai, cît și pentru celelalte serbări [...].

Dimensiunea pieței trebuie să fie concepută în funcție de dezvoltarea ulterioară a orașului. Nu trebuie să fie mai mică de 200 de picioare lățime și 300 de picioare lungime și mai mare de 500 de picioare lățime și 800 de picioare lungime. O piață bine proporționată, de mărime mijlocie, va avea o lățime de 400 de picioare și o lungime de 600 de picioare.

Din mijlocul fiecărei laturi trebuie să pornească patru străzi principale și alte două din fiecare unghi. Unghiurile trebuie să fie întoarse spre punctele cardinale, pentru ca străzile să nu fie expuse în mod direct la cele patru vânturi principale. Piața și marile artere vor avea portice [...]. Cele opt străzi care converg spre colțuri trebuie să se deschidă spre piață, fără a fi blocate de portice [...]. Străzile vor fi largi în regiunile reci și înguste în regiunile calde; dar, din motive de securitate, acolo unde se folosesc cai, este bine să fie late.

În orașele din interior biserica nu trebuie să fie în perimetrul pieței, ci la o distanță care s-o separe de celelalte clădiri și înălțată pe o serie de gradene [...]. Azilul de săraci, pentru bolnavii necontagioși, va fi construit în partea de nord, în așa fel încât să fie expus spre sud [...]. Parcelele care înconjoară piața nu trebuie concesionate particularilor, ci rezervate bisericii, *casas reales*, clădirilor municipale, prăvăliilor și locuințelor negustorilor [...]. Loturile neocupate vor fi păstrate pentru colonii veniți ulterior, abilitați să construiască pe ele. Parcelele nedistribuite vor fi păstrate pentru colonii care vor veni ulterior sau rămân la dispoziția noastră [...]. Loturile și clădirile trebuie să fie în așa fel dispuse încât locuințele să se ventileze dinspre sud și dinspre nord [...]. Atît cît este posibil, toate clădirile trebuie să fie uniforme, pentru frumusețea orașului¹⁷.

Deși anumite reguli asupra orientării și vînturilor au un caracter teoretic, de altfel fără mare semnificație, fiind vorba despre locuri atît de variate, legea reia și confirmă o experiență pe cît de răspîndită, pe atît de elementară. La acest nivel, sînt preluate izvoarele disponibile, analizate de istorici: tradiția întreruptă, dar nu uitată a noilor orașe medievale, modelele antice descrise în tratatele de arhitectură și de artă militară, desenele simetrice din tratatele moderne. Cultura geometrică a Renașterii constituie deja o referință, indispensabilă funcționării industriei, comerțului, descoperirilor, afacerilor și încurajatoare în desfășurarea zilnică a muncii și a odihnei.

Europenii aduc cu ei această regulă care servește deopotrivă drept instrument și semn de recunoaștere și care îi leagă în mod profund de moștenirea și de climatul cultural al țării-mamă. Dar

distribuirea energiilor este dezastruoasă : în timp ce marii artiști europeni nu găsesc de lucru la scară urbană și sfîrșesc prin a urmări un grad de perfecțiune care îi scoate în afara timpului, practicienii modești care se îmbarcă spre America concep și realizează, în aceeași perioadă, orașe întregi, pentru zeci de mii de locuitori. Ceea ce face iremediabil negativ – în domeniul nostru și, poate, în general – bilanțul *dezenclavării*, între ceea ce a fost distrus și ceea ce a fost construit și golește, de fapt, de conținut, universalitatea teoretică a modelelor europene.

Orașele coloniale americane – care sînt, așa cum au dorit fondatorii lor, niște orașe europene transplantate – reflectă în mod obiectiv această situație și își formează caracterul specific dintr-un amestec de alegeri și de omisiuni pe care le putem rezuma astfel :

1. „Planul” definit în momentul fundării este un desen în două dimensiuni – *traza* – pe care nu se prevede construirea pe termen scurt, aproape instantaneu, ca în Evul Mediu. Se desemnează parcele pe care titularii construiesc cînd și cum doresc. În America, desenul străzilor și al piețelor este adesea inutil de grandios, în timp ce construcțiile sînt joase și modeste, în general cu un etaj ; dar, cu timpul, un desen modest, de exemplu cel al orașului Buenos Aires din anul 1583, se poate dovedi neadaptat la extinderea ulterioară a orașului.

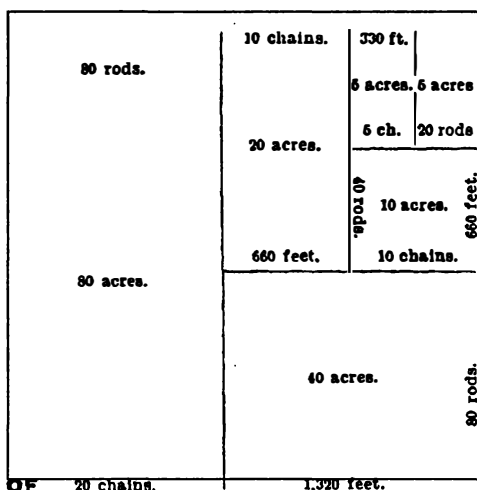
2. Nu se știe niciodată cît se va dezvolta orașul. De aceea, planul în tablă șah poate fi extins în toate direcțiile, pe măsură ce se adaugă noi insule. Limita exterioară a orașului este întotdeauna provizorie și pentru că nu există ziduri de fortificație ; doar cîteva orașe de coastă au mai fost fortificate la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Separația dintre oraș și mediul înconjurător, atît de evidentă în Europa, mai ales în Spania, se atenuează ; adesea, în oraș rămîn spații libere și uneori o întreagă rețea de străzi rămîne neconstruită (Cholula).

3. Uniformitatea tramei ortogonale, rezultate adesea dintr-o decizie birocratică, împiedică orice adaptare la teren și sărăcește peisajul urban. În mod paradoxal, orașele dobîndesc personalitate numai atunci cînd trebuie să încorporeze un plan precedent (Cuzco) sau cînd un peisaj natural extrem de puternic se impune asupra formelor geometrice. O elaborare formală mai potrivită va apărea ulterior, în momentul în care aceste situații vor fi revăzute și umanizate : de aici rezultă originalitatea arhitecturii și a artelor figurative din secolele

al XVII-lea și al XVIII-lea, practicate adesea de băștinași, unde moștenirea ancestrală se manifestă într-o manieră neașteptată.

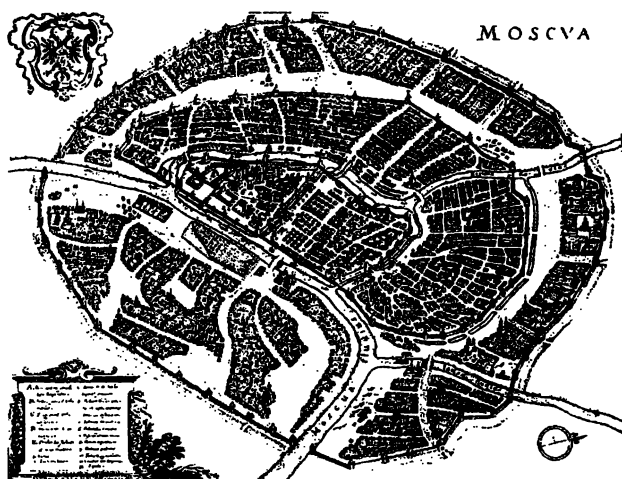
Modelul difuzat de spanioli este aplicat, fără vreo inovație care să merite a fi menționată, de către colonizatorii francezi, olandezi și englezi în urbanizarea Americii de Nord. Aici – ca și în Brazilia portugheză – lipsește comparația cu orașele foarte modeste indigene, care au dispărut fără să lase aproape nici o urmă. Numele – Mississippi, Chicago, Manhattan – amintesc de o prezență ancestrală a omului pe aceste locuri, dar numai în zilele noastre cercetătorii se interesează de extraordinarele peisaje de pământ modelat, situate în câmpiile din centrul Statelor Unite¹⁸.

Rețeaua carteziană constituie semnul obișnuit al civilizației, în toate mediile geografice, inclusiv în cele mai neașteptate și mai neospitaliere, dar ea rămîne, orice s-ar întîmpla, subordonată actului esențial, care este alegerea unui loc favorabil întemeierii unui oraș, chiar într-un peisaj complicat și grandios. Marile estuare ale fluviilor de pe coasta atlantică, înălțimile care domină mlaștinile din golful Mexic, golfurile braziliene devin factori dominanți ai noilor peisaje urbane – Montréal, Québec, Boston, New York, Philadelphia, New Orleans, Maracaibo, Rio de Janeiro, Bahia.

49. Grila teritorială stabilită prin așa-numita *Land Ordinance* a lui Jefferson din 1785 pentru colonizarea de noi regiuni în State Unite.

Doar la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, într-un nou climat politic și cultural, rețeaua va fi regîndită la scară geografică și va deveni un instrument universal, oricare ar fi suprafața considerată : un oraș, un teritoriu agricol, un stat, un continent. *Land Ordinance*, promulgată de Jefferson în anul 1785, stabilește o grilă orientată după meridiane și paralele, care trebuie să servească la colonizarea teritoriului vestic ; fiecare bucată este constituită din 16 mile pătrate și poate fi divizată în 2, 4, 8, 16, 32 și 64 părți (fig. 49). Această lege este aplicată pe scară largă pe teritoriul Statelor Unite ale Americii și alte dispoziții asemănătoare sînt utilizate în toate colțurile lumii, acolo unde se pot desemna frontierele și traseele pe un teren virgin.

50. Moscova. Imagine de M. Merian, 1646.

Începînd din secolul al XVIII-lea, această generalizare pierde legătura cu tradiția europeană. Utilizarea perspectivei – născută dintr-o anumită educație vizuală – devine o tehnică abstractă, asociată culturii științifice, prin care calculul uman preia controlul asupra întregului spațiu terestru ; efectele sale sînt înscrise pe hărțile geografice ale Statelor Unite și din celelalte părți ale lumii, cu excepția Europei.

Astfel, după ce a elaborat aceste instrumente pe plan cultural, Europa rămîne singura parte a lumii unde efectele perspectivei nu

sînt vizibile la scară geografică sau din satelit, ci doar la scară topografică, adică de la înălțimea privirii, pentru a fi mai aproape de imaginea terenului. Adaptarea peisajului european la legile perspectivei deschide o lungă și bogată dezbatere, pe care vom încerca s-o lămurim în capitolul următor.

Dificila adaptare la regulile perspectivei

Noile condiții ale planificării urbane

După pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) și conciliul de la Trento (1563), Europa își regăsește un relativ echilibru politic și religios și începe o perioadă de reorganizare care privește și amenajările urbane și teritoriale.

Curțile regale se stabilesc în mod definitiv în orașele care devin capitale naționale. Resursele militare sînt utilizate pentru construirea fortificațiilor din jurul orașelor și de-a lungul frontierelor. Exigențele navigației civile și militare impun planificarea și modernizarea porturilor. Progresele tehnicii, creșterea populației și a circulației monetare, birocratizarea și specializarea funcțiilor și, în fine, necesitatea de a reprezenta prin forme exterioare noile interese publice și private antrenează o importantă reînnoire a patrimoniului imobiliar.

Începînd din anul 1530, Roma este sistematizată în conformitate cu noul rol al sediului papal, iar Florența este reamenajată ca și capitală a ducatului de Medici. Curtea Franței se instalează la Paris, în anul 1528, atunci cînd Francisc I începe reconstruirea palatului Luvru. În anul 1561, Filip al II-lea alege Madridul drept capitală și, începînd din anul 1562, construiește, în munții din nordul Madridului, palatul-mănăstire Escorial. În anul 1563 familia de Savoia se stabilește la Torino, care va fi ulterior extins, în anii 1620, 1673 și 1714. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, viceregi spanioli reconstruiesc Palermo și Napoli, centre comerciale și baze navale ale imperiului mediteranean. La Londra, curtea Stuartilor se instalează la Westminster, iar *city* este reconstruită după incendiul din anul 1666. Abia în anul 1683, după înfrîngerea turcilor de la Kahlenberg, Habsburgii se stabilesc la Viena.

Dar și principalele orașe comerciale din prima jumătate a secolului al XVI-lea – Genova, Messina, Lisabona, Anvers, Lyon, Augsburg – primesc, în această perioadă, o haină arhitecturală nouă, mai importantă. Țările de Jos, care devin, după anul 1700, o putere economică mondială, își extind splendidele lor orașe portuare. Între sfârșitul secolului al XVI-lea și secolul al XVII-lea, regii Suediei și ai Danemarcei își măresc capitalele și întemeiază numeroase centre urbane noi. Primul țar rus, Ivan al IV-lea (1533-1584), reconstruiește Moscova (fig. 50) și întreprinde o politică de colonizare dincolo de Urali.

Pentru scopul nostru este interesant a surprinde aici, ca și în America, cazurile de aplicare și de confirmare experimentală a perspectivei, ca element specific al moștenirii europene. Condițiile materiale și culturale s-au schimbat. Într-un cadru politic și economic nou, mijloacele financiare au crescut ; tehnicile de construcție au evoluat ; cultura artistică a depășit pragul celei de-a „treia manieră”, iar căutarea unei perfecțiuni ulterioare cedează în fața viziunii retrospective, mai sigure, a unui sistem de reguli și de modele dobândite. Mai cu seamă apariția științei moderne conferă o dimensiune nouă obiectivelor culturii vizuale renascentiste, care este artă și știință, în același timp : arta nu se mai bazează pe o corespondență obiectivă cu lumea reală, pentru că această realitate este de acum accesibilă și analizabilă prin alte metode, care presupun un alt mod de a fi puse în evidență. „A cunoaște” nu mai înseamnă „a reproduce”, după cum spunea Karl Jaspers în legătură cu Leonardo da Vinci, ci a descoperi legile mecanice care guvernează lumea aparențelor ; nu geometria, ci matematica este instrumentul acestei cercetări, iar aprecierea subiectivă face loc experienței netăgăduite care confirmă rezultatele sale. Cultura artistică, în timp ce-și pierde certitudinea obiectivității sale, se deplasează spre lumea sentimentelor și a moravurilor și preia ansamblul de valori pe care știința le elimină din câmpul său.

În arhitectură, această cotitură modifică profund echilibrul anterior. Atât timp cât se consideră că regulile repertoriului clasic și ale perspectivei, asociate încă din epoca lui Brunelleschi, sînt fondate în mod obiectiv, aplicarea lor reflectă, într-un anume fel, natura lucrurilor și confirmă o ordine existentă. Arhitectura se integrează într-o ierarhie universal admisă : primul cer, orizonturile concentrice, lumea sublunară, spațiul geografic care integrează lumea operelor

omenești. Orașul se situează la frontiera dintre ultimele două sfere, iar dificultatea de a aborda scara orașului este implicit justificată de respectarea acestei ierarhii; funcțiunea esențială a arhitecturii este aceea de a racorda spațiul exterior la mărimea omului și de a adapta un mediu tridimensional perceptibil ochiului omenesc la dimensiunea moștenită din tradiția antică și medievală.

Dar tratatul lui Copernic (1543) pune la îndoială viziunea ierarhică a lumii din astronomia tradițională, iar *Nuncius sidereus* al lui Galilei (1619) o spulberă definitiv. În acest nou univers, spațiul este unic și infinit și nu depinde de natura corpurilor care îl populează. Arhitectura trebuie să-și găsească locul în acest univers fără limite tradiționale și este chemată să urmărească, cu propriile mijloace, adică prin ordonarea în perspectivă a obiectelor identificabile, noua noțiune a infinitului. Se dezvoltă astfel un alt urbanism, care merge mai departe decât simpla punere în operă a proporțiilor clasice și care face mai evidentă incoerența dintre orașele medievale și exigențele culturii vizuale.

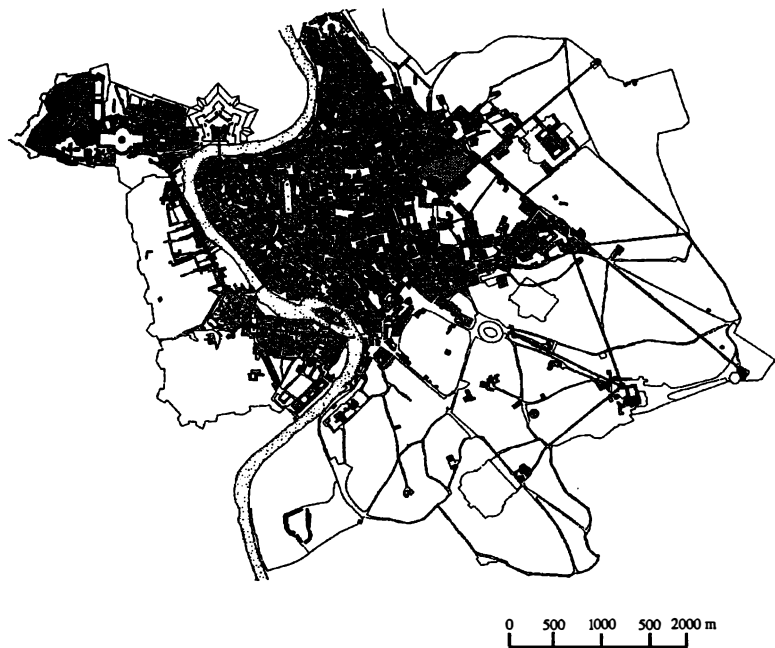
Confruntarea dintre această tentativă și dificultățile materiale ale societăților europene, în cele două secole care s-au scurs între anii 1550 și 1750, este un element determinant al analizei noastre. Cultura epocii, educată în spiritul disimulării, este foarte reticentă la ampoloarea problemei și nu se exprimă decât prin aluzii, ca și în nota misterioasă găsită printre hîrțile lui Colbert, după moartea sa, în anul 1683 :

„Peste tot, planuri neterminate. Arc de triumf pentru cucerirea pămîntului. Observator pentru ceruri. Piramide. Dificultatea execuției”¹.

Perspectiva în oraș : transformările urbane dintre anii 1550 și 1650

Sistematizările „moderne” imparate pînă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea – via Alessandrina, via Giulia, via della Lungara, tridenturile podului Sant’Angelo și ale pieței del Popolo, la Roma, străzile din extinderile în tablă de șah din Lisabona și Anvers, „străzile noi” din Perugia și din Genova, executate de Alessi, via Toledo din Napoli – servesc la alinierea tuturor clădirilor într-un

singur front, adică mai degrabă la asamblarea perspectivelor transversale scurte, decât la punerea în valoare a unei perspective lungi; de fapt, episoadele arhitecturale importante – intrările somptuoase ale reședințelor de pe via Nuova din Genova – se găsesc pe laturi și nu la extremități. Lungimea străzii nu depășește, de obicei, un kilometru; excepție fac cele două axe perpendiculare ale „aditunilor herculeene” din Ferrara, care măsoară doi și, respectiv, 1,3 kilometri, dar ele au rămas doar niște previziuni care depășesc această scară, nefiind decât parțial flancate de clădiri.

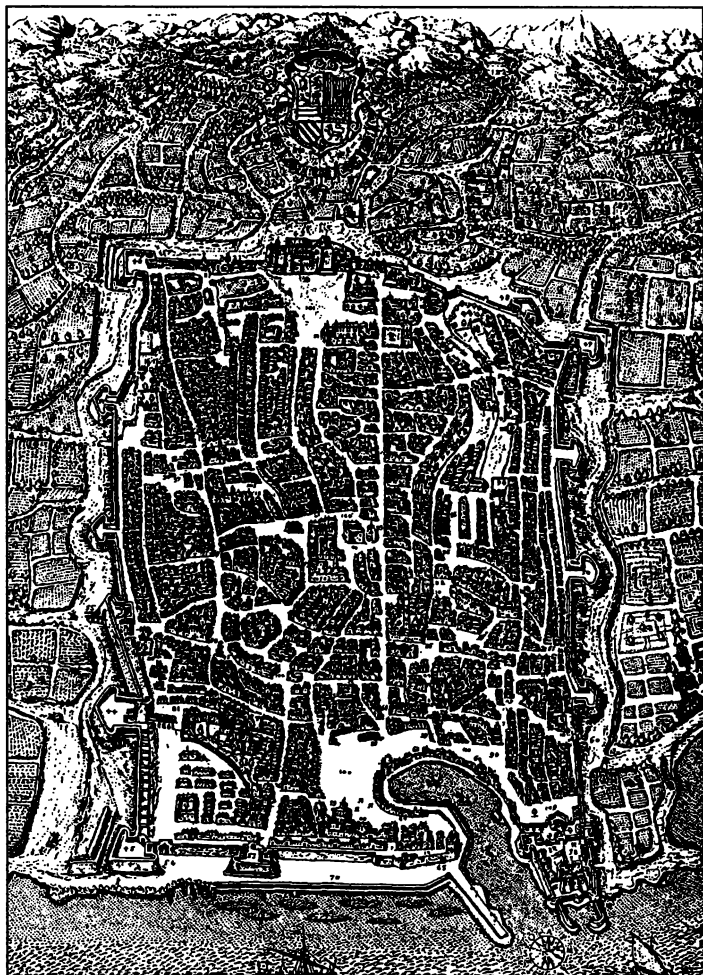
51. Roma. Străzile drepte construite în secolele al XV-lea și al XVI-lea.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, interesul pentru peisajul urban se răspîndește în cultura colectivă. Gravorii italieni, germani și flamanzi – Guicciardini în anul 1567, Lafréry, prin anul 1570, van Deventer, între anii 1558-1572, Duchet, prin anul 1580, Bertelli, prin anul 1585, van Aelst, prin anul 1590, Florini, în primul deceniu al secolului al XVII-lea, Merian, în anul 1615, Munster în anul 1628 – pun pe piață numeroase „vederi în

perspectivă” ale orașelor, în care sînt adunate, într-un desen realist, un mare număr de informații. Pentru prima oară, întregul patrimoniu urban european este reprezentat cu precizie de cultura vizuală a Renașterii și difuzat pe scară largă. Oamenii se familiarizează cu percepția sintetică a elementelor unui ansamblu urban, ca și cu raportul dintre oraș și mediul său geografic.

Perspectiva, care este instrumentul acestei reprezentări, este de acum folosită cu bună știință, pentru a modifica peisajele urbane. Noile artere rectilinii sînt mai numeroase, mai lungi și pun mai bine în valoare capetele de perspectivă. La Roma, Pius al IV-lea reia, în anii 1560, axa antică, care merge de la Quirinal spre Porta Nomentana și o prelungește, în linie dreaptă, 1600 de metri, pînă la Porta Pia a lui Michelangelo; între anii 1572 și 1590, Grigore al XIII-lea și Sixtus al V-lea realizează, între bazilicile de pe colinele estice, o rețea de străzi noi, printre care se numără și o stradă dreaptă, care urmează denivelările terenului, de aproape trei kilometri, între Trinità dei Monti, Santa Maria Maggiore și Santa Croce. Aceste străzi noi, împreună cu axele antice și cu cele create de papi în secolul precedent, trasează peste trama medievală, refractară perspectivei, niște triunghiuri care permit privirii să cuprindă punctele îndepărtate ale orașului. Extremitățile acestor axe sînt marcate prin coloane sau prin obeliscuri antice, dezgropate; aceste obiecte se înalță, deocamdată, pe mari esplanade fără formă, iar țesutul urban nu este străpuns decît de cîteva vederi razante, care nu se repercutează pe laterală (fig. 51).

La Palermo se realizează sistematizarea cea mai ambițioasă din această perioadă. Între anii 1564 și 1570, portul este extins spre nord-vest, eliberînd frontul dinspre mare, care devine fațada monumentală a orașului, iar vechiul ax longitudinal dinspre Cassero este prelungit pînă la mare. Acest ax de 1,8 kilometri, cu o denivelare de 28 de metri – unicul loc de traversare printr-un oraș compact ale cărui ultime spații libere, Papireto și Magione, au fost parcelate – este definitivat prin construcția, între anii 1582-1583, a două porți monumentale: una pe latura dinspre mare, formată din două aripi separate, pentru a lăsa să se vadă albastrul valurilor, alta pe latura dinspre munte, surmontată de o piramidă care canalizează privirea spre prelungirea drumului ce duce la Monreale, care se termină la poalele colinei, 4,3 kilometri mai departe (fig. 52).

52. Palermo. Hartă de C. Duchet, 1580, cu strada dreaptă a Castelului.

Această perspectivă extraordinară avînd peste șase kilometri, unificată printr-o tratare vizuală magistrală și perfect integrată atît în oraș, cît și în teritoriu, leagă între ele principalele monumente – catedrala, palatul regal, Piața Pretoria, Steri – și duce, evident, dinspre Marea Tireniană spre munte, în interiorul insulei. Această

concepție unică în Europa se explică, poate, printr-o dorință de a rămîne, cu mijloacele culturii moderne, la înălțimea metropolei de odinioară. Adăugarea unui ax perpendicular – via Maqueda, 1597 – banalizează puțin ansamblul : cele două străzi, de aceeași lățime, cu intersecția bogat decorată, formează o cruce foarte convențională care perturbă trama asimetrică a orașului. Via Maqueda, aproape orizontală, intersectează într-un mod mai puțin reușit cele două văi paralele cu Cassero, fără să aducă nimic din punctul de vedere al perspectivei, devenind importantă, în mod paradoxal, abia în secolul al XIX-lea cînd, prin prelungirea sa în cele două sensuri, ajunge axul principal al orașului de astăzi. Dezvoltarea nesăbuită din ultimele decenii a reușit să deterioreze definitiv perfecțiunea originală : drumul drept spre Monreale este invadat de imobilele de la periferie, iar noul dig taie vederea spre mare.

În timpul „boom”-ului imobiliar de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, în marile orașe, suveranii europeni promovează numeroase sistematizări simetrice și regulate : piețele regale ale lui Henric al IV-lea la Paris (1604-1606), *plaza mayor* din Madrid (1617), reconstrucția Lermei (1604), reședința princiară din Charleville (1610) și prima extindere a orașului Torino (1620), unde uniformitatea tratării arhitecturale suplinește incertitudinea compoziției perspective la o asemenea scară. Cele cîteva proiecte de ansamblu care privesc întregul organism urban – planul din anul 1620 pentru Göteborg, cel din 1629 pentru Copenhaga și cel din 1640 pentru marele Stockholm – rămîn niște desene în două dimensiuni, transpuse în mod parțial și foarte lent în peisaje construite. Absolutismul impune decoruri perfecte și nediscutabile, cărora nu le corespund nici siguranța alegerilor estetice, nici stăpînirea instrumentelor tehnice, economice și organizatorice.

Spre deosebire de capitalele din regimurile absolutiste, orașele libere din Olanda combină în mod fericit procedeele administrative medievale cu instrumentele vizuale moderne. Cele șapte provincii unite, guvernate de burghezia negustorească din orașele mari, concurează în mod fericit marile monarhii și contribuie la apariția unei piețe financiare mondiale care destabilizează economiile naționale, reglementate de la vîrf. Succesul lor se bazează pe o serie de instituții tradiționale – comunale, teritoriale, corporative – și anticipează tendințele politice și economice ale liberalismului din secolul

al XVIII-lea, sărind – după cum spune Huizinga – peste faza mercantilistă. La umbra acestor „libertăți”, înfloresc experiențele cele mai avansate ale literaturii, artelor și științelor europene. La Amsterdam, pe timpul lui De Witt, lucrează, în același timp, Rembrandt, Huygens, Spinoza și se publică operele lui Descartes și Galileo.

Această originalitate este pe deplin confirmată de sistematizarea urbană și peisagistică. Chiar și teritoriul este produsul intervențiilor umane, care se intensifică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după inundațiile dezastruoase din anii 1508 și 1532. Prin asanarea bazinelor interioare, între anii 1540 și 1640, se recuperează aproape 120 000 de hectare și alte încă 45 000 de hectare în secolul următor. Dezvoltarea orașelor depinde de asanarea teritoriilor învecinate, care nu este posibilă decât în funcție de planurile de ansamblu promovate de colectivități.

Revolta împotriva dominației spaniole, care durează din anul 1565 pînă în anul 1609, are ca obiect precis apărarea unei realități civile deja răspîndite față de influența nivelatoare a unei puteri politice și religioase îndepărtate, iar repararea daunelor de război dă un imbold reînnoirii orașelor. La aceasta contribuie, pe de-o parte, marii administratori – Jan van Oldenbarneveldt, Jan Pieterszoon Coen – și, pe de altă parte, „constructorii” : Lieven de Key, Hendrik de Keyser, Jan Leeghwater, Hendrik Staets. Acest calificativ medieval se potrivește încă acestor specialiști formați în sînul corporațiilor orășenești, capabili să realizeze nu numai tot felul de construcții civile și militare, dar să le și trateze în mod științific și să asimileze regulile vizuale ale culturii italiene.

Harlemul, asediat între anii 1572-1573 și distrus de un incendiu în anul 1576, este imediat reconstruit. Municipalitatea încredințează această sarcină unui organism, Stadsfabryk, sub conducerea lui De Key, care este deopotrivă un birou tehnic și o autoritate de planificare și care absoarbe, la începutul secolului al XVII-lea, o treime din bugetul orașului. Pe baza unui plan al orașului, publicat de Tomas Tomaszoon în anul 1578, se elaborează un proiect care înnoiește în mod considerabil rețeaua stradală, rețeaua de canale și parcelarea terenurilor. Casele și atelierelor țesătorilor sînt regrupate de-a lungul unui canal drept. De asemenea, De Key proiectează cîteva dintre clădirile principale, printre care și un splendid cartier ordonat de case pentru persoane vîrstnice (1610).

53. Amsterdam. Detaliu al unei imagini din 1625 (cat. D'Ailly, nr. 117). Canalele din zona centrală, unde se aglomerează bărcile.

Amsterdamul, eliberat în anul 1578 de către Wilhelm de Orania, moștenește rolul Anversului, căzut, în anul 1585, în mâinile spaniolilor și devenit inutilizabil, prin blocarea olandeză din delta Scheldei. Atunci începe grandioasa dezvoltare a orașului. Canalul periferic

este integrat în oraș ; la extremitatea estică este înființat un șantier naval, iar în anul 1593 se construiește un nou semicerc de fortificații, după indicațiile lui Stevin. Proiectul unei amenajări ulterioare, desenat de Staets, este aprobat în anul 1609 de guvernul central, care autorizează exproprierile necesare ; în același timp De Keyser, arhitect șef al orașului între anii 1591-1621, proiectează și construiește principalele edificii publice, printre care Bursa (1608) și numeroase case particulare.

Extinderea se compune din trei canale concentrice fortificațiilor din anul 1593, cu o lățime de 25 de metri, pentru a permite trecerea a patru nave de mărime mijlocie și cu o lungime de 3,5 kilometri, 4 kilometri și, respectiv, 4,5 kilometri. Pe maluri, cheiurile de încărcare au 11 metri lățime și sînt plantate cu ulmi, iar parcelele construibile au o adîncime totală, între două canale, de 102 metri, cu obligația de a lăsa la mijloc un spațiu liber de 48 de metri. Circulația semi-circulară se descompune într-o suită de tronsoane drepte paralele, cu o lungime între 0,5-1 kilometri și mai mult, comparabile cu amenajările aulice romane și pariziene sau cu canalul lui Henric al IV-lea din grădina de la Fontainebleau (1200 x 40 de metri). În acest caz, vederile razante sînt obturate de copaci și de catargele navelor, nici un element nu marchează capetele de perspectivă, iar casele, regulate datorită paralelismului canalelor, departe de a fi un simplu decor uniform subordonat viziunii de ansamblu au, fiecare, o fațadă simetrică diferită care impune o privire axială de la o distanță limitată, care corespunde cu lățimea canalului : mai puțin de 50 de metri, ca în piețele medievale. Astfel, ambientul urban nu este o suită statică de tablouri în perspectivă, ci o succesiune continuă de numeroase elemente inegale ce trebuie parcursă în mișcare, așa cum dovedesc nenumăratele perspective, luate în general pe trei sferturi sau *à vol d'oiseau* (fig. 53).

Acest organism extraordinar, care cuprinde 25 de kilometri de cheiuri, folosite de 4000 de nave, s-a realizat treptat, de-a lungul întregului secol al XVII-lea. Comanditarii și arhitecții păstrează caracteristicile principale ale praxisului medieval – diviziunea rațională a sarcinilor între autoritatea municipală și executanții privați, capacitatea de a inventa noi forme urbane, independent de figurile geometrice repetitive, legătura strînsă dintre proiectarea urbană și constructivă, coordonarea spațială și temporală – folosind, în arhitectură, instrumentele „moderne” ale perspectivei și ale repertoriului

clasic. Începînd cu cel de-al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea, o nouă generație de arhitecți, care studiază atît pictura, cît și construcțiile – Jacob van Campen, Pieter Post, Salomon de Bray – se angajează să adauge țesutului urban deja existent edificii speciale, palate și biserici.

Amsterdamul devine astfel, într-un secol, unul dintre cele mai mari și mai bine echipate orașe europene, trecînd de la 50 000 de locuitori, în anul 1612, la aproape 200 000, în a doua jumătate a secolului. Incinta fortificată, terminată spre mijlocul secolului și modificată ulterior, după sistemul „nou olandez” al lui van Coehorn, închide o suprafață de aproape 700 de hectare, puțin peste dimensiunile medievale obișnuite. Alte orașe olandeze, cu o dezvoltare mai puțin spectaculoasă, aplică aceleași rețete cu succes : Leiden, în anii 1610 și 1644, Haarlem, în anul 1671. Olandezii încearcă să le transpună în orașele pe care le întemeiază peste ocean : Batavia, în anul 1619, Noul Amsterdam (denumit, mai tîrziu, de cuceritorii englezi New York), în anul 1625, Orașul Capului (Capetown), în anul 1652. Destinate să devină mari metropole ale lumii moderne, ele se vor dezvolta după modelul antitetic în tablă de șah iluminist ; modelele urbanistice olandeze, perfecte în mediul și în dimensiunile lor originare, nu sînt nici exportabile, nici generalizabile.

În multe domenii – hidraulică, fortificații – cultura tehnică olandeză servește drept model, iar cultura figurativă îi învață pe contemporani să înțeleagă, în multe aspecte specifice, spectacolul lumii. Alături de Rembrandt și de Vermeer, peisagiștii – Dujardin, Ruisdael, Koninck, Emanuel de Witte, specializați în reproducerea, cu scrupulozitate realistă și participare afectivă, a scenelor cîmpenești și urbane, atît interioare, cît și exterioare – transmit culturii clasice europene contribuția olandeză : redarea fizionomiei umane și sentimentul de organicitate a peisajului, urban și extraurban, mereu animat de prezența omului².

În experiențele precedente, mai mult sau mai puțin reușite, problema utilizării perspectivei la scara orașului nu este decît marginală ; ca și în cazul olandez, perspectiva are un rol restrîns, care depășește cu puțin scara clădirilor.

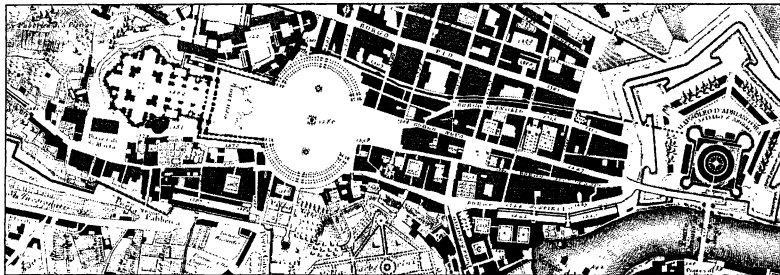
A duce pînă la capăt confruntarea dintre perspectivă și oraș presupune o reexaminare a culturii vizuale în noul echilibru al cîmpurilor culturale, datorat artiștilor care debutează în al doilea deceniu al secolului al XVII-lea : în arhitectură Bernini, Borromini,

François Mansart, Louis II le Vau, Inigo Jones, Jacob van Campen. Nu este un grup omogen și, cu atât mai puțin, o mișcare „barocă”, alternativă a clasicismului renascentist. Intențiile lor sînt, de altfel, ireconciliabile : unii sînt pentru noi experiențe în interiorul clasicismului, alții nu promovează decît clasicismul – care devine un fel de avangardă, în Anglia, de exemplu – împotriva tradițiilor anterioare. Singurele lor trăsături comune sînt subiectivitatea, voința personală în opoziție cu tradiția colectivă, de unde nu rezultă o mișcare unitară, ci un evantai de opțiuni alternative, subiecte ale unor schimbări bruște, care, în noul sistem cultural, se numește „artă”. Acest repertoriu estetic – care rămîne organic prin caracterul intuitiv al demersului cultural, în cîmpul unui clasicism cît se poate de lărgit – sporește varietatea și finețea improvizațiilor, care permit chiar înfruntarea, într-un mod neconvențional, a problematicei proiectului urban.

Bernini este principalul protagonist al acestei căutări. El își asumă cea mai ilustră și mai dificilă dintre capitalele istorice, *Roma*, îi rezolvă o mare parte dintre problemele încă nesoluționate și indică calea unei sistematizări durabile a palimpsestului intervențiilor suprapuse peste acest peisaj foarte vechi. În particular, el lucrează întreaga viață pe șantierul catedralei Sf. Petru și cicatrizează definitiv diferența de scară dintre opera gigantică a lui Bramante, Sangallo, Michelangelo, Maderno și țesutul urban înconjurător ; lui i se datorează transformarea multor idei arhitecturale, apărute într-un secol și jumătate, în elemente simultane ale unui decor de viață.

După jubileul din anul 1500, intrarea în Vatican se face prin traseul drept al străzii Alessandrina, care nu este dirijată spre biserică, ci spre portalul palatului. În anul 1586 se înalță obeliscul, care semnalează pentru prima oară axul bisericii în peisajul urban ; dar noul San Pietro de Bramante și de Michelangelo se află încă în spatele navei și atriului edificiului constantinian. În anul 1614, biserica, prelungită de Maderno, se deschide spre spațiul pieței, cu fațada gigantică a lui Michelangelo ; portalul palatului, din spatele străzii Alessandrina, este subliniat printr-un avancorp construit în anul 1618.

Prima problemă supusă tînărului Bernini este aceea a desăvîșirii interioare a noii biserici. În anul 1625 el inventează baldachiul altarului pontifical, care intersectează sub cupolă, dar în afara centrului acesteia, axul longitudinal deja predominant ; între anii

54. Roma. Sistematizarea berniniană a pieței San Pietro ; detaliu al hărții lui G.B. Nolli, 1748

1637 și 1648, el se ocupă de decorația interioară; în anul 1657, concepe tronul papal din absida centrală, ca fundal definitiv. Pentru exterior, Bernini propune mai întâi o pereche de clopote, de-o parte și de alta a fațadei, care se dovedesc a fi irealizabile; apoi, la inițiativa lui Alexandru al VII-lea, începe în mod organic sistematizarea pieței și realizează, între anii 1656-1667, splendida înșiruire de spații care coordonează cele două axe existente, cu un unghi mic între ele: cea arhitecturală, de la obelisc la biserică și cea urbanistică, de la oraș la strada Alessandrina, pînă la portalul de bronz și – traversînd scara Regia – la adevăratul centru ceremonial și figurativ al Vaticanului, Capela Sixtină. Este pentru prima oară cînd resursele perspectivei sînt utilizate pentru a unifica, în mod retrospectiv, un ansamblu preexistent de dimensiuni atît de vaste. Mărimea colosală a bisericii concepute în prima jumătate a secolului al XVI-lea este treptat atenuată, adusă la scara construcțiilor obișnuite, absorbită în continuitatea peisajului urban. Bernini înțelege exact tentativa de adaptare a Romei moderne la dimensiunile orașului antic drept o aventură întreruptă și acceptă coexistența dintre monumentalitate și cotidian, asumîndu-și-o chiar ca temă principală de lucru; el încheie, cu bună știință, o epocă și fixează caracterul Romei în cultură europeană ulterioară, adică contrastul permanent dintre tonul savant și tonul popular.

Sistematizările succesive – piațeta Santa Maria della Pace (Pietro da Cortona, 1656); restaurarea podului Sant'Angelo, tot de Bernini, începînd din anul 1668; scara din Piața Spaniei (A. Specchi, 1723-1726); fontana di Trevi (N. Salvi, 1732); Piața di Popolo, desăvîrșită de Rainaldi și de Bernini (1662-1675) și, în fine, de Valadier (1784-1816) – sînt inspirate de aceleași principii și pun o tușă finală, de mare finețe, pe un ansamblu urban de acum stabil și inimitabil.

Clasicismul roman își pierde astfel valoarea de model universal. Roma rămîne o țintă obligatorie pentru artiști și pentru oamenii de cultură (Colbert creează Academia Franceză în anul 1666), dar ea este mai ales un loc spiritual, prezent de acum înainte în literatura și în imaginarul colectiv, unde se observă contrastul dintre istoria omenirii și forțele universale care o condiționează din exterior.

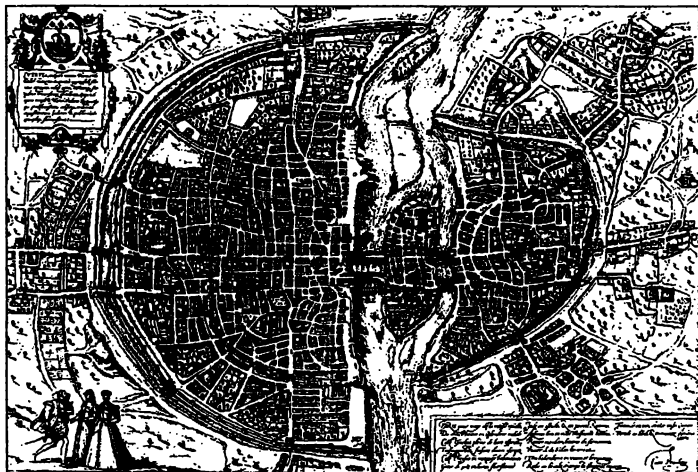
Orașul și perspectiva : transformările urbane dintre anii 1650-1750

Artiștii francezi contemporani lui Bernini – Poussin, François Mansart, împreună cu scriitori din aceeași perioadă, ca Boileau și Corneille – încep, în aceeași epocă, o aventură nouă și decisivă pentru viitor, cu două țeluri : formarea unui nou clasicism, rațional și european, și transformarea Parisului într-o adevărată capitală a regatului francez.

Orașul, care era de un secol reședința stabilă a curții regale, depășise mult incinta medievală (fig. 55). Pe malul drept al Senei, Henric al IV-lea și Ludovic al XIII-lea largesc zidurile pentru a include cartierul Tuileries și Palatul Regal ; pe malul stîng, instalarea Mariei de Medici la Palatul Luxembourg determină ocuparea acestei zone la vest de fortificațiile lui Filip al II-lea August. Henric al IV-lea – care afirmă că ocupațiile sale favorite sînt războiul, amorul și construcțiile – realizează, în timpul scurtei sale domnii, două piețe regale : una triunghiulară, pe l'Île de la Cité (Place Dauphine), una pătrată, în Marais (a treia, semicirculară, ar fi trebuit să fie pe înălțimile Templului) ; restaurează Luvrul și Tuileries distruse de războiul civil și le unește printr-o galerie de-a lungul Senei ; după cum povestește Malherbes, el intenționează să încheie *la cour carrée* și să lege cele două palate și în partea de nord, de-a lungul străzii Saint-Honoré, demolînd cartierul care le separă. Primul proiect va fi realizat de Ludovic al XIV-lea, al doilea abia de Napoleon al III-lea.

Henric al IV-lea a realizat, chiar și în domeniul arhitecturii, o reformă a aparatului administrativ pe care se bazează absolutismul monarhic. Dar, în timp ce magistrații olandezi au funcțiuni complementare acelorora ale antreprenorilor privați, în ceea ce privește proiectarea, urbanizarea și revinderea terenurilor construibile, administrația franceză nu face decît să se suprapună inițiativelor și speculațiilor în curs, cu mari compromisuri reciproce și nu este capabilă să confere un caracter funcțional un oraș care crește mult și foarte rapid : cei aproximativ 200 000 de locuitori din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea ajung la 415 000, în anul 1637. Suveranii consimt de bună voie să-și stabilească reședința în afara orașului –

Henric al IV-lea la Saint-Germain, Maria de Medici la Luxembourg – curtea rămânând oarecum opusă oraşului ; puterea este, cu siguranţă, concentrată aici, dar opinia publică se manifestă în stradă. Această colectivitate eterogenă, legată de puterea regatului şi, în acelaşi timp, refractară logicii sale, are o formă fizică încă insesizabilă, bazată pe o structură medievală nepotrivită şi supraîncărcată de oameni şi de imobile. Precaritatea echilibrului său ascunde şi agravează contradicţiile politice şi sociale ale ţării.

55. Paris. Imagine cu *les trois personnages*, 1550.

Între moartea lui Ludovic al XIII-lea şi a lui Richelieu (1643-1644) şi preluarea puterii de către Ludovic al XIV-lea (1661) s-au maturizat principalele opţiuni culturale. Între cultură şi putere, în domeniul artistic şi literar, dăinuie un antagonism parţial, dar destul de semnificativ. Cazul lui Poussin, celebru dar exilat mereu la Roma şi al lui François Mansart, îndepărtat în favoarea lui Lemercier, îşi găsesc corespondenţa la Corneille, Descartes, Pascal. Oamenii de cultură privesc cu detaşare relaţiile constituite şi lucrează pentru mai mulţi comanditari, publici şi privaţi, în competiţie între ei.

Sistematizarea peisajelor este domeniul în care un mare număr de competenţe se pot exprima şi răspunde la evoluţia comportamentelor individuale şi sociale. Spre mijlocul secolului se cristalizează exigenţa unei concepţii totale a peisajului, care presupune aportul

combinat al arhitecturii, artelor plastice și al unei gestiuni a mediului înconjurător care nu poartă încă un nume. S-a descris sistematizarea pieței San Pietro din Roma, care proiectează la scara orașului experiența italiană în materie de arhitectură. Nu este o întâmplare faptul că, în aceeași perioadă, se derulează în Franța prima experiență ambițioasă a peisagismului, construirea, între anii 1656-1660, a castelului de la Vaux-le-Vicomte, realizat de Le Vau, Le Nôtre și Le Brun pentru foarte bogatul suprintendent al Finanțelor, Fouquet.

Le Vau, descendent dintr-o familie de constructori, este arhitectul preferat al marilor bancheri din epocă. Le Nôtre și Le Brun au studiat împreună în atelierul din Vouet; primul moștenește de la tatăl său, în anul 1637, funcția de grădinar la Tuileries și devine, în anul 1656, suprintendent general al construcțiilor; între anii 1642-1647, Le Brun este la Roma unde îl frecventează pe Poussin și apoi se specializează în decorațiuni interioare. La Vaux-le-Vicomte cei trei artiști vor colabora, conducând o armată de executanți și învățînd să stăpînească, în cele mai mici detalii, întregul peisaj, de la scara topografică la decorație.

Puterii unui artist unic, precum Bernini – abilitat să intervină în tot ceea ce se vede, indiferent de scară – i se substituie o organizație colectivă unde nu domină arhitectul, ci specialistul în grădini; de fapt, parcul conceput de Le Nôtre reprezintă structura principală care atribuie locul și caracterul celorlalte elemente ale întregului. Parcurile din Renaștere prelungesc axele de simetrie ale clădirilor, fără a depăși pragul obișnuit al spațiului arhitectural, de cîteva sute de metri, și renunță la competiția cu spațiile naturale învecinate; Le Nôtre amenajează un peisaj în mod deliberat limitat, o suprafață de aproximativ 1 kilometru pe 2, scobită într-un platou împădurit, destul de mare pentru a ocupa întregul cadru vizual, pînă la marginile care țin locul orizontului nesfîrșit.

Castelul întrerupe axa longitudinală și definește două spații inegale: curtea de intrare, unde sînt grupate anexele, și parcul rezervat seniorilor. Fațada dinspre parc are o formă decroșată, pentru a fi văzută de la mare distanță și domină un peisaj complex de terase care coboară și urcă pînă la un fundal înfrumusețat cu jocuri de apă; la nivelul cel mai de jos, se deschide un canal dreptunghiular care marchează axul transversal și compensează, prin extremitățile asimetrice, panta terenului.

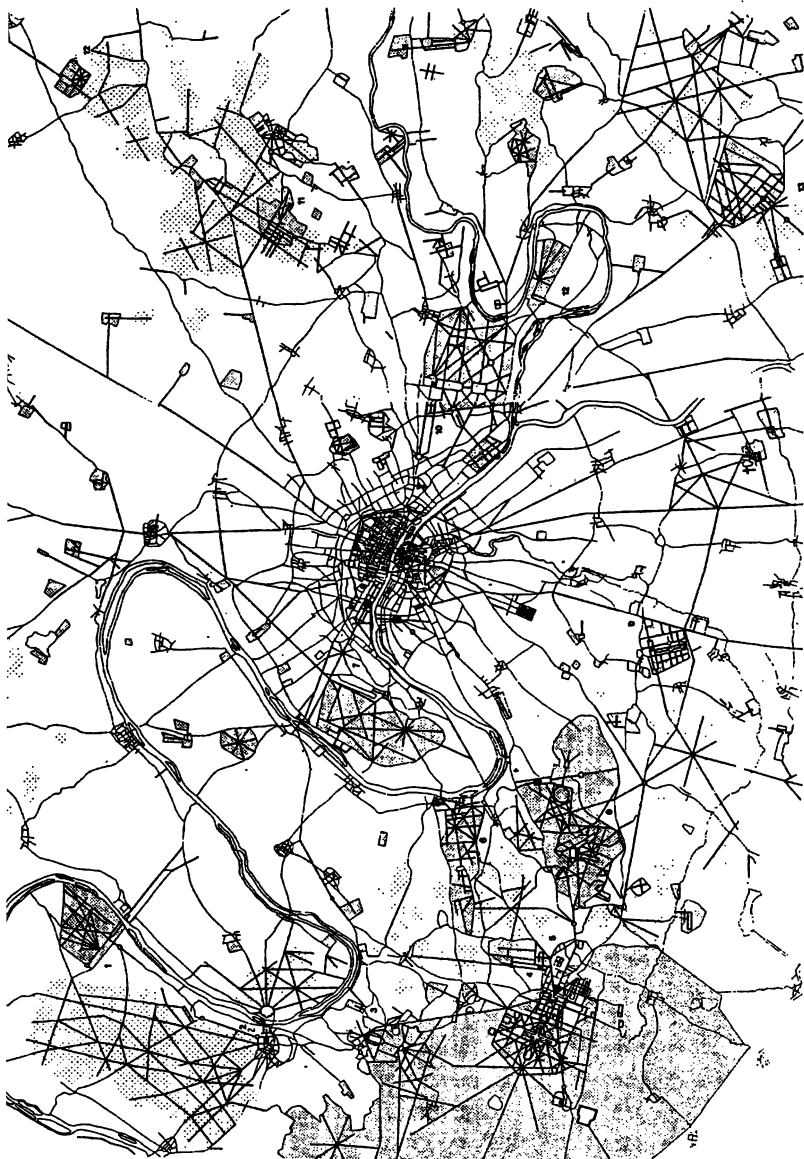
Este o compoziție simetrică, care se deformează puțin cîte puțin și se pierde fără soluție de continuitate într-un peisaj asimetric. În

timp ce grădinile din Renaștere respectă și chiar subliniază supunerea arhitecturii în fața naturii, parcul din Vaux integrează cadrul natural și impune, prin arhitectură, propria sa dimensiune peisagistică, pînă la limita percepției vizuale. Arta încearcă să exploreze pe contul ei noua noțiune de infinit utilizabil și împinge, în acest scop, frontierele obișnuite ale perspectivei.

Evenimentele ulterioare clarifică scopul și semnificația acestei inovații. Pe 17 august 1661, Fouquet îl invită pe rege, împreună cu suita lui, la o serată care cuprinde o cină pregătită de Vatel, un balet scris de Molière, pus în scenă de Le Brun, pe muzică de Lully și un foc de artificii, în parc. Trei săptămîni mai tîrziu, Colbert îl arestează pe suprintendent, îi confiscă bunurile și îi transferă pe artiștii din Vaux-le-Vicomte în serviciul regelui. Colbert are în minte mai ales sistematizarea Parisului, în timp ce Ludovic al XIV-lea începe extinderea palatului de la Versailles, cele două acțiuni se dovedesc contradictorii într-o societate în care acest gen de inițiativă este finanțată din banul public.

Într-o faimoasă scrisoare din anul 1663, Colbert reproșează regelui că preferă să stea la Versailles să se distreze, în loc să stea la Paris, pentru glorie. De această dată Colbert omite „dificultățile de execuție” care, într-un mediu deja construit, cum era Parisul, se dovedeau prohibitive. Reconstruirea curții pătrate a Luvrului, la care contribuie și Bernini între anii 1664-1665, durează, dar pentru celelalte amenajări – piața dinspre fațada estică și galeria de legătură cu Tuileries – nu există mijloace economice și administrative. În schimb, în peisajul pustiu de la Versailles, resursele monarhiei sînt potrivite pentru realizarea modificărilor exhaustive pe care absolutismul le cere pentru propria-i celebrare. Se amenajează pajiștile, copacii, bazinele și statuile, în detrimentul caselor și oamenilor; în acest cadru neanimat se mută, în anul 1682, întreaga curte regală, numai aici găsind un peisaj adecvat. „În grădinile palatului se află mai multe statui decît cetățeni într-un oraș”, spune Montesquieu, prin intermediul persanului Usbek, în anul 1721, la sfîrșitul lucrărilor lui Ludovic al XIV-lea³.

La Versailles, Le Nôtre reia experiența de la Vaux-le-Vicomte și o dezvoltă pînă la limitele extreme ale percepției. Trei bulevarde ajung în fața palatului, de-a lungul cărora se organizează un întreg oraș; în spate, un vast peisaj împădurit este subordonat simetriei edificiului principal printr-un canal în cruce, care simbolizează axele

carteziene ale compoziției și ce este accentuat de reflexele soarelui care apune. Palatul, extins în mai multe rînduri, se integrează în acest spațiu vast abia după anul 1677, cînd Hardouin-Mansart îi dă o formă compactă, în omega. De departe, dispar detaliile fațadei, pe care Le Vau le-a luat din proiectele lui Bernini pentru Luvru și nu se desprinde decît silueta de ansamblu a corpului clădirii; venind dinspre Paris, resturile castelului original, unde se găsesc apartamentele regale, se detașează în centrul ansamblului concav; privind dinspre parc, partea centrală marchează originea axului principal al perspectivei și pare a depăși ușor în înălțime restul clădirii, dacă privești de jos, dar, mai de departe, se topește într-un bloc uniform care pare a îndigui imensa suprafață a parcului. Etajul nobil al corpului central este ocupat de Galeria Oglinzilor, care servește în mod special la prezentarea spectacolului parcului și la reflectarea lui în oglinzile de pe peretele din spate.

Șantierul de la Versailles, unde, în anul 1685, lucrează 35 000 de oameni, este, din epoca romană, cel mai mare șantier cu scopuri civile din Europa. Le Nôtre, Le Brun și Hardouin-Mansart coordonează mii de artiști specializați în tot felul de finisaje. În timpul realizării de la Versailles, aceiași meșteri amenajează pentru rege refugiul de la Marly și, pentru alte personaje de la curte, rezidențele de la Saint-Cloud, Chantilly, Sceaux, Meudon, Clagny. Parisul însuși cunoaște o dezvoltare care se inspiră din sistematizarea acestor parcuri; nucleul medieval al orașului este ușor modificat de înserarea cîtorva ansambluri arhitecturale (Place Vendôme și Place des Victoires), dar arcul fortificațiilor de pe malul drept este transformat într-o centură de bulevarde (*grands boulevards*), în timp ce străzile drepte, străjuite de copaci, duc spre vechile porți, generînd o nouă periferie discontinuă, formată din parcuri și din case burgheze (fig. 56).

Acest oraș deschis, cu monumentele sale de verdeață – care nu are nevoie de fortificații, pentru că regatul este apărat printr-o rețea de fortificații de frontieră – este o realitate nouă și surprinzătoare pe

56. Parisul și împrejurimile sale, cu așezarea străzilor și a parcurilor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Elementele baroce (evidențiate cu linie groasă) și cele medievale (marcate cu linie subțire) se suprapun, fără să fuzioneze. (1) Maisons; (2) Saint-Germain; (3) Marly; (4) Versailles; (5) Clagny; (6) Saint-Cloud; (7) Bois de Boulogne; (8) Meudon; (9) Sceaux; (10) Vincennes; (11) Livry; (12) Saint-Maur; (13) Gros Bois.

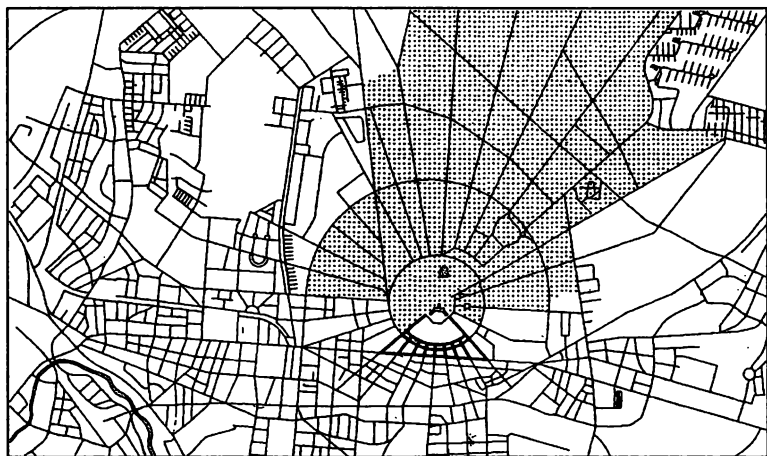
care literatura epocii o apreciază uneori cu admirație, alteori cu o ostilitate fățișă. Boileau îl descrie ca pe o „țară a abundenței”, unde bogatul „se găsește la țară, fără să iasă din oraș”⁴; La Bruyère folosește descrierea parcului Chantilly pentru a introduce un raționament asupra ordinii cosmice⁵. Tema noului peisagism francez („a da pământului o formă diferită de cea naturală”, scrie Bussy-Rabutin⁶) face, de asemenea, obiectul criticilor moralisti, iar suma necesară realizării sale este considerată excesivă, chiar dacă este o mică parte din cea cheltuită în războaie.

57. Berlin. Harta orașului și a suburbiei Charlottenburg (cf. J. F. Schneider, 1802).

Construcțiile sînt adesea executate de soldați și sînt supuse războaielor imprevizibile. Regularitatea obținută în incintele artificiale ale parcurilor lui Le Nôtre lipsește atunci cînd este vorba despre sistematizarea teritoriului și dovedește o cruntă insuficiență a mijloacelor administrative și financiare. Pentru fîntînile de la Versailles, apa nu este niciodată suficientă, astfel încît fîntînarii trebuie să le alimenteze, fiecare, pe rînd, în timp ce regele se plimbă prin *le petit parc*; ulterior, la Marly, se instalează mașina care pompează apa din Sena, se scoate apă din platoul de la Saclay și se preconizează să se aducă apă din Eure prin lucrări gigantice, întrerupte în anul 1688. Cei zece mii de membri ai curții înghesuiți în palatul de la Versailles trăiesc într-o promiscuitate de necrezut, fiind mereu copleșiți de gunoaie, astfel încît regele și curtea sa trebuie să se ducă, periodic, să „ia aer” la Marly sau în altă parte, pentru a se putea face

curăţenie. Cadrul arhitectural al lui Le Nôtre şi Hardouin Mansart este fundalul elaborat, sever, puţin rece, al acestei afaceri aventuroase. Dezordinea funcţiunilor este mascată prin ornamentul faţadelor ; incidentele cotidiene se pierd în marile spaţii interioare şi exterioare. Decorul vizibil este în mod deliberat separat de aceste contingente : el fixează ideea convenţională a regalităţii şi a prestigiului şi devine un model exemplar, răspîndit în spaţiu şi în timp.

58. Karlsruhe. Schema oraşului fundat în 1715, suprapusă reţelei stradale actuale.

Formele elaborate în Franţa în *le grand siècle* devin, începînd din secolul al XVII-lea, o autoritate în toate domeniile (artă, literatură, moravuri) şi chiar modelele mai vechi, clasice şi europene, sînt trecute, de acum, prin filtrul clasicismului francez. În aproape toate capitalele, reşedinţele regale se dublează : un palat în oraş şi unul sau mai multe parcuri suburbane ; cheltuielile destinate acestor parcuri şi rezultatele arhitecturale prestigioase obţinute în afara oraşului sînt compensate de renunţarea la modificarea structurii medievale a oraşelor.

La *Madrid*, Filip al V-lea, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, construieşte în oraş cîteva lucrări utilitare – poduri, apeducte, fîntîni – şi, după incendiul din anul 1734, noul palat regal pe care îl comandă lui Juvara, dar care nu va fi realizat decît în deceniile

următoare. Între timp, reședințele de țară de la Aranjuez și La Granja, foarte depărtate de capitală și fără nici o influență asupra dezvoltării orașului, sînt amenajate după modelul palatului de la Versailles.

Viena, care devine capitala Habsburgilor după bătălia de la Kahlenberg din anul 1683, este reconstruită cu o mare grijă defensivă : o fișie de pămînt liberă, de o jumătate de kilometru lățime, izolează orașul medieval de fortificațiile sale ; cartierele sînt reconstruite de-a lungul căilor de acces și apărate de a doua incintă, cu o altă fișie de pămînt, de 200 de metri lățime. Fischer von Erlach, arhitectul lui Josef I și al lui Carol al VI-lea, între anii 1690-1723, proiectează cu o specială preocupare stilistică arhitectura imperială, printre care palatul situat în oraș (Hofburg) și cel de la periferie (Schönbrunn).

Max Emmanuel de Bavaria, exilat la Paris între anii 1704-1715, îl aduce la München pe François Girard, care proiectează pentru el cele două parcuri, Nymphenburg și Schlessheim, și apoi, pentru arhiepiscopia din Köln, parcul din Bruhl. În alte orașe din Germania, parcurile s-au contopit în organismul urban într-o manieră foarte fericită : la Berlin (fig. 57), realizat prin extinderi succesive, începînd cu anul 1640 ; la Dresda, reconstruită după incendiul din anul 1685 ; la Würzburg, oraș burghez transformat după anul 1714 în reședință a principilor-arhiepiscopi. La Karlsruhe, noua capitală fondată de margraful de Durlach în anul 1715, același plan în evantai cu palatul în centru domină și parcul și orașul (fig. 58).

Sankt Petersburg, noua capitală rusă fondată de Petru cel Mare în anul 1703 pe estuarul Nevei din Marea Baltică, este, de asemenea, un caz deosebit. În timpul primilor zece ani, nu este decît un avanpost fortificat unde muncesc 100 000 de prizonieri, demnitarii de la curte fiind mutați aici cu forța. În anul 1712, țarul încearcă să impună un plan regulat, aducîndu-i pe Schluter de la Berlin și pe Le Blond de la Paris, dar nu reușește. După moartea sa, orașul se mărește, prin adăugiri parțiale, în jurul a trei străzi în evantai, trasate în anul 1730, care duc spre Palatul Amiralității, care păstrează un caracter fascinant, prin textura lor rarefiată ; este un mozaic de clădiri și de grădini care se întinde pe un spațiu foarte vast, de unde răsar monumentele policrome concepute de Rastrelli pentru Elisabeta, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. În împrejurimile orașului se găsesc grandioasele parcuri de la Peterhof, Tsarskoie Selo și Oranienbaum.

Peste tot se impune *le grand goût*, de proveniență franceză, ca un semn al modernității. Însuși împăratul Chinei însărcinează doi iezuiți să creeze în parcul palatului său de vară o mică grădină europeană. Firul conducător al tuturor acestor experiențe este adaptarea perspectivei la o întreagă gamă de peisaje diferite, întotdeauna după principiul regulilor vizuale clasice. Din aceste apropieri riscante și, mai ales, din forțarea dimensiunilor pînă la limitele percepției fizice, rezultă adesea rezultate hiperbolice și paradoxale.

În condiții topografice normale, axa unei perspective poate avea pînă la trei kilometri lungime : aceasta este distanța dintre palatul de la Versailles și mica înălțime din capătul canalului mare, care servește drept fundal „à l'infini”. Pentru a face o perspectivă vizibilă pe distanțe mai mari trebuie să se recurgă la denivelări mai importante.

La *Kassel*, landgraful de Hesse-Nassau amenajează, începînd din anul 1700, pe vîrfurile muntelui, parcul Wilhemsohe unde înalță o reproducere mărită a lui *Hercule Farnese* ; de aici coboară o cascadă, pe aceeași linie cu palatul din oraș ; axa vizuală nu mai este orizontală, ci oblică și se întinde pe 7,5 kilometri, cu o diferență de nivel de 400 de metri.

La *Torino*, Victor Amedeo al II-lea realizează, în anul 1712, un nou bulevard drept care duce la Rivoli, unde se află în construcție noul său palat. Juvara, care sosește în anul 1714, proiectează bazilica votivă din Superga și are ideea extraordinară să o plaseze în axul bulevardului, pe colinele de pe celălalt mal al Padului. Astfel, un drum obișnuit devine o perspectivă de 19,5 kilometri, care coboară cu 100 de metri între Rivoli și Torino, apoi se înalță pînă la cupola izolată din peisajul împădurit, 430 de metri mai sus. Castelul din Rivoli, cu rampele sale de scări, obturează vederea în direcția opusă, chiar dacă cele două monumente marchează, de-o parte și de alta, defileul ce separă cele două lanțuri muntoase care încadrează Torino, Alpii și Apeninii, peste care s-a întins un fragil și temerar cordon vizual. Este vorba despre cel mai vast spectacol arhitectural realizat vreodată în lume cu ajutorul perspectivei, luîndu-se în considerație chiar și claritatea aerului și omogenitatea peisajului, care nu mai există astăzi ; dar îndrăzneala calculului de odinioară reușește să-și croiască un drum în scenariul actual confuz.

Carol al III-lea de Bourbon începe, în anul 1752, construirea reședinței sale de la *Caserta*. Drumul care vine de la Napoli reia traseul unui vechi drum roman și cotește ușor spre est, în direcția

unui contrafort al muntelui San Leucio, la o distanță de 6,5 kilometri și situat 250 de metri mai sus. Pe această axă se aliniază ultimul tronson al drumului, palatul și grădina, avînd ca punct de fugă cascada care coboară din munte; nucleul urban adiacent respectă aceeași orientare.

Cu aceste realizări extraordinare se încheie, în pragul Iluminismului, marea aventură a planului în perspectivă, apărut din aspirațiile și din iluziile perioadei baroce, dar care nu a pierdut niciodată contactul cu experiența vizuală directă și nu a căzut niciodată în utopie. Regularitatea geometrică s-a lovit de rețeaua urbană formată încă din Evul Mediu Tîrziu, pe care n-a putut s-o modifice decît parțial, dar care s-a exprimat plenar în peisajele vaste, încă neurbanizate; aceste dificultăți dau relief capodoperelor din această perioadă: lumea închisă în orizontul artificial de la Versailles, firul de păianjen întins între Rivoli și Superga, peisajul format din ape, grădini și monumente răspîndite sub cerul arctic, la Sankt Petersburg.

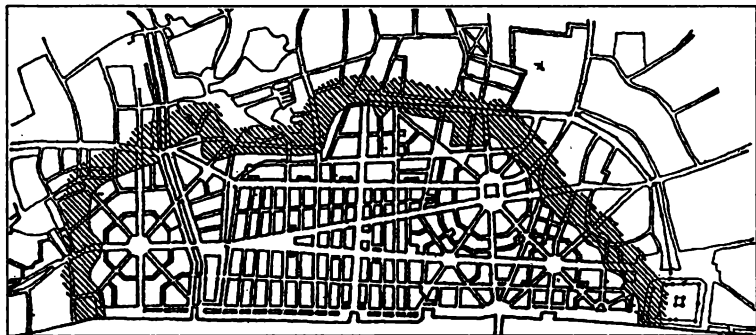
Atunci cînd, în noul climat al Iluminismului, reprezentarea geometrică a universului se deplasează în domeniul abstract, neglijînd percepția fizică, această cultură a peisajului se încheie, iar improvizatiile îndrăznețe de care se folosea sînt date uitării. Generațiile următoare vor prelua un repertoriu simplificat, fără caracterul hiperbolic și paradoxal al originilor; va fi folosit la Washington, în Parisul secolului al XIX-lea, la Berlin, Chicago, la New Delhi, pentru a conferi demnitate centrelor puterii politice și economice.

Abandonarea perspectivei. Experiența engleză

După restaurarea monarhiei, în anul 1660, Carol al II-lea încurajează reluarea contactelor cu experiențele continentale: clasicismul olandez al lui van Campen și Post – prin intermediul trezorerului suprintendentului Hugh May, care era în exil la Amsterdam, împreună cu ducele de Buckingham – și *le grand goût* al parcurilor franceze, apelînd, în anul 1661, la André și la Gabriel Mollet, fiii lui Claude, fostul maestru al lui Le Nôtre. După aceste modele au fost realizate construcțiile regale de la Whitehall, Hampton Court și Greenwich.

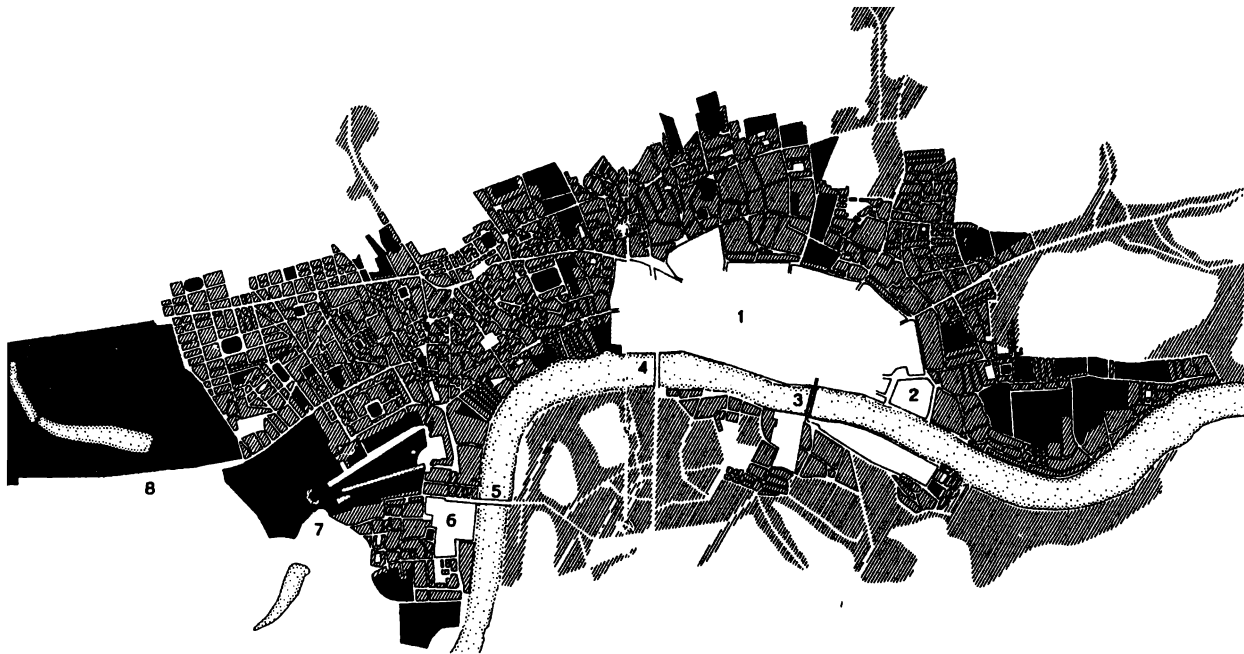
Incendiul din anul 1666 din *Londra* oferă ocazia, unică în Europa, de a reconstrui, la scară mare, o capitală, după un plan „modern”. Cele opt propuneri novatoare prezentate de Wren, Hooke, Evelyn,

Knight și Newcourt se dovedesc irealizabile, pentru că distrugerile n-au clintit obstacolele politice și administrative deja întâlnite în alte orașe europene : absența coordonării intereselor publice și private, nesiguranța mijloacelor financiare și legale. Riposta urbanștilor englezi la aceste dificultăți este empirică și lipsită de prejudecăți. Competența lor arhitecturală recunoscută nu se bazează pe o educație artistică, ci pe experiențe de alt gen (Wren și Hook sînt membri ai Royal Society for Improving Natural Knowledge by Experiments, Evelyn este un diletant bogat, Knight un militar) și nu include identificarea cu regulile perspectivei renascentiste, care, în Europa, accentuează în mod dramatic dificultățile și care reușesc să deplaseze marile realizări în afara orașelor.

59. Londra. Proiectul lui C. Wren de reconstruire a centrului istoric (city) după incendiul din 1666.

Act for Rebuilding the City of London din anul 1667 confirmă vechiul plan cadastral, cu unele ameliorări : lărgirea străzilor, canalizarea fluviului, reglementarea construcțiilor. Pe această tramă inamovibilă, proiectele moderne își găsesc locul în dimensiuni mai limitate : edificii publice, precum Bursa lui Jerman, sediul corporațiilor lui Mills, bisericile lui Wren, Archer, Gibbs ; parcelarea terenurilor periferice, unde apar ansamblurile rezidențiale simetrice din Bloomsbury Square (1661), Grosvenor Square (1695), Cavendish Square (1717), Berkely Square (1730), Bedford Square (1775), Russell Square (1800) ; cele două poduri peste Tamisa, Westminster (1751) și Blackfriars (1760) ; parcurile regale : Hyde Park, deschis publicului prin anul 1640 și înzestrat cu un lac artificial în anul 1830,

60. Londra. Periferia orașului în secolul al XVIII-lea.
 Cu negru sînt marcate zonele cu verdeață. (1) city ; (2) turnul Londrei ; (3)
 podul Londrei ; (4) podul Blackfriars ; (5) podul Westminster ;
 (6) Westminster ; (7) St. James Park ; (8) Hyde Park.

St. James Park, cu bulevardul drept al lui Carol al II-lea, Pall Mall ; promenadele datorate inițiativei private : Vauxhall Gardens și Ranelagh Gardens, cu rotonda acoperită în anul 1741.

Aceste realizări de talie mijlocie, alipite în mod liber, formează o continuitate deschisă, narativă. Fiecare dintre ele respectă un plan regulat, ușor de descifrat, dar ansamblul scapă oricărei reprezentări simple, chiar în momentul în care orașul crește dincolo de dimensiunile obișnuite, atingând, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un milion de locuitori. Forma concavă a terenului care coboară spre Tamisa determină o percepere confuză a acestui organism imens, ca o suprapunere de forme retezate, așa cum apare în panoramele pictate de Canaletto la mijlocul secolului al XVIII-lea și așa cum o descrie Wordsworth, la începutul secolului al XIX-lea :

„Vapoare, turnuri, domuri, temple
Se-arată-n câmp, cată spre cer,
Cu toate însorite și sclipind în aerul fără fum”.

Mărimea metropolei se manifestă în traficul uriaș al vehiculelor și al pietonilor, care îi inspiră lui John Gay un comentariu epic :

„Cine să povestească diversele lovituri ale instructorului
Despre brațe rupte și picioare smulse ? ”⁷.

La scara mai modestă a celorlalte orașe englezești, acest tip de compoziție a decorului urban dă rezultate de o extraordinară calitate : *squares* și *crescents* realizate de Woods la Bath, între anii 1727 și 1770, extinderile orașului Edinburgh, după concursul organizat în anul 1767, sînt formate din elemente simetrice legate liber între ele, cu o savantă adaptare la neregularitățile terenului.

Parcurile englezești din prima jumătate a secolului al XVIII-lea sînt, între timp, teatrul unei tentative deliberate de abandonare a perspectivei. Această întorsătură a fost de altfel anunțată în dezbaterile teoretice. Parcurile create între sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului următor – Badminton, 1682 ; Chatsworth, 1685 ; Melbourne Hall, 1704, reproduse în cartea lui Knyff și Kip, *Le Nouveau Théâtre de Grande-Bretagne*, din anul 1714 – urmează stilul aulic francez, dar întîlnesc un curent literar orientat deja în sens contrar : Shaftesbury, în anul 1709, Addison în anul 1712 și Pope, în anul 1713, critică impunerea formelor regulate peisajului și vegetației⁸. Pope a desenat personal, în anul 1719, grădina vilei sale

de la Twickenham, organizată încă în jurul unei axe longitudinale, dar variind liber pe margini. În timpul celui de-al treilea deceniu al secolului al XVIII-lea, contestarea trece de la diletanți la profesioniști, precum Batty Langley, care publică, în anul 1726, *New Principles of Gardening*⁹; Wiliam Kent, care amenajează în anul 1729, pentru lordul Burlington, parcul de la Chiswick, Lancelot Brown, care debutează ca asistent al lui Kent la Stowe, apoi repurtează un enorm succes personal, duce la bun sfârșit mai mult de o sută de lucrări, intervenind la Warwick Castle, la Chatsworth, la Blenheim și pretinde că a refuzat o lucrare în Irlanda, sub pretextul că nu a terminat încă amenajarea Angliei.

Primii doi s-au format în mediul artelor figurative, în timp ce Brown a trecut printr-o ucenicie tehnică, care i-a permis să privească din exterior opțiunile stilistice și să facă pasul decisiv: abandonarea oricărei referințe geometrice carteziene și imitarea directă a neregularității naturii. Această experiență frizează paradoxul, ca și marile perspective continentale: Brown, ca și Le Nôtre, trebuie să „forțeze natura”, să netezească colinele, să sape văi și albiu de râu, să planteze și să taie copaci, pentru ca rezultatul să pară natural. Dar ierarhia punctelor de vedere a fost distrusă și grădina se deschide spre o infinitate de explorări posibile, fără origine și fără destinație. Arhitectura nu mai intervine pentru a ordona compoziția generală, iar edificiile apar ca obiecte izolate în peisaj, producând un efect de surpriză cu totul nou. Părăsindu-le, rămân în urmă axele și proporțiile obișnuite, pentru a plonja în complexitatea inexplorabilă a universului natural.

Asemenea decoruri sînt expresia idealurilor estetice de la mijlocul secolului al XVIII-lea: linia ondulată „a frumuseții” propusă de Hogarth în anul 1745¹⁰; *Philosophical Inquiries into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, de Burke, în anul 1756¹¹; povestirea istorică a lui Horace Walpole, în eseuul său *The History of Modern Taste in Gardening* (1770)¹². Cu acest acompaniament teoretic, în a doua jumătate a secolului, „grădina englezească” se răspîndește în întreaga Europă; Ludovic al XV-lea l-a adus pe englezul Richard să amenajeze în acest stil parcul Micului Trianon de la Versailles, Filip de Orléans a construit parcul Monceau de la Paris, ducele d'Anhalt parcul Worlitz de la Dessau, principele Carol August, cu ajutorul lui Goethe, parcul de la Weimar. Descrind, într-o scrisoare către doamna von Stein, din anul 1778, parcul din Dessau, Goethe sesizează cu admirabilă inteligență spiritul acestui nou peisaj: „Vederea

unei coline nu te constrânge să te îndrepti spre un țel precis ; continui plimbarea, fără a te întreba încotro mergi și unde ai ajuns”¹³. Ideea acestui refugiu în natură revine cu insistență în literatura epocii, de la *La Nouvelle Heloïse* de J.J. Rousseau (1761) la *Wahlverwandtschaften* de Goethe (1809) și se confirmă în grija și în explorarea naturii sălbatice, neatinsă încă de om. În munte se caută emoția suscitată de un peisaj tridimensional, ireductibil la regulile geometrice. Prima ascensiune a muntelui Mont Blanc – inspirată de o motivație gratuită – datează din anul 1786 și marchează începutul alpinismului modern.

Grădina englezească oscilează între tradiția „pitorescului” și noua sensibilitate naturalistă ; liniile sale curbe sînt produsul cel mai sofisticat al gustului din secolul al XVIII-lea pentru ornamentul asimetric, *en rocaille* și, în același timp, ele fac să renască, cu emoție, amintirea libertății neolitice de mișcare în peisajul infinit. Apariția elementelor de arhitectură într-un asemenea context – microcosmosuri codificate într-un macrocosmos peisagistic variabil la infinit – dobîndesc o intensitate deconcertantă, cu totul nouă.

Autorii acestei revoluții în arta grădinii sînt aceiași care desăvîrșesc decăderea clasicismului, ca limbaj obligatoriu al arhitecturii și propun ca alternativă reluarea goticului. După adăugirile gotice izolate ale lui Wren și Hawksmoor la clădirile din Oxford, în anul 1738, William Kent realizează la Hampton Court, după sfaturile lui Robert Walpole, o fațadă gotică spre curtea dinspre sala Tudor ; Batty Langley publică în anul 1742 o gramatică a stilului gotic ; în perioada următoare se construiesc cîteva locuințe gotice, destinate literaților și intelectualilor, printre care Strawberry Hill (1749-1777) de la Twickenham, pentru Horace Walpole și Fonthill Abbey (1796), pentru William Beckford. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, goticul *revival* devine o mișcare europeană : în anul 1807, Chateaubriand își restaurează în stil gotic reședința de la Vallée-aux-Loups.

Cele trei inovații pe care le-am descris – disocierea dintre poziția arhitecturală și cea la scară urbană, amenajarea spațiului exterior fără ajutorul perspectivei, contrapunerea stilului gotic celui clasic – abordează tezele cele mai importante ale culturii renașcentiste. Reluarea repertoriului gotic neagă valoarea universală a elementelor uniformizate, descinse din Antichitatea clasică ; grădina naturalistă renunță la reprezentarea spațiului prin axe carteziane și proiectează la scară mare părăsirea simetriei, experimentată pînă

atunci doar în domeniul ornamental ; disocierea dintre concepția urbanistică și construcție neagă continuitatea arhitecturală la diferite scări și determină apariția unui continuum urban nou, inaccesibil formelor tradiționale de percepție și de control.

În efortul său pentru perfecționarea sistemului urban, cultura europeană își epuizează instrumentele tradiționale și pregătește o schimbare radicală în structura opțiunilor care, împreună cu dezvoltarea tehnică și economică, vor transforma, în perioada următoare, cadrul moștenit din secolele anterioare. În ajunul acestei schimbări, ea se oprește asupra peisajului urban și rural existent, unde contribuțiile unui trecut îndelungat sînt pentru ultima oară integrate și armonizate : ea reproduce, răspîndește și dezbate particularitățile acestuia și, într-un fel, le abandonează.

De la sfîrșitul secolului al XVII-lea, peisajul venețian, englez, olandez, gravurile, ghidurile, descrierile de călătorie dovedesc un interes foarte mare pentru fizionomia Europei și a lumii. În perioada marilor mutații de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, obiceiul de a privi în jur și de a lărgi cîmpul vizual, de la eveniment la peisaj, servește într-un fel drept cadru senin sau evaziv conflictelor curente (cerul deasupra bătăliei de la Austerlitz din narațiunea lui Tolstoi). Pentru noi, în schimb, această masă enormă de imagini și de observații atestă un peisaj echilibrat, în mare parte distrus și, prin aceasta, puțin încurajator. Aspectul peisajului european din ultima perioadă preindustrială este o referință și un stimulent în sarcina pe care o avem : a remedia dezechilibrele transformărilor recente și a regăsi, cel puțin în parte, armonia pierdută.

Oraşul industrial

Revoluţia în oraş

Peisajul european, produs la capătul a zece secole de evoluţie politică, economică şi culturală şi legat de aceasta printr-o reţea complexă de cauzalităţi reciproce, intră în criză, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, atunci cînd transformările instituţionale, progresul ştiinţific aplicat tehnicilor de producţie, dezvoltarea economică şi demografică depăşesc un prag critic şi dau schimbării un caracter revoluţionar.

Evenimentele care influenţează peisajul se pot împărţi în mai multe categorii :

a) Mecanismele revoluţiei industriale – creşterea populaţiei, creşterea producţiei industriale şi mecanizarea sistemelor productive, care se profilează în Anglia începînd cu mijlocul secolului al XVIII-lea şi se răsîndeşte cu mai mare sau mai mică întîrziere în celelalte ţări europene – schimbă, pentru prima oară după secolul al XII-lea, cantităţile şi calităţile existente în sistemul urban european.

Sporirea şi exodul populaţiei active rurale spre oraş accelerează şi mai mult creşterea populaţiei urbane. Londra care depăşeşte, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, un milion de locuitori, atinge, în anul 1851, două milioane şi jumătate de locuitori, mai mult decît oricare alt oraş din lume, modern sau antic. Un oraş industrial precum Manchester, care numără, în anul 1760, 12 000 de locuitori, ajunge, spre mijlocul secolului următor, la 400 000 de locuitori. În acelaşi timp, tîrîrul este cultivat după noua metodă capitalistă, teritoriul este străbătut de drumuri şi de canale noi şi, după anul 1830, de calea ferată. Industriile se concentrează mai întîi de-a lungul apelor, apoi în jurul minelor de cărbune, transformînd în

mod radical mari zone rurale. Navele cu vele sînt treptat înlocuite de vapoare cu aburi, iar porturile se transformă în consecință.

Aceste schimbări materiale sînt amplificate și deformate de impresia noutății care domină atît imaginarul popular, cît și pe cel al păturilor cultivate. Noul, acceptat sau repudiat, este perceput adesea în termeni extremi, pozitivi sau negativi. Aprecierea retrospectivă a lui Dickens de la începutul operei *A Tale of Two Cities* (1859) reflectă, fără îndoială, un sentiment general :

„Era cea mai bună dintre vremi, era cea mai năpăstuită dintre vremi, era epoca înțelepciunii, epoca neroziei, veacul credinței, veacul necredinței, răstimpul Luminii, răstimpul Întunecimii, primăvara nădejdiei, iarna deznădejdiei, aveam totul în față, aveam doar nimicul în față, ne înălțam cu toții de-a dreptul la ceruri, ne cufundam cu toții de-a dreptul în iad – pe scurt, epoca aceea era atît de asemănătoare cu cea de acum, încît unele dintre autoritățile cele mai proeminente au stăruit să fie prezentată, în tot ce avea ea bun sau rău, numai la gradul superlativ¹”.

b) Patrimoniul cultural european a fost trecut în revistă, începînd cu inventarul *Enciclopediei* lui Diderot și a lui d’Alembert (1751-1765), sub lumina rațiunii, care recunoaște în întreaga realitate o ordine obiectivă proprie și repune în chestiune legăturile tradiționale de cauzalitate.

Această metodă, care a adus deja roade în cercetarea științifică și tehnologică intră acum pe terenul relațiilor personale și colective și răstoarnă vechile diviziuni dintre cîmpurile de experiență. Adam Smith propune, în *Avuția națiunilor*, o ordine naturală a relațiilor economice comparabilă cu cea pe care o descoperă Lavoisier în științele fizice. Sentimentele intime – descrise de Goethe cu o deplină participare emotivă în *Suferințele tînărului Werther*, în anul 1774, analizate cu detașare și cu ironie de Laclos, în *Legături primejdioase*, în anul 1782, violate în îndîrjirea fiziologică a scrierilor marchizului de Sade, apărute între anii 1791 și 1796 – capătă noul aspect al fanteziei și al realității. Aceste stăruințe intelectuale și emoționale invadează cîmpul reprezentării artistice și spulberă diviziunile tradiționale.

În domeniul culturii vizuale, cele două fundamente ale tradiției renașcentiste – regularitatea perspectivei și respectarea modelelor clasice – sînt explorate pînă la epuizare.

Progresele matematicii, opticii și tehnologiei instrumentelor permit geodeziei și cartografiei să reprezinte în mod riguros suprafața pământului, la orice scară. În anul 1750 dinastia Cassini începe publicarea hărții Franței, care nu va fi terminată decât în anul 1815. În același an încep primele măsurători exacte ale distanțelor mari, printr-o tehnologie pe care Lalande și Lacaille o folosesește în anul 1751 pentru a calcula paralaxa lunii. De acum, obiectul tuturor observațiilor este planeta Pământ; expedițiile polare dintre anii 1736-1774 demonstrează că acesta este un sferoid ușor aplatizat la poli; măsurarea meridianului din Paris, hotărâtă de Adunarea Constituantă în anul 1791 și efectuată între anii 1792 și 1798, permite propunerea unuia dintre submultiplii săi drept noua unitate de măsură universală, metrul, care devine obligatoriu în Franța, începând din anul 1801 și care se impune, treptat, și în alte țări. Începând din anul 1785, împărțirea terenului din noile teritorii americane se referă, după cum am văzut, la o grilă orientată în funcție de meridiane și de paralele.

Aceste experiențe rup vechiul raport dintre reprezentarea geometrică și experiența sensibilă. Perspectiva, care privește controlul formelor vizibile, este absorbită în geometria descriptivă a lui Monge, care reprezintă în două dimensiuni orice spațiu tridimensional. Metrul, dedus dintr-o mărime astronomică, înlocuiește unitățile tradiționale legate de statura umană – cotul, piciorul, degetul – măsurarea spațiului pierzând astfel orice referință la mișcările omului. Diferitele scări ale proiecției se topesc într-o dimensiune mentală nelimitată, în care produsele diverselor tehnologii se concretizează separat, fără a trece prin același filtru vizual.

În același spirit, faimoasele modele antice sînt verificate cu metodele exacte ale arheologiei și istoriei artei. În această epocă încep săpăturile sistematice de la Herculaneum (1711), de la *villa Hadriani* din Tivoli (1729), de la Pompei (1748). Se deschid primele muzee publice la Capitoliu (1732), la Vatican (1739), la Londra (1759). Se publică primele relevee exacte ale monumentelor grecești (Le Roy, 1758²; Stuart și Revett, 1762³), iar Stuart realizează la Hagley, în anul 1758, prima reproducere exactă a unui templu doric. *Istoria artei antice* de Winckelmann apare în anul 1764⁴. Clasicismul, fundamentul obligatoriu al gustului european, timp de trei secole, devine un program specific și tendențios, neoclasicismul, care se confruntă cu neogoticul și, curînd, cu toate stilurile din

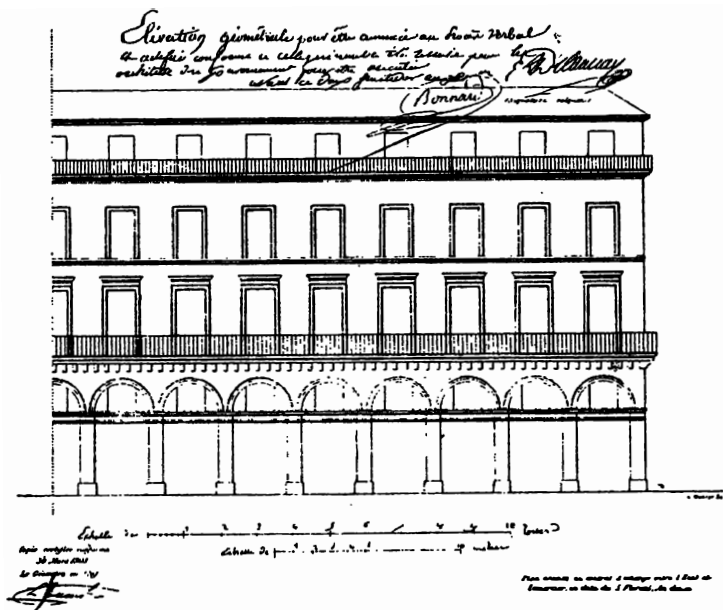
trecut, pe care istoricii le studiază și le clasifică. Sitei stilistice unitare i se substituie o pluralitate de reguli, alegerea uneia sau alteia justificându-se prin argumente exterioare, politice, ideologice sau morale.

Toate acestea schimbă natura opțiunilor din lumea formelor, dar și rolul vizualului în cultura și în viața cotidiană. Peisajul construit european de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, unde apar, sub ochii noștri, pentru ultima oară armonizate și pacificate, numeroasele realizări ale trecutului, nu se mai află, ca în secolele precedente, la frontiera dintre cercetare și inovație: el devine un simplu fundal, coerent dar fără caracter, unde nu se întâmplă nimic important, pentru că experiențele noi se desfășoară în altă parte.

În această privință, asocierea dintre mișcările revoluționare din a doua jumătate a secolului și estetica neoclasicului este relevantă. Dar și mai semnificativă este comparația dintre ceea ce se produce în domeniul artelor – arhitectură, sculptură, arte aplicate – și în muzică. Este momentul în care *koiné*-ul stilistic european se scindează în mai multe tendințe antagoniste și extremiste din care se formează civilizația muzicală unitară numită, de atunci, „muzică clasică”, echilibrată și echilibrantă, care urmează o traiectorie inversă. În timp ce tendințele artistice și literare se succed într-un ritm periculos de alert, clasicismul vienez creează un univers muzical stabil, structurat, care păstrează continuitatea culturală a unei societăți în plină transformare. Funcțiunea sa stimulativă, de divertisment public și de consolare privată, comparabilă cu civilizația vizuală a Renașterii din secolele XV-XVI, se opune succesiunii de imagini ale mediului urban, ale decorului domestic, ale noilor obiecte de uz curent, care însoțește criza de autenticitate din prima jumătate a secolului al XIX-lea, reacția polemică din a doua jumătate a secolului și mișcările de avangardă de la începutul secolului următor. Este o succesiune ce devine explicabilă și acceptabilă dacă o păstrăm în alt câmp de gravitație intelectuală și sentimentală, care umple viața publică și privată din aceeași perioadă.

Să recapitulăm: pe de-o parte arta vehiculează sentimentele și „limbajul inimii” (Rousseau); pe de altă parte, peisajul urban este exclus din acest proces. Artă se detașează de oraș și devine o experiență specială, cu locurile sale rezervate și apreciată numai în timpul liber. Sentimentul, separat de oraș, rămîne expus, vulnerabil. Orașul, separat de sentiment, rămîne un decor schimbător și nedi-ferențiat care poate deveni străin și ostil.

c) Coerența proiectelor arhitecturale și peisagistice se bazează pe mecanismele instituționale contestate de Iluminism și de revoluțiile politice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

61. Designul uniformizat al fațadelor edificiilor din rue de Tivoli, realizat de Percier și Fontaine în 1806.

Peisajul format din orașe, sate, castele, parcuri, drumuri, canale, poduri, ogoare, uzine, mine, porturi, lucrări militare – datînd, în mare măsură, din ultimele secole ale Evului Mediu, modificate, amplificate, definitivitate de cultura vizuală renesantistă și barocă printr-o serie de dificultăți și de conflicte, amintite în ultimele două capitole, experimentînd uneori posibilitățile extreme ale regulilor culturale, după cum s-a spus – se înscrie într-o continuitate instituțională și socială care va fi ulterior numită *vechiul regim* (*ancien régime*).

Diversitatea situațiilor politice, religioase, economice nu pune în chestiune dubla responsabilitate publică și privată de care depinde orice modificare durabilă a peisajului construit. În fiecare inițiativă există un *dominus* special și, deasupra lui, un *dominus eminens*, cu

o responsabilitate de ordin mai general care se suprapune peste cel dintîi, fără a-i anula sfera de autonomie. Atunci cînd cele două prerogative coincid cu persoana monarhului absolut, omnipotența lui, deși proclamată sus și tare, este de fapt limitată de alte instituții antagoniste și, mai ales, de precaritatea resurselor financiare de care dispune, chiar dacă nici un alt suveran european n-a fost în măsură să creeze, să modifice sau să distrugă orașe, așa cum au făcut despoții asiatici. Din această balanță între prerogative, care oscilează fără să se precipite într-o parte sau alta, derivă caracterul organic al patrimoniului formelor construite, unitar și multiform, din Europa secolului al XVIII-lea.

În amenajările monumentale mai recente se poate vedea o perfecționare a controalelor superioare în confruntarea cu inițiativele private. La Paris, în piața Vendôme, regele Ludovic al XIV-lea construiește pe cheltuiala lui fațadele și statuia sa este inaugurată în anul 1699, în centrul unui paravan arhitectural în spatele căruia nu există încă imobile; pe rue Royale, administrația se angajează să construiască fațadele pe niște terenuri care nu-i aparțineau și să le retrocedeze proprietarilor contra unui preț fixat dinainte, plătindu-le, începînd din anul 1757, dobîndă pentru ocuparea solului; pe strada Rivoli s-a procedat altfel: imobilele au fost ridicate de mai mulți constructori, dar municipalitatea i-a obligat să respecte proiectul de fațadă conceput de Percier și Fontaine, în anul 1806 (fig. 61).

Fie revoluțiile, fie reformele introduse la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea vor schimba structura responsabilității care stă în spatele acestor evenimente. Noua ordine legislativă consolidează sfera proprietății și a inițiativei private, puterea publică nemaiputînd interveni decît după modalități foarte precis definite. În domeniul imobiliar, limitele reciproce sînt fixate prin acte notariale și cadastre, de unde decurg garantarea proprietății și posibilitatea impunerii fiscale; în fiecare caz se cere un titular, public sau privat.

Regulamentele, cutumele și toate celelalte mecanisme intermediare între sfera individuală și cea a statului, pe care se bazează construcția și gestiunea tradițională a peisajului, vor fi astfel demontate, dintr-o dată, ca în Fanța, sau pe paliere, ca în Anglia. Inițiativele imobiliare sînt asimilate cu celelalte inițiative economice și, o dată îndepărtată intervenția administrației publice, sînt supuse legii pieței. Orice intervenție publică este considerată un obstacol, o inutilă

supraviețuire a trecutului, care trebuie eliminat ; Adam Smith îi sfătuiește, de altfel, pe conducători să se debaraseze de domeniile lor funciare.

Această tendință, care influențează atât măsurile revoluționare, cât și pe cele reformiste, se răspindește în momentul în care orașele se dezvoltă și se transformă într-o măsură neexperimentată din secolul al XIII-lea : controalele se reduc o dată cu creșterea schimbărilor ce trebuie controlate. Din această combinație fatală se naște peisajul haotic, deconcertant, descris de autorii din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Chadwick⁵ și Engels⁶ în Anglia, Blanqui⁷ și Villermé⁸ în Franța : imense periferii, formate din case noi și precare, construite printre fabrici, care devin repede de nelocuit din cauza lipsei de spații publice și de servicii igienice elementare : apă curentă, scurgere, adunarea gunoiului. Heine, care sosește la Londra în anul 1828, venind din Germania încă tradiționalistă, ne împărtășește această impresie :

„Am văzut lucrul cel mai impresionant care se poate înfățișa, pe această lume, unui spirit uimit ; l-am văzut și încă mă mai minunez – încă mai stăruie în mintea mea acea împietrită pădure de case și, printre ele, șuvoiul trepidant de capete omenești agitate, cu tot vârtejul lor de patimi, cu tot zbuciumul lor înspăimântător [...]. Aici seriozitatea nudă a tuturor lucrurilor, gigantica uniformitate, mișcarea matinală, acreala pe care o degajă însăși bucuria – Londra aceasta excesivă strivește imaginația și sfîșie inima [...]. Eu m-am așteptat la palate mari și n-am văzut decît case mici. Însă tocmai uniformitatea și mulțimea lor impresionează în cel mai înalt grad⁹”.

Acest decor produs de un „laissez faire”, de dezvoltarea economică și de incidentele acestei dezvoltări – războaiele din primii cincisprezece ani ai secolului, urmate de o criză economică – este prototipul „orașului liberal” și demonstrarea distanței dintre idealul teoretic și realitate.

Formele alternative de organizare urbană imaginate de utopicii vremii – Owen¹⁰, în anul 1817, Fourier¹¹ în anul 1822, parțial puse în practică prin anul 1850 – și criticile lui Marx și Engels împotriva așezărilor industriale spontane sau planificate (1843, 1872), prezentate multă vreme drept două indicații antitetice din punct de vedere filosofic și politic¹², s-au născut din aceeași dificultate de a

înțelege și de a înfrunta dezvoltarea în curs ; se crede că orașele și teritoriul pot fi modificate doar în urma unei transformări generale a societății.

62. Un „sat al armoniei și colaborării” ; desen anexat raportului lui R. Owen din 1817.

d) Progresul tehnic și spiritul de inițiativă care domină această perioadă sporesc exigența reorganizării.

Pentru căile ferate, drepte sau curbe cu grad mic de înclinare, trebuie obținut, într-un fel oarecare, accesul liber la teren. Construirea acestora este încredințată companiilor private – cu excepția Belgiei –, dar achiziționarea terenurilor necesare și asigurarea distribuției raționale a liniilor în teritoriu impun intervenția statului. Legea napoleoniană din anul 1810 referitoare la expropriere este perfecționată de monarhia din iulie, în anii 1833 și 1841, în ajunul planului național asupra căilor ferate din anul 1842, care atribuie marilor companii monopolul liniilor principale, împarte în mod aproape egal cheltuielile între capitalul public și cel privat și stabilește care căi ferate vor reveni la stat, după 40 de ani. Chiar și în Anglia procedura „achiziționării forțate” este legiferată în anii 1842 și 1845. Legea franceză servește ca model multor țări, printre care și legii noului stat italian, din anul 1865.

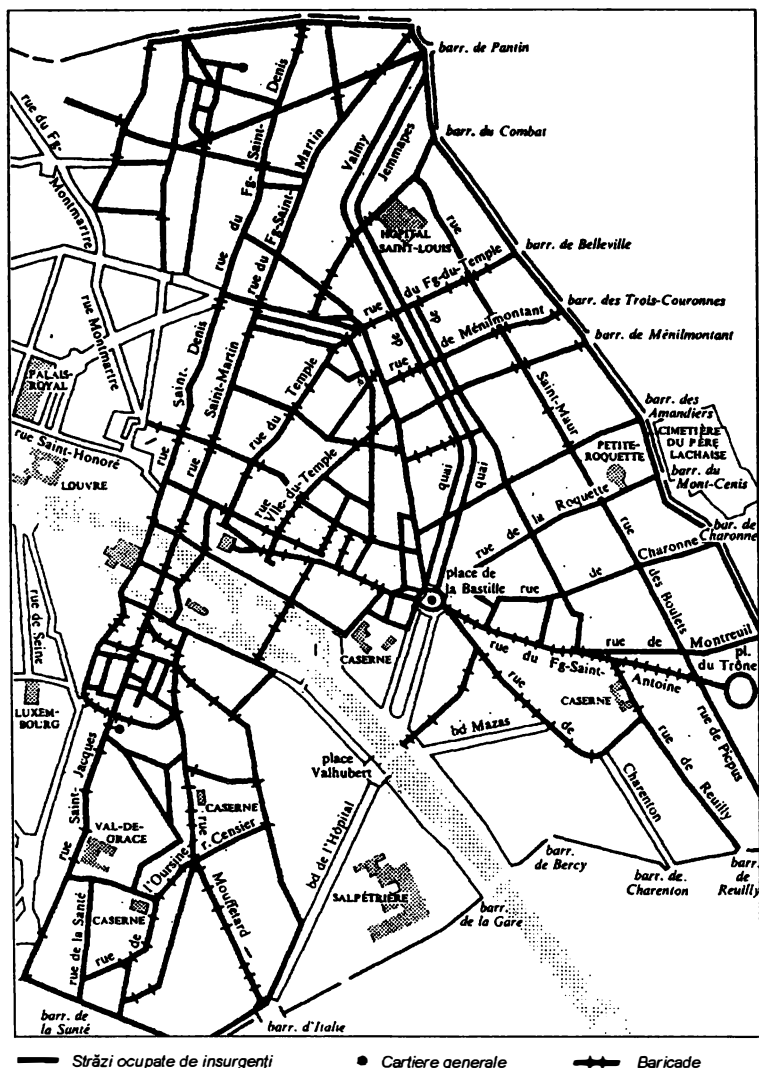
Apare astfel o nouă legătură, pe alte baze tehnice și juridice, între inițiativa privată și puterea publică : exproprierea este excepția care confirmă regula proprietății individuale ; pe mari suprafețe de

pământ, ea este o operațiune mai puțin traumatizantă decît în oraș, unde interesele particulare formează un țesut compact. Epidemiile de holeră care izbucnesc după anul 1830 și noua mentalitate reformistă și filantropică impun, pe de altă parte, o intervenție publică, pentru ameliorarea condițiilor igienice din vechile și noile aglomerări urbane.

63. „Un oraș creștin în 1440 și în 1480” (cf. A.W. Pugin, *Contrasts, or a Parallel between the Architecture of the 15th and 19th Centuries*, 1841).

În Anglia, raportul Chadwick din anul 1842 și o anchetă regală din anul 1845 deschid calea primelor măsuri în favoarea Londrei și apoi noii legi sanitare naționale din anul 1848, care instituie *Board of Health*. Împotriva acestor prime ingerințe ale administrației publice în oraș se declanșează proteste care pot părea, astăzi, paradoxale. Ziarul radical *The Economist* protestează că trebuie să trateze „o mare cantitate de materii cu nume aproape ofensatorii” – scurgeri, orduri – și previne: „Suferința și răul sînt avertismente ale naturii. Ele nu pot fi eliminate și tentativele filantropice grăbite de a le înlătura din lume [...] au făcut întotdeauna mai mult rău decît bine”¹³.

64. Paris. Zonele ocupate de revoluționari în iunie 1848 (cf. M. Agulhon, *Nouvelle histoire de la France contemporaine*, vol. VIII, „1848 ou l'apprentissage de la république”, Éditions du Seuil, Paris, 1973).

În Franța, aceeași reformă coincide cu revoluția din anul 1848. Ancheta societății Saint-Vincent-de-Paul la Lille, din anul 1842, și

raportul lui Blanqui din anul 1848 conduc la o propunere de lege, prezentată de frații De Melun, în anul 1849, în Adunarea Națională și criticată atât de liberali, cât și de socialiști. Raportul arată limpede importanța inovației: „libera folosire, libera disponibilitate a unui lucru ce aparține unui cetățean impune respectul cel mai strict, constituind bazele primordiale ale ordinii sociale, dar nimic nu justifică mai bine proprietatea decât autoritatea legii, care îi reglementează exercițiul”. Legea votată în anul 1850 este mai limitată decât cea adoptată în Anglia cu doi ani mai devreme, dar conține, la articolul 13, această dispoziție importantă :

„Atunci cînd insalubritatea este rezultatul cauzelor exterioare și permanente și cînd aceste cauze nu pot fi eliminate fără lucrări de ansamblu, comuna poate achiziționa, conform formelor și modalităților legii din 3 aprilie 1841, totalitatea proprietăților incluse în perimetrul lucrărilor”¹⁴.

Spre deosebire de Anglia, Franța posedă o lege a exproprierii eficiente care, împreună cu noua dispoziție, formează un amestec exploziv. Este suficientă o putere autoritară – Napoleon al III-lea – și un înalt funcționar hotărît să-și exercite puterea pînă la capăt – baronul Haussmann – pentru a realiza, pe aceste baze, transformarea spectaculoasă a Parisului, care devine un model evident, convingător, pentru toate transformările din marile orașe europene, efectuate în cursul următoarei jumătăți de secol.

„Haussmannizarea” : orașul postliberal și problemele sale

Descrierea etapelor instituționale anterioare este necesară pentru explicarea cotiturii decisive a istoriei orașelor europene din cel de-al șaselea deceniu al secolului al XIX-lea.

Orașul, cu problemele sale, stă acum în centrul evenimentelor, dar într-o nouă manieră : nu ca un simbol al puterii constituite, în urma legăturilor dintre curte și capitală stabilite în secolele precedente, ci ca origine obscură și reductibilă a puterii înseși din această perioadă de tranziție. Revoluțiile succesive din Franța se petrec la Paris, în 1789, în 1794, în 1799, în 1830, în 1848. Amenajarea orașelor devine una dintre principalele problemele ale

regimurilor constituite după Revoluția de la 1848 : pentru cel de-al doilea imperiu francez, pentru imperiul constituțional al lui Franz Josef, pentru noul guvern *tory* al lui Disraeli în Anglia și, puțin mai târziu, pentru Germania și Italia unificate.

Prioritatea politică – lupta împotriva amenințării revoluționare – dă un impuls decisiv reluării intervenționismului public în oraș. Dar, în realitate, intervenția publică se lovește de interesele constituite în spatele regimurilor conservatoare învingătoare și trebuie să stabilească un nou compromis cu acestea, care merge dincolo de circumstanțele politice ale momentului și imprimă o dezvoltare durabilă în cultura orașelor europene. Pe cât se pare, acest compromis încearcă refacerea echilibrului tradițional dintre controlul public și inițiativa privată, dintre unitate și pluralitate, la un nou nivel tehnic și juridic și relansează spre viitor evenimentele expuse în capitolele precedente ; dincolo de aparențe, el lichidează o parte a tradiției europene și pregătește demontarea cadrului construit de-a lungul istoriei.

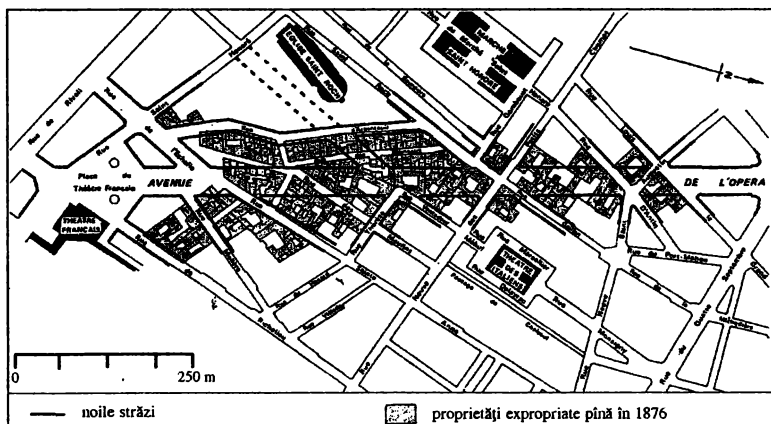
Experiența hotărâtoare se desfășoară la Paris și oferă Europei, dincolo de un model funcțional, o imagine concretă, sugestivă ; ea se depozitează în fantezia individuală și colectivă, în cele mai diferite coloraturi sentimentale – încântare, frământare, tristețe, regret, obișnuință – și se suprapune imaginilor din trecut, care sînt date uitării. Nu este efectul calculat al unui program politic sau cultural, ci este izvorît din confruntarea aventuroasă dintre instituții și oameni, rezultat mai mult din întîmplare decît din necesitate.

Protagonistul este prefectul de carieră Haussmann care, părăsind prefectura din Var, își expune, în anul 1850, o orientare clară a gîndirii : „Să-i adunăm sub mantaua ordinii și a legii, pentru o justă conciliere a tuturor opiniilor cinstite și dezinteresate, pe toți oamenii devotați, fără rezerve mentale, spre binele țării și marilor interese pe care se bazează societatea”¹⁵.

Ca prefect al Senei, între anii 1853-1869, el se comportă ca un antreprenor în concurență cu toți cei care găsesc, sub regimul lui Napoleon al III-lea, un spațiu favorabil inițiativelor lor și care, în practică, epuizează o întreagă gamă de orientări teoretice, sansimoniene, liberale, aristocratice. Atuurile sale sînt ajutorul personal al împăratului, instrumentele legislative moștenite de la monarhia din iulie și de la cel de-al doilea imperiu, eficiența administrației și a inginerilor. Se înțelege și se confruntă cu toți, pe rînd, pentru a-și

extinde intervenția asupra diferitelor sectoare ale mecanismului urban; din jocul succeselor și al insucceselor se conturează câmpul său de acțiune și se ajunge la un echilibru, precar dar durabil, între controlul public și inițiativa privată dintr-un mare oraș modern.

O sarcină primordială este realizarea echipamentelor și serviciilor necesare funcționării unui oraș care depășise deja un milion de locuitori: canalizarea, rețeaua de apă, iluminatul cu gaz, transportul public, școlile, spitalele, piețele, parcurile. Nu este încă stabilit cine trebuie să răspundă de toate acestea, dar și antreprenorii particulari intră în competiție. Bancherul Laffitte propune construirea unui apeduct privat, alimentat cu apă din Sena; Haussmann estimează însă că aceasta intră în competența municipalității și iese învingător. Lucrările hidraulice ale inginerului Belgrand dublează rețeaua și triplează aprovizionarea cu apă a orașului. În același timp, rețeaua de canalizare este în întregime refăcută; se triplează numărul becurilor cu gaz pentru iluminatul public; se unifică serviciul de omnibuze și se instituie un serviciu de trăsură; se realizează patru mari parcuri publice; se construiesc clădirile publice necesare unui mare oraș și celor unsprezece comune care îl înconjoară și care i se vor alipi, în anul 1859; acestea sînt capitolele „lucrărilor publice” care se derulează aproape identic în toate orașele europene.

65. Paris. Demolarea așa-numitei *avenue de l'Opéra*.

Intervențiile care modifică rețeaua stradală și țesutul urban pun o problemă mai complexă. Noile străzi, largi și drepte, determină

66. Paris. Harta oraşului din 1873, după lucrările lui Haussmann (cf. ghidul lui A. Joanne, Hachette, 1873).

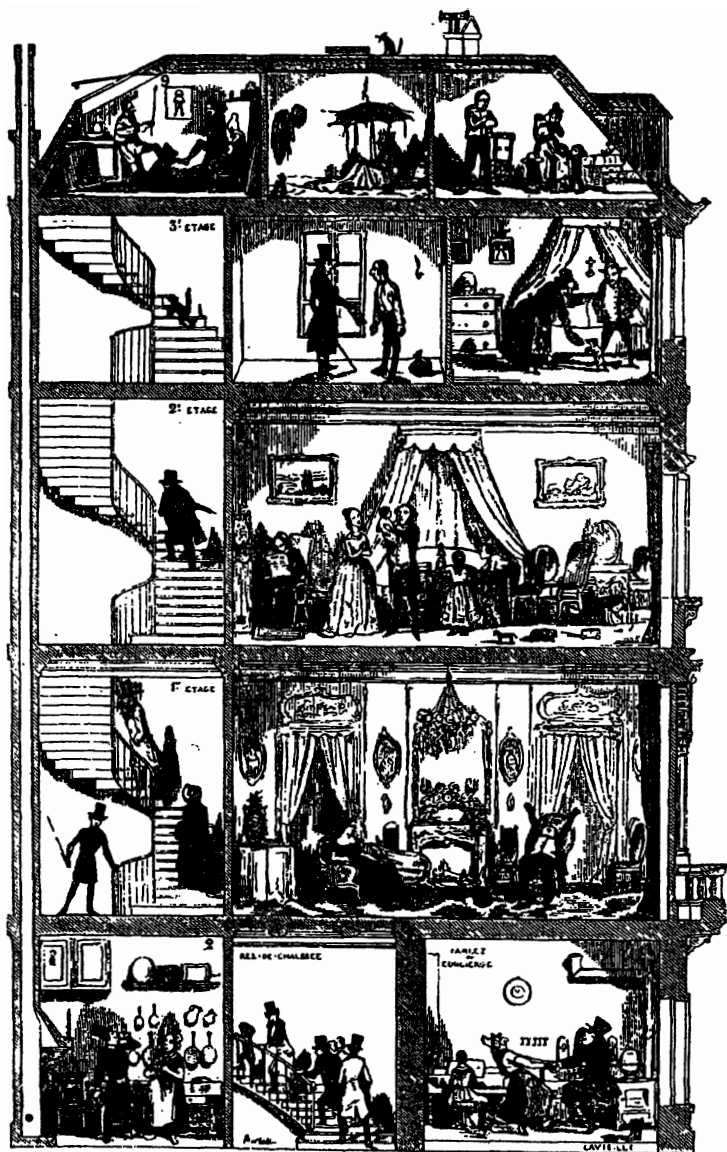
disparația cartierelor insalubre și străduțelor, atât de favorabile insurecțiilor revoluționare, facilitând, în același timp, igiena și deplasarea trupelor. Haussmann se sprijină pe articolul 13 al legii sănătății publice din anul 1850 și pe un decret al Senatului din anul 1852 care autorizează exproprierea, printr-o simplă deliberare a puterii executive. El încearcă să obțină ca toate terenurile expropriate să rămâne în proprietate publică, iar parcelele construibile să fie revândute la noua lor valoare comercială. Dar Consiliul de Stat nu îi dă dreptate și hotărăște, în anul 1858, ca terenurile situate de-a lungul străzilor să fie redade foștilor proprietari.

Haussmann protestează și scrie în *Memoriile sale* :

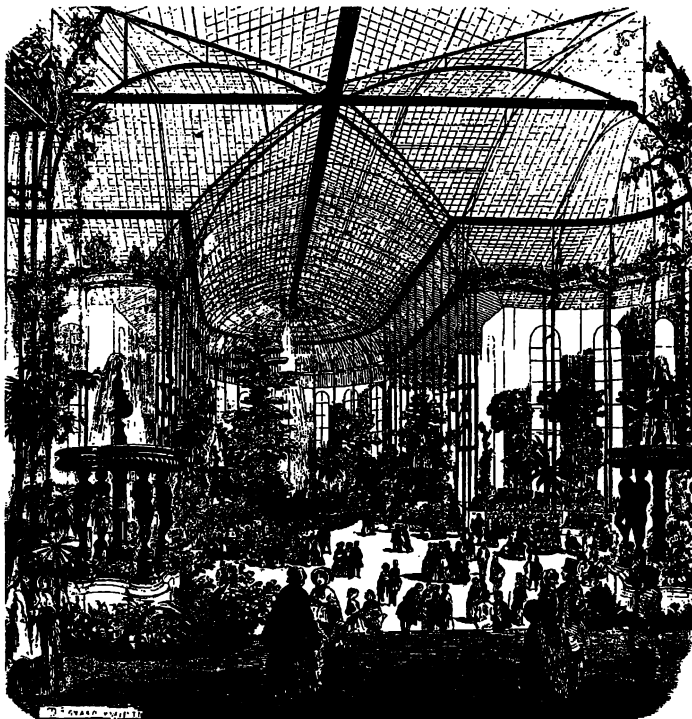
„Noul decret dă proprietarilor dreptul de a păstra terenurile care sînt destinate spațiului public, după ce au plătit, în prealabil, orașului întreaga valoare a construcțiilor care le acoperă și indemnizațiile pentru evacuarea locuitorilor care le ocupă. Astfel, grație orașului, se asigură în mod gratuit expropriatului beneficiul plusvalorii dobîndite prin teren, iar orașul se vede privat de ocazia de a compensa, într-o anumită măsură, cheltuielile efectuate”¹⁶.

El este de fapt singurul care apără acest punct de vedere, avînd împotriva lui nu numai pe proprietari și pe protectorii lor politici, dar și stînga liberală a lui Jules Ferry ; „chiar și împăratul, continuă el în *Memorii*, nu a vrut să-l contrazică pe Baroche (președintele Consiliului de Stat) [...] de altfel Majestatea Sa acordă un slab interes problemelor de procedură administrativă, atît timp cît ele nu se traduc în fapte vizibile”.

Dar împăratul greșea foarte mult. Decretul din anul 1858 are importante consecințe vizibile, modificînd pentru totdeauna atît forma Parisului, cît și a altor orașe europene. El fixează o frontieră rigidă între spațiul public și spațiul privat, „alinamentul” sau „frontul construit”, care înlocuiește complexitatea raporturilor reciproce, proprii vechii tradiții. Produce un dezechilibru financiar între administrație și proprietari – proprietarii dobîndesc o supravaloare funciară care corespunde unui deficit public – și deformează astfel mediul urban : se construiește mai mult decît este nevoie, cu o densitate mai mare, pentru a determina creșterea prețului terenurilor ; serviciile publice rămîn în urmă și caută cu înfrigurare inițiative private ; se cultivă diferențele de valoare, care alimentează renta și se agravează contrastele ambientale dintre diferitele zone urbane.

67. Paris. Secțiunea unei clădiri cu cinci niveluri, publicată de Hetzel, *Le diable à Paris*, 1845.

68. Paris. Două imagini ale „străzii publice” (gravuri preluate din E. Texier, *Tableau de Paris*, 1853, *sus*, și A. Joanne, *Paris illustré*, 1970, *jos*).

69. Londra. Imagini de pe stradă : vânzătorul de bere, omul fără adăpost, vânzătorul de hirtie pentru omorît muștele, un grup de copii și atmosfera din Dudley Street (cf. B. Jerrold, G. Doré, *London, a Pilgrimage*, Grant & Co, 1872).

Rezultatele depind de fapt de raporturile de forță dintre interesele în joc, dar și de exigența de a defini, într-un fel sau altul, responsabilitățile diferiților actori. Faza liberală a dezvoltării urbane se încheie și trebuie stabilit un nou model de gestiune, care poate fi numit „postliberal”. Haussmann învinge în fața lui Laffitte și pierde împotriva lui Baroche ; linia de armistițiu devine o frontieră recunoscută, conflictul se așază într-un echilibru precar, care devine o imagine trăită cu intensitate, sugestivă pentru contemporani și durabilă, pentru multă vreme, în memoria colectivă.

Să încercăm lămurirea unor consecințe, care sînt și astăzi operaționale :

1) Mediul privat și mediul public, anterior strîns întrepătrunse, devin acum oponente. Pe de-o parte reședințele somptuoase, casele, atelierile, birourile, locurile de reuniune, importante în funcție de izolarea lor reciprocă : acolo se desfășoară viața privată, condusă de legi și cutume, unde se poate pătrunde doar prin magie, ridicînd acoperișul (secțiunile caselor pariziene la modă spre mijlocul secolului – fig. 67 – oferă un substitut acestui tip de emoție) ; chiar și spectacolele și ceremoniile colective se derulează de preferință în locuri închise și relativ mici, fără raport cu mărimea orașului (la Atena aproape întreaga populație se putea aduna în teatrul lui Dionysos, în timp ce Opera din Paris nu are decît două mii de locuri, pentru două milioane de locuitori). Pe de altă parte, este „strada publică”, „trotuarul” – oricine cunoaște conotația acestor expresii – unde fiecare se amestecă cu ceilalți și nu mai este recunoscut și unde Baudelaire se simte singur printre milioane de semeni ai săi.

Sfera intereselor și sentimentelor particulare, care abia de curînd face obiectul garanțiilor legale, rămîne în centrul reflecției teoretice, în literatură, în divertisment, în gustul publicului (este suficientă referirea la romanele și la piesele de teatru care contrapun, în mod sistematic, destine private celor publice : să amintim personajele prinse, fără voia lor, în bătălii celebre – Fabritio del Dongo la Waterloo, Pierre Bezuhov la Borodino – ; poveștile de dragoste dintre Norma și Pollio, Aida și Radames, de care afirmă raporturile dintre gali și romani, dintre etiopieni și egipteni). În labirintul vieții particulare pot fi cultivate toate aspirațiile și excentricitățile indivizilor și grupurilor, ele pierzîndu-se însă în spațiul nediferențiat al străzii. Renta funciară, care extrage bogăția din sfera publică și o

acumulează în cea privată, accentuează contrastul dintre cele două spații : la ieșirea din casă în stradă, se observă o scădere a calității finisajelor și a întreținerii.

Pentru asemenea interese și dorințe, orașul haussmannian are ca sarcină asamblarea unui mare număr de celule spațiale independente ce pot servi la tot felul de activități, în condițiile superioare oferite de tehnologia momentului. Spațiul ramificat al străzilor, piețelor și canalizărilor subterane este o structură de serviciu care concentrează contradicțiile sistemului, începînd cu cele economice, și le ține la distanță de pragul fiecărei celule deservite ; o anumită descalificare a acestei structuri comune este acceptată, ca o contrapartidă la bunăstarea, bogăția și frumusețea care se acumulează altundeva, în spatele porților închise ale proprietății private.

În ceea ce privește fațada construită, care separă cele două spații, ea se pretează foarte bine la schimbul comercial, care se realizează pe o linie de graniță și utilizează cel mai profitabil valorile amplasamentului. S-a observat că țesutul străzilor în triunghi, predilect la Haussmann și la urmașii săi, permite obținerea lungimii maxime a fronturilor pe o suprafață dată și numărului maxim de unghiuri care favorizează comerțul. Dar privilegiul acordat funcțiunii comerciale perturbă celelalte funcțiuni, de exemplu locuințele de la etajele superioare care sînt expuse zgomotului și privirilor indiscrete. Pentru a evita aceste inconveniente, unele clădiri trebuie să fie retrase de la stradă și apărate de un spațiu privat, curte sau grădină. Volumul se micșorează, partea dinspre stradă nu mai este utilizată și clădirea cîștigă în distincție.

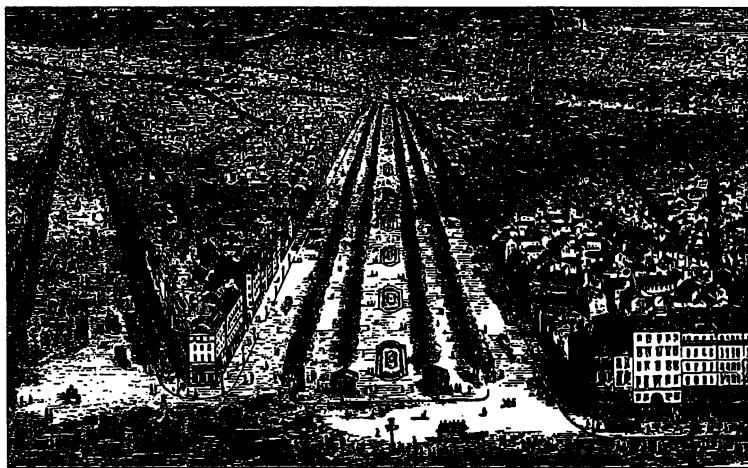
Astfel apar cele două modele caracteristice orașului postliberal, frontul continuu la stradă și clădirea izolată, pe lotul ei privat. Grădina, privilegiul reședințelor de odinioară, rezistă la scară redusă, uneori minusculă, ca o bandă de cîțiva metri care izolează mica vilă burgheză.

2) Separarea rigidă dintre spațiul public și cel privat face ca raporturile cu orașul vechi, din care acest dispozitiv se dezvoltă, să fie destul de ambigue.

Ea distruge subtilitățile raportului public-privat exprimat de sistemul stradă-fațadă-clădire. Frontul străzii, supus noului dinamism al rentei, devine un aliniament de imobile interșanjabile, destinate a fi reconstruite după ce au fost amortizate, în funcție de prețul, care

crește cu timpul. Strada din secolul al XIX-lea, deși derivă din strada medievală, sfârșește prin a o modifica și distruge: fostele șosele sînt lărgite, aliniamentele sînt reconstruite, țesuturile neregulate sînt înlocuite de un desen regulat.

Hausmannizarea conduce astfel la distrugerea vechilor centre ale orașelor. Apare o retorică tendențioasă care exagerează decrepitudinea, insalubritatea și mizeria din vechile cartiere și care intră în limbajul administrativ și oficial; în Piața Republicii din Florența, care înlocuiește, în anul 1890, vechea piață medievală, se poate citi epigraful următor: „Vechiul centru al orașului, readus la viață după secole de decrepitudine”. O operație tipică acestei noi gestiuni urbane, deschiderea unei străzi largi printr-un țesut de străzi înguste, poartă nume sugestive: *percement* (străpungere) în limba franceză, *sventramento* (demolare), în limba italiană. Dărîmarea vechilor ziduri, care intervine practic pretutindeni, este asociată rupturii de trecut, victoriei aerului, luminii, libertății de mișcare.

70. Paris. Boulevard Richard Lenoir (cf. S. Giedion, *Space, Time and Architecture*, 1941).

Singurele care scapă de distrugere sînt clădirile vechi mai importante, pe care istoria artei le consideră mărturii istorice și modele ale stilurilor de odinioară și pe care conștiința colectivă le apreciază ca indispensabile pentru identitatea unui loc. Ele sînt astfel „izolate”

și folosite drept capete de perspectivă în noile spații urbane, unde sfîrșesc prin a se banaliza, pentru că țesutul modern mai dens le imită dimensiunile. Ele devin „monumente” separate de mediul urban, tot așa cum, în muzee, operele de artă sînt izolate de viața cotidiană.

În această situație se află germenul separării artei de viață, sărăcirea mediului înconjurător și dislocarea frumuseții într-o sferă izolată, a distracției și a timpului liber, pe care cultura epocii o percepe în mod inconștient și care este sursa ascunsă a neplăcerii pe care o abordăm la punctul următor.

3) Începînd din cel de-al șaselea deceniu al secolului al XIX-lea, intelectualii s-au distanțat, în genere, de mecanismele și de rezultatele inițiativei publice. Eugène Sue, Balzac, Hugo, ca și Dickens, apreciază aspectul confuz, misterios și totuși coerent al orașului tradițional. Regularitatea, simetria, complexitatea tehnică a orașului haussmannian sînt criticate ca fiind noutăți vulgare și fastidioase, de scriitori foarte diferiți precum frații Goncourt (în *Jurnalul* din anul 1860); Proudhon (în descrierea unei adunări muncitorești din anul 1863); Delvau (*Heures parisiennes*, 1866); Sardou (*Maison neuve*, 1866)¹⁷. Aprecierile pozitive vin din cu totul altă parte. Blanc consideră necesare progresele igienei urbane. În anul 1856, baronul von Moltke și deputatul Picard laudă, aproape concomitent, virtuțile străzilor drepte, pentru menținerea ordinii publice, pentru că „gloanțele nu știu s-o ia pe prima la dreapta”¹⁸.

Baudelaire știe să iasă din această dezbatere, decepționantă pentru ambele părți și sesizează – în poezia dedicată lui Hugo, din volumul *Florile răului*, citată deja în Introducere – efectul redutabil al rapidității lucrărilor haussmanniene, posibile datorită coordonării dintre intervențiile publice și cele private: orașul se schimbă mai repede decît inima omului și nu mai este o protecție liniștitoare împotriva scurgerii timpului; amintirile omului sînt cele care stabilesc un decor devenit precar, în spațiul unei existențe individuale.

Rezultatul general este, în tot cazul, pierderea încrederii între intelectuali și orașul modern. Maxime du Camp povestește, în *Souvenirs littéraires*, că, prin anul 1865, ducîndu-se la optician să-și facă o pereche de ochelari, în timp ce aștepta să i se monteze lentilele, a început să privească, de pe Pont Neuf, spectacolul orașului :

„O cascadă de chereștea cobora pe Sena ; se reparau pontoanele unei școli de înot ; din coșul de la *Hôtel de la Monnaie* se înălța spre

nori o trîmbă de fum ; un șir de trăsurî staționau de-a lungul cheiului, pe unde treceau omnibuzele ; polițiștii ieșiți de la prefectură mărșăluiau în diferite direcții ; o trăsură pentru transportul deținuților intra în Piața Dauphine, printre pietoni și vehicule ; un vînzător de legume își împingea căruțul. De ce acest spectacol pe care îl vedeam adesea, în acea zi m-a incitat în mod deosebit ? De ce am văzut, în acest tumult, manifestarea unei providențe superioare ? Nu știu, dar Parisul mi-a apărut instantaneu ca un corp imens, în care fiecare funcțiune era pusă în mișcare de organe speciale, coordonate și foarte precise. Am căzut într-o visare pe care mișcarea și zgomotul o făceau și mai intensă, [...] și, cînd s-a lăsat înserarea, mi-am dat seama că uitasem de oculistul care mă aștepta de două ore ; m-am hotărît să studiez, una cîte una, toate căile care dau dinamism realității pariziene”¹⁹.

El va consacra, de fapt, ani întregi scrierii celor șase volume ale lucrării : *Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du dix-neuvième siècle*, apărută în anul 1869. Flaubert îi reproșează chiar că a căutat să „demonteze Parisul pentru a-i descrie modul de funcționare”, în loc să facă un roman mai adevărat decît orice descriere și constată că Maxime „a apucat pe o cale greșită”, înlocuind pana de gîscă cu penița. Dar mecanismul colosal al orașului îl depășește pe Du Camp, transmițîndu-i doar o supunere admirativă.

Chiar și artele plastice încearcă, prin mijloace obișnuite, să ia contact cu noua realitate. Gustave Doré publică două cărți de gravuri, despre Paris, în anul 1861, și despre Londra, în anul 1872 ; vechiul și noul oraș se contopesc într-o imagine pitorească, iar realitatea – transpusă pe scenă, sub reflectoare – este falsificată în mod subtil. În acest decor pictorul își exercită libertatea de alegere („facultatea artistică înseamnă selecție”) și alege ceea ce poate fi prezentat ca un spectacol atrăgător, exagerînd impresia de depărtare și de înstrăinare. O asemenea explorare nu înseamnă o opinie și, cu atît mai puțin, o indicație asupra modului de a influența transformările în curs. Realitatea în mișcare este imobilizată și transpusă în afara timpului, pentru a o putea reproduce și a o face să circule.

Autorul textului cărții despre Londra, Blanchard Jerrold, descrie cel mai mare oraș european – unde, ca și la Paris, operațiile de raționalizare din inițiativa puterii publice sînt în toi : acele *embankments* de-a lungul Tamisei, între anii 1848 și 1865 ; metroul, începînd din anul 1863, asanarea cartierelor insalubre, după legea din anul 1866

asupra locuinței populare – ca o lume agitată și exotică, cu tonuri asemănătoare scrierilor de călătorie în Orient ale lui Pierre Loti și pelegrinărilor alpestre ale lui Whimper. Este, de fapt, prima încercare de a surprinde, printr-un *reportaj* jurnalistic ilustrat, realitatea urbană descrisă deja cu o generație mai înainte prin anchete sociale ; ea coincide cu începutul unei transformări organizate a acestei realități, dar nu reușește nici s-o sesizeze, nici s-o evalueze.

Aceste reprezentări, insuficiente de altfel, nu diminuează ci, într-un anume fel, întăresc succesul lucrărilor în curs : acestea par inevitabile, ca și alte manifestări ale „progresului”. Peisajul care apare după transformările haussmanniene de la Paris din anii '60 devine o referință concretă a ceea ce trebuie făcut, iar această imagine a „modernității” seduce, timp de aproape trei sferturi de secol, întreaga lume civilizată.

4) Modelele de care dispune Haussmann pentru a da o formă nouă Parisului sînt cele pe care le oferă cultura artistică a timpului său. Bătălia teoretică dintre diferitele *revivals* – neoclasic, neogotic – nu a condus la impunerea unui stil, ci la coexistența lor într-un repertoriu mai amplu, care va cuprinde, de acum, modele ieșite din toate etapele istoriei europene și chiar anumite stiluri exotice, situate în afara timpului.

Atunci cînd se construiește un imobil, evantaiul de stiluri rămîne deschis, dar nu se adaptează la sistematizarea spațiilor urbane, unde prevalează încă tradiția perspectivelor vaste din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, de care s-a vorbit în capitolul precedent. Noua clasă conducătoare, ai cărei reprezentanți tipici sînt Napoleon al III-lea și Haussmann, așteaptă de la această tradiție, asociată de multă vreme cu puterea, legitimarea recente sale îmbogățiri și preferă, de altfel, în mod deschis aceste forme, simplificate și banalizate de două secole de repetări convenționale.

În continuitatea voită dintre realizările absolutismului și cele ale burgheziei există totuși o schimbare de ton. Tensiunea intervențiilor Regelui Soare apare din contrastul dintre o concepție ambițioasă, sigură, și o execuție imperfectă, datorată precarității mijloacelor financiare și administrative. Această tensiune este acum minimalizată printr-o combinație inversă : mecanismul operativ este, în sfîrșit, eficace, dar concepția este modestă, reducîndu-se adesea la o simplă spoială stilistică convențională. Haussmann are multe puncte comune

cu Colbert – energia, meticulozitatea, răbdarea –, dar Hittorf, Baltard, Garnier nu sînt Le Brun, Le Nôtre sau Hardouin-Mansart, ci subordonații unor înalți funcționari precum Alphand și Deschamps, adevărații protagoniști ai lucrărilor haussmanniene.

Declinul proiectării se manifestă printr-o capacitate mai redusă de a evalua distanțele și raporturile spațiale. Haussmann pretinde că a prevăzut întotdeauna un capăt de perspectivă pentru străzile sale : vechile monumente sau noile edificii publice, precum gările sau Opera, dar acestea sînt adesea insuficiente în raport cu lungimea sau lărgimea perspectivelor. Dimensiunile grandioase ale străzilor și ale piețelor principale, precum Place de l'étoile, strivesc clădirile înconjurătoare, uniformizate în mod inutil. Traficul și mobilierul urban vin în primul plan și împing arhitectura în fundal. Denivelările terenului, neintegrate în proiect, perturbă regularitatea desenului urbanistic.

Aceste caracteristici, care scapă culturii oficiale și sînt disimulate în reprezentările academice, sînt percepute de scriitorii realiști – Flaubert, Zola – și de artiștii de avangardă, care refuză medierea cerută artelor figurative – furnizarea unei imagini respectabile sau amuzante noului Paris – și pictează forma colorată a ceea ce văd ei. Prima expoziție impresionistă se deschide în anul 1874 în studioul fotografului Nadar și apropierea nu este întîmplătoare. În tabloul *Boulevard des Capucines*, pictat de Monet în anul 1873, arhitectura pierde orice formă stilistică recognoscibilă și devine un zid îndepărtat, brăzdat de lumini și de umbre ; „fluviul impetuos al însuflețitelor chipuri omenești”, de care vorbește Heine în anul 1828 este redus la o armată de umbre, egale între ele, care nu-și mai etalează „curcubeul pasiunilor”. În ceea ce Corbusier va numi *strada-coridor (rue corridor)*, oamenii devin niște lucruri printre alte lucruri, dar aceste lucruri își dezvăluie precaritatea, neputința de a găzdui oameni.

Aceste imagini pictate dezvăluie contrastele peisajului urban în devenire și, în același timp, anunță posibilitatea unui nou peisaj deschis, schimbător, nelimitat, pe care nimeni nu știe încă să-l stăpînească și care va deveni tema centrală a viitoarelor cercetări arhitecturale.

Metoda planificării urbane descrisă pînă acum, pe care contemporanii o numesc „haussmannizare”, suferă de o slăbiciune congenitală : beneficiile cheltuielilor publice sînt confiscate de renta

privată, lăsînd deschis ciclul financiar. În cei șaptesprezece ani de activitate, Haussmann a cheltuit aproximativ 2,5 miliarde de franci francezi, dar nu a primit de la stat decît 100 de milioane, iar impozitele nu au crescut ; el și-a procurat banii necesari prin împrumut, contînd pe creșterea orașului determinată de marile lucrări – Parisul depășește 1 200 000 și chiar două milioane de locuitori, ajungînd la trei milioane, înainte de sfîrșitul secolului –, iar venitul mediu se dublează, de la 2 500 la 5 000 de franci ; resursele orașului Paris ajung de la 20 la 200 milioane de franci pe an.

Astfel se încheie ciclul, dar numai în conjunctură ascendentă și, de atunci, planificarea urbană rămîne dependentă de curba prețurilor : ea avansează atunci cînd prețurile urcă și se oprește atunci cînd prețurile scad. Aplicînd această regulă, în douăzeci de ani de ascensiune a prețurilor, între anii 1850 și 1870, în întreaga lume europeană, se proiectează și se realizează un mare număr de transformări planificate : la Lyon, lucrările prefectului Vaisse ; la Bruxelles cele ale primarului Anspach ; la Florența, efemera capitală a statului unitar italian, planul lui Poggi ; la Viena, construcția Ringului, în urma concursului organizat în anul 1857 ; la Londra, marile opere publice ale lui Bazalgette și prima rețea de metrou subteran ; la Barcelona, planul de extindere al lui Cerda ; la Berlin, planul prefectului poliției ; la Stockholm, planul lui Lindhagen. În afara Europei, trebuie să amintim lucrările din Mexico, din timpul scurtei domnii a lui Maximilian de Habsburg și „orașele europene” care se formează în toate țările colonizate, lîngă orașele indigene.

Aceste experiențe reproduc metoda pariziană în contextele cele mai variate. Împrumutul din stilurile epocilor precedente și „valorizarea” vechilor monumente în noua structură urbană diversifică foarte mult peisajele. Este ultima tentativă de a da continuitate istoriei orașelor europene, de a le face să se dezvolte și de a le adapta la tehnologia modernă, după modelul trecutului, supunîndu-se chiar în mod voluntar formelor moștenite din trecut. Dar structurile constructive și urbane sînt schematizate, pentru a le folosi ca modele în proiectarea contemporană și toate acestea determină distrugerea unei mari părți din vechile decoruri, prin lărgirea străzilor, izolarea „monumentelor” și înlocuirea vechilor edificii cu niște copii, în același stil. Europa începe să-și risipească patrimoniul istoric, avînd grijă să păstreze niște fragmente în muzee sau în noile spații urbane care funcționează ca muzee în aer liber. Rezultatele

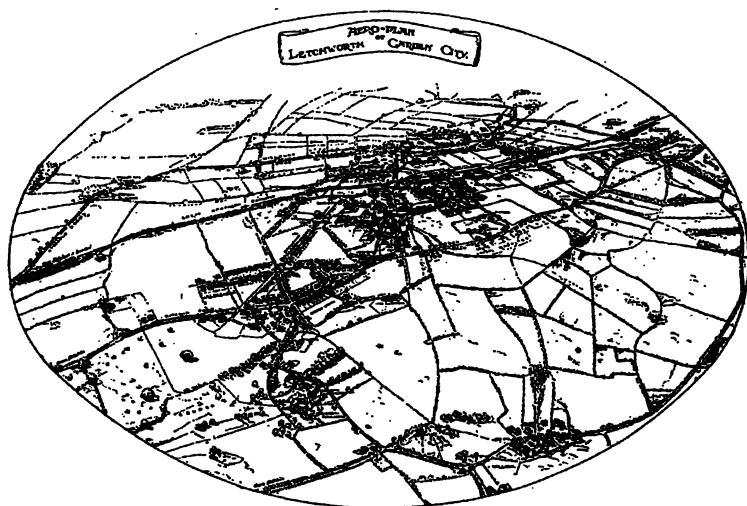
cele mai fericite sînt obținute atunci cînd planul de ansamblu separă noile cartiere de cele vechi: Barcelona, unde vechiul oraș rămîne izolat în *ensanche*; Viena, unde inelul sistematizării moderne este inserat între nucleul medieval și periferia barocă. Suprapunerea duce, în schimb, mai devreme sau mai tîrziu, la distrugerea completă a vechiului centru (Milano, Bruxelles).

Următorii douăzeci de ani de scădere a prețurilor, între anii 1870 și 1890, încetinesc experiențele în curs și îngreunează lansarea altora noi. La Paris, datoriile lăsate de Haussmann nu vor fi achitate decît la sfîrșitul secolului. Întîmplarea face ca transformarea Romei, după anexarea ei la regatul Italiei, în anul 1870, să înceapă chiar în această perioadă, ieșind rapid de sub administrația publică: o întîrziere care nu va mai putea fi recuperată în viitor.

Din anul 1890 începe o nouă perioadă favorabilă, iar dezvoltarea urbană se reia într-o formă organizată. Se realizează marile lucrări publice rămase în urmă, cum ar fi metroul parizian, inaugurat în anul 1900, metroul din Berlin (1896), din Viena (1904) și, mai ales, programele ambițioase de locuințe populare destinate a corecta marea diferență dintre ofertă și cerere generată de creșterea speculațiilor: în Anglia ele se sprijină pe *Housing of the Working Class Act* din anul 1890, în Germania pe legea Adickes din anul 1901, în Franța sînt încredințate *Societății franceze de locuințe ieftine* (*Société française des habitations à bon marché*), care datează din anul 1890, în Italia Instiutului pentru Case Populare, din anul 1902; în fine, mișcarea orașe-grădină, care, se răspîndește din Anglia în întreaga Europă, pe parcursul primelor două decenii ale secolului XX. „Urbanismul” este de acum o disciplină recunoscută, bazată pe tratatele lui Baumeister (1876), Stübgen (1890), Unwin (1909)²⁰.

Renta funciară, strîns legată de modul de urbanizare, pare să-i faciliteze funcționarea, cu mici scăderi; dar o grea ipotecă obstrucționează atît raționalitatea, cît și finețea rezultatelor: densitățile sînt adesea prea ridicate, spațiile publice prea rare, tipologia constructivă și urbanistică depășite încă de la început. Reglarea de conturi dintre administrație și proprietatea funciară plasează deciziile importante pe un teren greșit, excluzîndu-i nu numai pe utilizatori, dar și pe specialiști – tehnicieni și artiști – atît de necesari la construirea unui nou oraș. Cei care nu se mulțumesc cu rolul marginal care le este destinat trebuie să iasă din acest circuit și să lucreze într-o nouă formă de izolare.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, începe lungul parcurs al culturii de avangardă, pentru a ocoli interesele dominante și pentru a explora posibilitățile unui nou circuit de producție și de organizare și ale unui nou mediu urban. Punctele de plecare sînt variate: visele solitare ale lui Baudelaire, scriitura riguroasă a lui Flaubert, reforma artelor aplicate a lui Morris, impasibila măiestrie a pictorilor impresionisti. Arhitecții se alătură mai tîrziu acestei mișcări, abia în ultimul deceniu al secolului, atunci cînd confruntarea devine mai puțin inegală și cînd „noul” devine o ipoteză practicabilă.

71. Letchworth Garden City – imagine panoramică (cf. C.R. Ashbee, *Where the Great City Stands*, Londra, 1917).

Europa în lumea contemporană

Orașele în lumea europeanizată

Evenimentele care revoluționează, în secolul al XIX-lea, Europa și orașele europene stabilesc totodată hegemonia acesteia asupra restului lumii. În secolul al XVI-lea, superioritatea tehnică și administrativă permite statelor europene să-și trimită navele să acosteze pe toate continentele, dar nu cuceresc pe deplin decît pămînturile pustii ale Lumii Noi ; în alte părți, ele sînt nevoite să se confrunte cu alte state la fel de puternice. În schimb, de acum superioritatea lor este atît de mare încît le permite să ocupe și să domine toate celelalte țări. În anul 1878, cînd Congresul de la Berlin hotărăște împărțirea Africii, acest proces este aproape împlinit.

Numărul mare de așezări întemeiate sau transformate în timpul colonializării pe întreaga planetă ar merita un studiu de ansamblu, care nu a fost încă realizat și care nu intră în cadrul acestei lucrări. Cu toate acestea, subiectul ne privește, pentru că pune în evidență caracterul și limitele tradiției urbane europene. În diferite regiuni ale lumii, europenii, pe lîngă alte popoare, se întîlnesc și cu ei înșiși și dobîndesc o conștiință de sine diferită de cea dinainte.

Cea mai mare parte a noilor așezări europene de peste ocean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea sînt fructul unei practici postliberale. Dar chiar și așezările mai vechi, din prima jumătate a secolului, anticipează în mod curios aceste metode și modele. În Europa, compromisul haussmannian rezultă de fapt dintr-o competiție dintre intervenția publică și interesele particulare, în zone dens populate ; în afara Europei, existența marilor suprafețe libere și rolul inițiativei publice, prezintă și incisivă încă de la început, conduc, mai timpuriu, la aceleași rezultate. Se poate spune că în afara Europei lipsește faza liberală, trecîndu-se de la etapa preindustrială direct la cea postliberală.

Inițiativele cele mai numeroase sînt cele engleze. În India, primele bastioane de coastă colonizate în secolul al XVI-lea devin, treptat, orașe principale ; altele sînt fondate *ex novo* – Simla (1827), Darjeeling (1835) – ca locuri de vilegiatură estivală pentru europeni. Baza militară și comercială de la Singapore, care ocupă o poziție strategică în strîmtoarea Malacca, ia ființă în anul 1819. Urbanizarea Australiei începe după reformele juridice din anii '30 ; după Sydney (colonie penitenciară fondată în anul 1788), urmează Melbourne (1835), Adelaide (1836), Brisbane (1840). În anul 1830, francezii ocupă Algeria și extind orașele de coastă deja existente ; în timpul celui de-al doilea imperiu ei colonizează Indochina, iar în anul 1865 încep extinderea Saigonului, determinînd dispariția definitivă a satului original. În Grecia, țară eliberată de turci în anul 1829, evenimentele urmează un curs asemănător ; la inițiativa regelui german Otto, Atena este desemnată noua capitală și este reconstruită în anul 1834, după indicațiile lui Leo von Klenze ; alte orașe, cu aceleași nume mitice antice, sînt construite în apropierea siturilor originare : Sparta (1834), Corint (1858), Teba (1861). Trei noi orașe sînt construite de-a lungul canalului Suez – Port-Said, în anul 1859, Port Tewfik și Ismailia, în anul 1862 – în aceeași perioadă începînd și modernizarea orașului Cairo. Rușii încep urbanizarea imenselor posesiuni din Asia și fundează, în anul 1860, orașul Vladivostok, punctul terminus al liniei ferate transsiberiene de la Oceanul Pacific.

În toate aceste cazuri, este impus fără dificultate un nou plan regulat. Așezările precedente – inclusiv satele turcești situate în locurile cele mai celebre din Grecia – sînt marginalizate și nu se contopesc cu cele noi pentru a forma un ansamblu unitar. De fapt, principiul diferențierii dintre europeni și populațiile locale este prioritar față de curiozitatea istorică și artistică pentru tradițiile locale. Așezările locale sînt fie distruse (Saigon), fie se degradează, rămîinînd la marginea orașelor europenizate (Atena, Alger, Tunis), iar în primul caz orașul colonial impune totuși formarea unor noi cartiere, provizorii sau permanente, rezervate indigenilor.

Această situație evidențiază caracterul specific, și nu pe cel universal, al modelului de dezvoltare pus la punct în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Schema postliberală este adaptată așezărilor concentrate, de tip european, în timp ce în așezările mai dispersate, în special din Statele Unite ale Americii, modul de urbanizare introdus de primii colonizatori – ocuparea progresivă și discontinuă

a unui vast teritoriu, după o grilă geometrică prestabilită – poate fi menținut fără probleme și rămîne un model mai elementar, răspîndit la scară internațională. Numai într-un stadiu avansat al dezvoltării, atunci cînd este vorba de modificarea țesutului urban deja format, sînt luate în considerare exemplele europene, cel mai adesea din rațiuni estetice (cum este cazul mișcării *city beautiful*, care apare în America, la sfîrșitul secolului al XIX-lea).

72. Shanghai. Hartă din 1915, cu nucleul chinezesc original – în stînga, jos – și concesiunile statelor europene.

Cultura eclectică europeană, care permite trasarea unor limite între spațiile publice și private, acceptă, din principiu, tradițiile din lumea întreagă; clădiri în stiluri exotice sînt prezentate la Expoziția Universală de la Paris din anul 1867 și clasificate în *Histoire de l'habitation humaine* de Viollet-le-Duc (1875). Dar tradițiile istorice nu intră în această lume culturală decît reduse la niște „stiluri”, adică printr-o mediere care separă caracterele lor formale și structurale, diferențiindu-se între ele doar la scara construcțiilor; la scară urbană, după cum s-a observat deja, tradiția secolelor al XVI-lea și al XVII-lea rămîne preponderentă și conferă omogenitate noului peisaj citadin. Toate acestea împiedică recunoașterea caracterelor originale ale așezărilor urbane din afara Europei și implicarea lor în formarea orașelor coloniale. Chiar termenii discursului – scara

construcțiilor și scara urbană ; monumente și clădiri publice ; străzi, piețe și parcelări etc. – derivă din particularitățile istoriei europene, puse în lumină de confruntarea cu peisajele produse de alte procese istorice.

O altă dovadă a dificultăților acestei confruntări provine din „modernizarea” țărilor îndepărtate. În China, tratatul de la Nankin (1842) deschide străinilor cinci porturi, printre care Shanghai, care era doar un mic oraș fortificat, dar pe care antreprenorii occidentali l-au ales tocmai pentru a evita să aibă de-a face cu un mare oraș tradițional, precum și datorită poziției sale strategice, la vărsarea principalului fluviu navigabil, Yangzi. În absența unui plan de sistematizare, orașul Shanghai se dezvoltă foarte rapid (începînd din anul 1860, așezările străine sînt transformate în „concesiuni” extra-teritoriale, cu propriile lor legi) și, chiar înainte de sfîrșitul secolului, el devine cel mai mare oraș al Chinei (fig.72).

În Japonia, noua clasă conducătoare care preia puterea după ce pune capăt izolării țării (1853) suprimă în scurt timp tentativele de contopire străine și inițiază o modernizare spectaculoasă a țării. În anul 1868, capitala imperială este trasferată de la Kyoto la Edo, capitala Estului, rebotezată Tokyo. Edo era capitala shogunului, unde, din anul 1633, erau constrînși să locuiască toți feudații locali, împreună cu familiile lor, în anul 1785 numărînd 1 400 000 de locuitori ; funcționarea sa este tulburată de legea din anul 1872, care introduce proprietatea privată asupra pămîntului, de reforma administrativă din anul 1878 prin care se creează 15 raioane (*ku*) și de realizarea serviciilor publice : telegraful (1869), poșta (1871), calea ferată (1872), iluminatul cu gaz (1874) ; populația, care scăzuse, în anul 1872, la 600 000 de locuitori, ajunge la 1 370 000 de locuitori, în anul 1889, și la 3 360 000, la primul recensămînt din anul 1920.

Aceste transformări, supuse sau nu unui plan general, duc la o ruptură mai clară cu trecutul decît în Europa. Orașele din lumea asiatică depind de o putere superioară, care controlează de obicei un teritoriu foarte vast și care reglementează în mod ierarhic relațiile dintre grupurile sociale și indivizi. În termeni europeni această putere se traduce prin stat și se găsește în fața cetățenilor a căror egalitate este garantată de noul sistem juridic ; vidul intermediar nu este ocupat de o administrație locală autonomă și autoritară, capabilă să elaboreze un sistem alternativ de norme specifice pentru fiecare

oraș. Astfel, „modernizarea” constă în introducerea dreptului funciar bazat pe instituțiile liberale europene sau americane și autorizează, pe neașteptate, libera folosire a solului de către particulari, în cadrul unei slabe reglementări publice, care nu reprezintă, în mod adecvat, interesele cetățenilor. În Japonia, reformele instituționale sînt scrise în Constituția din anul 1889, inspirată după modelul francez și german din epocă: de aici rezultă un regim strict liberal, pentru zonele urbane – care nu mai este corectat ulterior și care este confirmat de Constituția din anul 1947, impusă de americanii învingători – total neadaptat dezvoltării economice a țării; astăzi Japonia, hiperdezvoltată, suportă povara unei speculații funciare dezlănțuite, care tulbură orașele și care se abate, din cînd în cînd, și asupra Bursei. Dacă Japonia ar fi fost modernizată o generație mai tîrziu, exemplele contemporane englez și german i-ar fi inspirat o legislație și o practică urbanistică mai avansate și ar fi astăzi o țară diferită.

Toate acestea scot în evidență specificitatea și netransmisibilitatea instituțiilor urbane europene, în faza decisivă a colonizării mondiale. Orașul haussmannian, bazat pe repartizarea terenului între administrație și proprietatea funciară este ultima traducere schematică a temei recurente a istoriei europene – echilibrul dintre controlul colectiv și inițiativa individuală – și nu funcționează decît acolo unde aceste două interese sînt susținute în mod adecvat. Principiile sale, repetate cu nostalgie de colonizatori în toate regiunile lumii și admirate, de altfel, ca niște simboluri ale superiorității Europei sînt adaptate, într-o oarecare măsură, orașelor europene, dar intră într-un conflict iremediabil cu orașele din colonii.

Strada-coridor, derivată din strada publică medievală și barocă, spre care se deschid fațadele clădirilor, nu are nimic în comun nici cu străduțele islamice și orientale care unesc casele orientate spre curțile lor interioare, nici cu căile de ceremonie din capitalele asiatice, care sînt mai degrabă o succesiune de incinte aliniate. Apariția automobilului – care nu poate trece pe străzile islamice, desfunde căile de ceremonie și poate fi dirijat într-o oarecare măsură doar prin spațiile publice haussmanniene – duce la izbucnirea conflictului; în realitate, în ultimii șaizeci de ani, străzile asfaltate au distrus aproape în întregime peisajele tradiționale ale orașului extra-european.

În concluzie, pe alte continente, mecanismele tehnice și juridice importate din Europa reproduc, în secolul XX, crize identice cu cele

cunoscute de orașele europene, în prima jumătate a secolului al XIX-lea : promiscuitate, dezordine, insalubritate, speculație dezlănțuită și insuficiența reglementării publice. Din aceste tulburări nu se distinge încă un scenariu nou, viabil ; conflictul dezastruos dintre viața omului și ambientul construit trebuie încă individualizat determinat și corectat. Munca de documentare este abia la început : Turner, Abrams, Payne au publicat primele analize, comparabile cu cele ale lui Chadwick, Blanqui, Villermé asupra orașelor europene de acum cincizeci de ani¹. Etapa ulterioară, cea a propunerii și experienței, este atinsă sporadic în India, Brazilia, Egipt, printre considerabile, și pînă acum prohibitive, dificultăți politice economice și culturale.

Inventarea unui nou oraș

Confruntarea cu tradiția, echilibrul dintre sfera publică și privată și, în fine, continuarea rolului aristotelic al orașului, ca mijloc de atingere a perfecțiunii existenței umane într-o lume industrializată – sînt termenii dezbaterii culturale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din primele decenii ale secolului XX.

Șocul anilor '50, la Paris și în întreaga Europă, îi descurajează pe intelectuali, reacția dominantă fiind, așa cum s-a subliniat, neîncrederea sau refuzul. Acesta este punctul de plecare al drumului care va duce, peste cincizeci de ani, la regîndirea și la transformarea orașului pe noi baze culturale și organizatorice.

Flaubert, care rupe în mod voit contactele cu realitatea prozaică a evenimentelor în curs, nu contribuie nici la înțelegerea, nici la corectarea acestora ; afirmînd superioritatea ficțiunii asupra mărturiilor convenționale, el apără primatul condiției umane față de oricare altă considerație exterioară. În anul 1871, în fața ruinelor palatului Tuileries, incendiat de comunarzi, face această observație misterioasă : „Dacă s-ar fi înțeles *Educația sentimentală*, nimic din toate acestea nu s-ar fi întîmplat” ; și, în partea a treia a romanului, scris între anii 1867 și 1869, iese din rezerva sa de narator pentru a opune zilelor nebunești din iunie 1848 aventurile, mediocre dar autentice, ale lui Frédéric și Rosanette. Mediocritatea – mai tîrziu chiar idioțenia, din *Bouvard et Pécuchet* – este punctul final al experienței sale literare, care se încheie punînd în evidență acumularea sufocantă a „ideilor primite”.

Baudelaire caută o ieșire din *spleen*-ul orașului contemporan întorcându-se spre trecut, prin memoria individuală, dar și spre viitor, prin mecanismul, încă fragil, al visului. În *Visul parizian* (1861), deriva este atât de accentuată, încât ea pare să capteze, dincolo de obișnuitele imagini exotice de mîna a doua, împrumutate de la Delacroix, un fragment din viitor :

„Ce plin e somnul de miracol !
Dintr-un capriciu-original
Gonisem din acel spectacol
Iregularul vegetal,

Și-acum vedeam, plin de mîndrie,
Cum în tabloul meu încape
O molcomă monotonie
De marmură, metal și ape”².
(Mies van der Rohe ?)

În marele poem dedicat lui Maxime Du Camp, în anul 1861, *călătoria* devine simbolul – purtător de numeroase semnificații subiective și obiective – fugii din prezent spre o destinație nedescrisă și indescriptibilă și nu mai puțin constrîngătoare : „Ca prin necunoscuturi *ceva nou* să găsim !”³.

În ediția din anul 1861 autorul a dorit ca ultimul cuvînt să fie tipărit cu litere cursive, devenind astfel programul scriitorilor și pictorilor care abandonează eclectismul oficial (Manet debutează chiar la Salonul din anul 1861, iar *Salon des Refusées* se ține în anul 1866) ; în generația următoare, același termen inspiră mișcările de avangardă pentru reînnoirea arhitecturii și a artelor aplicate – *Art nouveau*, *Jugendstil*, *Liberty* – care promovează, după anul 1890, un nou stil și o relație diferită, încărcată de emoție, de la individ la individ, între creator și spectator.

Cîțiva artiști de la sfîrșitul secolului (Horta, Van de Velde, Olbrich, Hoffmann, Voysey, Mackintosh) vor să transforme imediat, pe bucăți, cadrul urban și domestic, acceptînd, în acest scop, o inserție imediată și uneori intempestivă în mecanismele sale de formare ; în Belgia, Olanda, Scoția, Catalonia, Austria apar școlile regionale care înnoiesc repertoriul figurativ european și ajung uneori să intervină cu succes în planificarea urbană (Wagner la Viena, Berlage la Amsterdam). Alții însă, precum Cézanne și Matisse, abandonează orice responsabilitate în amenajarea orașelor, se închid

în atelierele lor, demontînd, treptat, aparatul formal pe care se bazează gestiunea oraşului şi construind premisele unei transformări mai radicale, pe termen lung.

Paralel cu aceste cercetări, pe care căutarea noului le împinge spre viitor, îşi aşteaptă rîndul alte proiecte, legate de prezent şi bazate pe o apropiere ştiinţifică de problemele urbane. Din contradicţiile realităţii apar o serie de critici parţiale, dar exacte şi mai ales cuantificabile, care, la început, n-au ca obiect decît corectarea imperfecţiunilor oraşului postliberal, dar sfîrşesc prin a defini un mod diferit de proiectare şi de gestiune.

Presiunea rentei determină creşterea valorii locuinţelor dincolo de cerere, alungînd din oraş clasele mai nevoiaşe, deşi ele sînt necesare pentru funcţionarea acestuia ; determină creşterea densităţii şi congestionarea oraşelor, sărace în spaţii destinate serviciilor publice ; împinge spre periferie industria şi marile întreprinderi şi le îndepărtează tot mai mult de centru, o dată cu deplasarea limitelor oraşului. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, atunci cînd „urbanistica” se constituie ca disciplină specifică, apar propunerile de reformă, pentru a corecta aceste inconveniente : programe de locuinţe populare, subvenţionate de puterea publică ; „oraşul-grădină”, inundat de verdeată ; „oraşul-industrial”, realizat pentru ca industria să poată coabita alături de alte funcţiuni urbane.

În primele două decenii ale secolului XX aceste două experienţe se întîlnesc. Astfel :

- cercetarea artistică înghite, prin accelerarea ei, întreg repertoriul de forme acumulate în trecut şi ajunge la un „zid alb” (Kandinsky), disponibil pentru o creaţie complet nouă⁴ ;
- experimentarea concretă, lărgind domeniul intervenţiilor publice, facultative şi experimentale – cartiere de construcţii subvenţionate, oraşe-grădină – demonstrează că asumarea urbanizării de către colectivitate poate constitui o cale alternativă pentru dezvoltarea oraşului şi o cheie pentru reconstrucţia, în sens modern, a echilibrului dintre opţiunea individuală şi cea colectivă. Administraţia şi promotorii nu-şi mai repartizează responsabilităţile în spaţiu, ci în timp ; administraţia achiziţionează terenuri supuse transformării, le sistematizează şi cedează antreprenorilor publici şi privaţi loturile de construit, pe baza echilibrului economic. Devine

posibilă proiectarea unei amenajări complexe, fără obstacolul limitelor de proprietate și a clădirilor izolate, fără presiunea rentei funciare ; astfel se deschide calea pentru o nouă proiectare, unde cultura artistică, eliberată, în sfârșit, de apăsarea trecutului, este gata să se înscrie.

Arta și urbanismul converg astfel spre același rezultat : pe de-o parte, reintroducerea creației artistice la diferite niveluri ale amenajării urbane, pe de altă parte, transformarea planificării într-o combinație rațională de interese publice și private, compatibile între ele, în cadrul regulilor pieței și ale competiției economice. Miza este o nouă organizare a orașului, luându-se în considerație ansamblul funcțiunilor sale de cadru fizic în care viața omului își poate dobîndi întreaga sa valoare. Artiștii neoplasticieni – Van Doesburg, Mondrian – și-au dat seama, cu luciditate, că cercetarea artistică trebuie să pătrundă în viață ; și nu e o întîmplare că unul dintre ei, Cor van Eesteren, devine, în anul 1928, responsabilul primei mari experiențe de planificare modernă, planul director al Amsterdamului, aprobat în anul 1934. Mondrian se exprimă astfel :

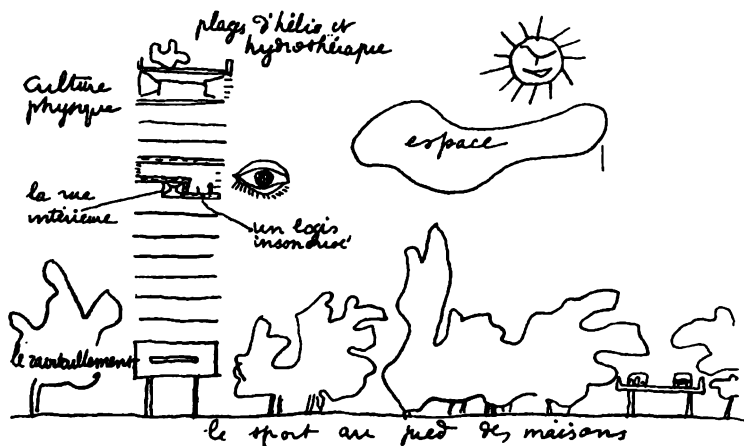
„Mediul, ca și viața, par incomplete, în starea lor imperfectă și în necesitatea lor redusă. Astfel, arta devine un refugiu : aici se caută frumusețea și armonia care lipsesc sau se urmăresc în zadar în viață și în lume. Frumusețea și armonia au devenit un ideal inaccesibil : transpuse în artă, ele sînt alungate din viață [1922]”⁵.

„În viitor, realizarea echilibrului plastic al realității perceptibile a mediului va înlocui opera de artă. Atunci nu vom mai avea nevoie de pictură și de sculptură, pentru că vom trăi într-o artă realizată. Arta este doar un surogat atît timp cît frumusețea vieții este insuficientă. Ea va dispărea pe măsură ce viața va cîștiga în echilibru [1942]”.

Mișcarea care s-a numit „arhitectura modernă” a știut să profite cu multă oportunitate de momentul în care se deschideau și se eliberau numeroase căi : epuizarea cercetării picturii postcubiste, dorința de o nouă integrare a valorilor, după primul război mondial, marile programe de reconstrucție de după război, începutul unei înțelegeri științifice a comportamentelor individuale și colective. Această tentativă este comprimată într-o perioadă foarte scurtă de timp – între relansarea economică din anul 1924 și criza din anul 1929 –, dar imprimă culturii europene o dezvoltare durabilă : arhitecți de diferite orientări învață să lucreze împreună în Bauhausul lui

Gropius (între anii 1919 și 1928) și, din acest creuzet, ies cele mai extraordinare experiențe apărute, de secole, în Europa: Mies Van der Rohe, Le Corbusier, Aalto.

Acesta este *climaxul* culturii artistice europene, care rupe, în același timp, legătura cu tradiția acestui continent și oferă o bază conceptuală utilizabilă în întreaga lume, pentru modernizarea tuturor celorlalte tradiții. În următorul paragraf vom examina consecințele lui în mediul european, dar, în același timp, trebuie considerat în sensul său cel mai larg, care schimbă modul de a gândi și de a transforma orașul.

73. Desen al lui Le Corbusier, avînd ca temă organizarea orașului modern (cf. *La ville radieuse*, 1933).

Pentru a sparge constrîngerile teoriei și practicii postliberale, trebuie făcută *tabula rasa* și scăpa, o dată pentru totdeauna, de sub greutatea apăsătoare a formelor convenționale moștenite din trecut. Tradiția istorică europeană, redusă la niște eșantioane de stiluri, devenise de fapt inutilizabilă, la fel ca „ideile primite” flaubertiene. O dată depășit acest obstacol, artiștii născuți în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea pot da frîu liber exploziei inventive din anii '20, dar și unei noi percepții a trecutului, bazată pe detașarea critică, deschisă fără limite spre întreaga gamă de experiențe umane. Continuitatea subiectivă a aventurii europene lasă loc înțelegerii obiective a ansamblului intervențiilor umane asupra peisajului. Este vorba de

regăsirea unei apropieri responsabile, progresive, asumată în mod colectiv, a decorului urban și, în acest sens, de evitarea oricărui „modernism” tendențios și artificial.

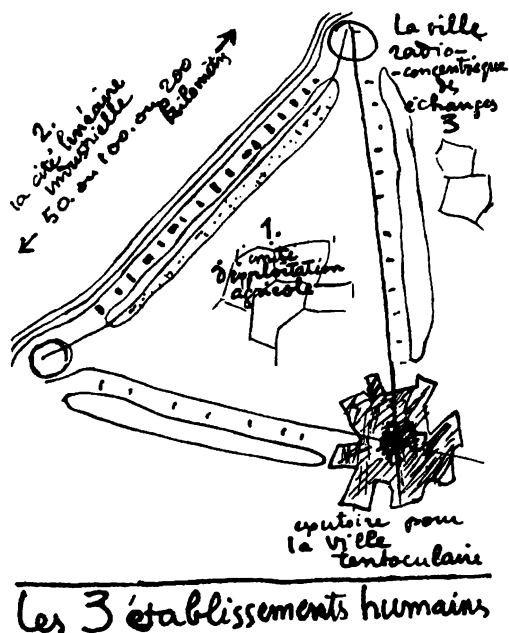
Rolul orașului, ca sistem peisagistic opus restului teritoriului, devine, în mod necesar, problematic : cadrul noii proiectări urbane este întregul mediu geografic, iar în acest cadru orașul își găsește o nouă definiție.

Sînt enunțate funcțiunile orașului : locuirea, munca, cultivarea trupului și a sufletului, circulația (Le Corbusier) și se definesc caracteristicile lor în opoziție cu orașul postliberal. Locuința, unde se petrece cea mai mare parte a zilei, devine elementul principal al orașului, dar ea este inseparabilă de serviciile care formează „prelungirea” ei (fig. 73) ; activitățile productive determină trei mari tipuri de aglomerări : orașul risipit în teritoriu, orașul industrial linear și orașul comercial circular (fig. 74) ; activitățile recreative primesc numeroase spații libere, dar nu este suficient să fie concentrate în anumite zone, ci trebuie să formeze un spațiu unic, unde toate celelalte elemente sînt distribuite în mod liber (parcul din secolul al XIX-lea prefigurează noul oraș, care nu este decît un mare parc, echipat pentru toate necesitățile vieții urbane) ; circulația trebuie să fie repartizată în funcție de necesitatea diferitelor mijloace de transport, iar *strada-coridor* trebuie să fie înlocuită cu un sistem de trasee separate pentru pietoni, biciclete, vehicule lente și vehicule rapide, trasate în spațiul continuu al orașului-parc.

Construirea orașului reîncepe de la elementele minime ale diferitelor funcțiuni, prin asocieri succesive, susceptibile de soluții tipice și repetabile. În ceea ce privește reședința, elementul funcțional minim nu este clădirea – casa izolată sau imobilul –, ci locuința ; tocmai pornind de la locuință, se demontează formele tradiționale de organizare și se studiază altele, răspunzînd unei game întregi de exigențe, vechi și noi. Primele tentative din acest domeniu au fost deseori utopice și aproximative ; dar fără acest demers, nu s-ar fi putut aborda în mod serios proiectarea orașului modern, recunoașterea multitudinii nevoilor de sintetizare, dar și bogăția tradițiilor locale care trebuie salvate de la schematizarea stilurilor.

Această metodologie nu constituie o ultimă orientare stilistică care se suprapune tehnicii de construcție, ci trebuie să unifice aceste tehnici astfel încît să rezolve în mod riguros nu numai problemele sectoriale, ci și pe cele de ansamblu. „Arta și tehnica sînt

indivizibile”, spune din nou Mondrian sau, mai degrabă, trebuie să redevină, așa cum se întâmpla cu două secole în urmă. În momentul în care știința și tehnologia europeană devin o referință obligatorie în întreaga lume, abordarea științifică a proiectării urbane este modalitatea de a distinge, în modelele urbane europene, contribuțiile generale, valabile în toate cazurile, și cele particulare, tendențioase; aceasta pentru a recupera și revaloriza, în sens modern, tradițiile locale din orice parte a lumii.

74. Cele trei așezări omenești. Desen de Le Corbusier, 1947. (1) Unitate de exploatare agricolă; (2) orașul liniar industrial; (3) orașul radiocentric al schimburilor.

Reînnoirea orașelor europene în ultimii cincizeci de ani

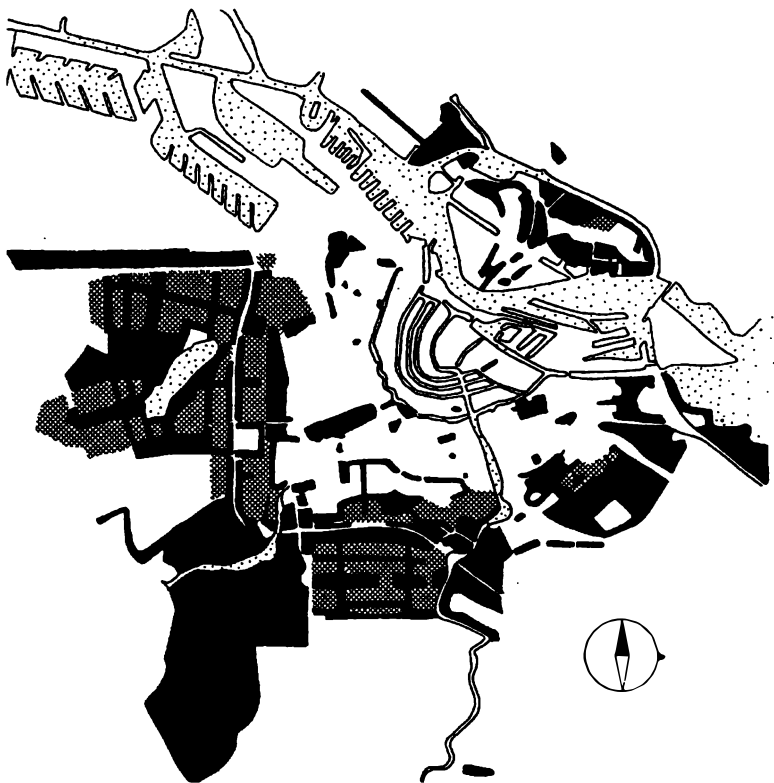
Dezvoltării culturale, cu valențele sale universale și sistematice care sînt astăzi ușor de recunoscut, i se contrapune una dintre cele mai tulburate și precare istorii. În Europa schimbarea se produce după primul război mondial și tocmai spaima de această experiență a

ajutat cultura europeană să iasă din ea însăși și să privească în mod critic spre trecut ; condițiile propice au apărut în timpul reconstrucției materiale și morale din deceniul următor. Începînd din anul 1929, criza economică și apoi cel de-al doilea război mondial au pus capăt majorității experiențelor de planificare urbană pe termen lung și au impus altele, dictate de starea de urgență. În perioada de după al doilea război mondial, împărțirea Europei în două blocuri restrînge – în Est, dar într-o oarecare măsură și în Vest – limitele discuției și experimentării. Schimbările din anul 1989, oricare ar fi consecințele lor, sparg acest cadru și invită la trasarea unui cadru unitar de probleme și de oportunități, în care se vor înscrie experiențele europene din a doua jumătate a acestui secol.

Planificarea urbană este un proces care depinde de numeroase condiții – culturale, instituționale, economice – care pot fi armonizate cu efort și cu multă greutate. De aceea ideile din perioada interbelică au produs mai ales construcții izolate, exemplare, care figurează în cărțile de arhitectură (amintim numai principalele opere realizate în anul 1929: vila Savoye la Poissy, vila Tugendhat la Brno, Columbushaus la Berlin, sanatoriul din Paimio, uzina Van Nelle la Rotterdam, casa lui Narkomfil din Moscova); alte ansambluri sau cartiere sînt construite din inițiativă publică în Olanda și în Republica de la Weimar, promovate de Oud la Rotterdam, de May la Frankfurt și de Martin Wagner la Berlin; dar singurul proiect de sistematizare a unui mare oraș este planul director al Amsterdamului, elaborat între anii 1928-1934, sub direcția lui Van Eesteren, și realizat punct cu punct în cursul următorilor treizeci de ani, în pofida întreruperii dintre anii 1940-1945, din timpul ocupației germane, utilizînd practica seculară a asanării preventive a terenurilor, care făcuse deja posibil planul din anul 1609 și realizarea lui, pe parcursul secolului al XVII-lea (fig. 75).

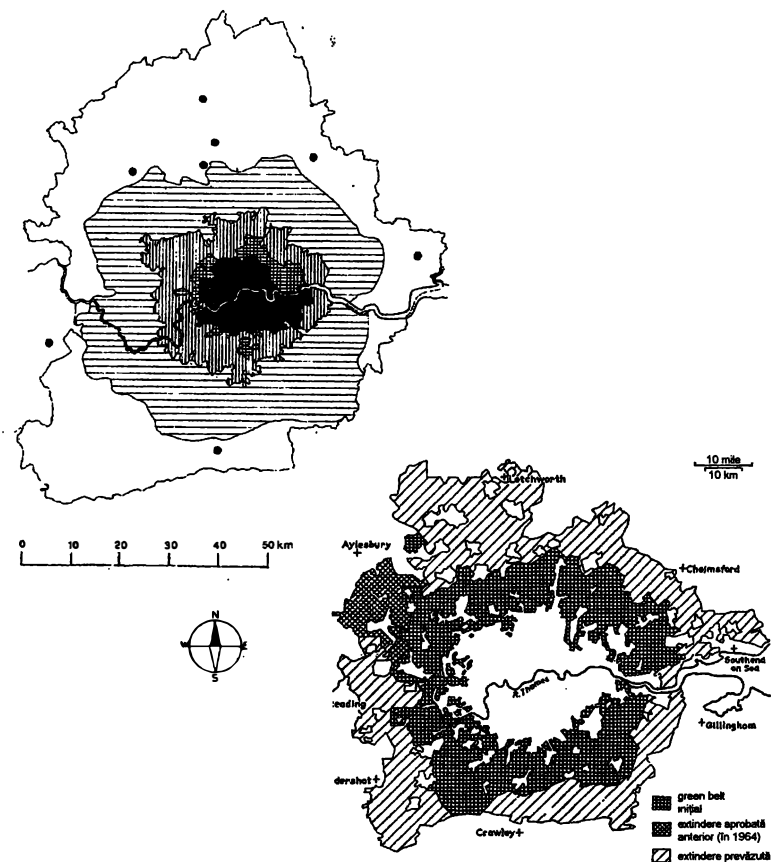
La Amsterdam se recunoaște, pentru prima oară, eterogenitatea dintre noua periferie – inventată în mod liber prin intermediul montării unor minime elemente funcționale – și orașul semicircular baroc, cu toate extinderile de pînă la sfîrșitul anilor '20; se renunță la „haussmannizarea” orașului vechi cu scopul de a unifica cele două părți, iar acesta este păstrat în forma originală. Unificarea lor este realizată prin amenajările peisagistice externe, care pătrund în oraș, separînd zonele vechi de cele noi. Parcurile tradiționale capătă un nou rol structural sau devin chiar piese esențiale ale organismului

urban: lacul Sloterpas, în jurul căruia se întind noile cartiere occidentale; pădurea de 900 de hectare, realizată *ex-novo*, într-o zonă nisipoasă din sudul oraşului.

75. Amsterdam. Schema planului de sistematizare din 1934; cu negru sînt marcate zonele cu verdeață, iar cu haşururi – noile cartiere.

În Anglia, contactul dintre tradiția locală (Ruskin, Howard, Geddes) și cultura continentală pune în mișcare, spre sfîrșitul anilor '30, cel mai complex experiment european de planificare urbană și teritorială care privește orașul cel mai populat și cel mai refractar la intervențiile coordonate, Londra. Raportul Barlow (1937-1940) critică repartizarea populației engleze în teritoriu și hotărăște, în anul 1938, să întrerupă dezvoltarea periferică a capitalei, înconjurînd-o cu fișie de pămînt încă neocupat, *green belt*. Planul director al

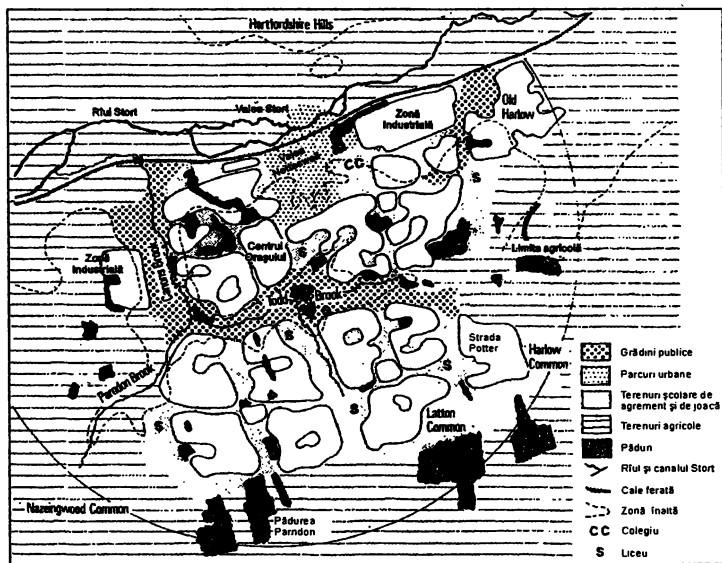

76. Londra. Schema planului de sistematizare din 1944 și a așa-numitei *green belt*, mărită în 1964.

Londrei este dezbătut în timpul celui de-al doilea război mondial ; în anul 1944 este aprobat proiectul lui Abercrombie și Forshaw, care prevede reorganizarea zonei interioare a *green belt*, prin reducerea populației și crearea, în contrapartidă, a unor orașe noi, din inițiativă publică, dincolo de această centură (fig. 76). În anul 1946 este lansat programul național *new towns*, opt în jurul Londrei și șase în alte regiuni ale țării ; obținerea primelor rezultate concrete generează o dezbatere și revizuirii succesive ale experiențelor în curs (fig. 77). În anii '50 și '60 sînt fondate alte *new towns* ; dimensiunea lor –

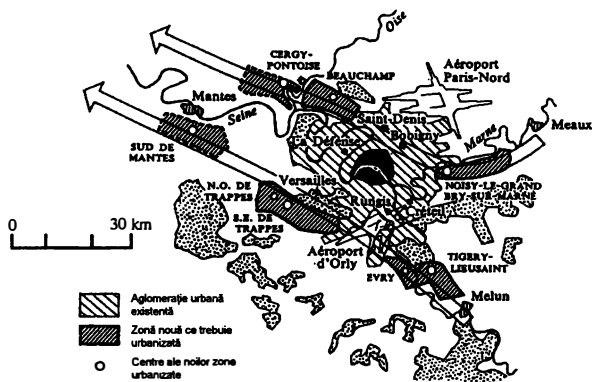
prevăzută inițial la 50 000 de locuitori – crește la 100 000 și, într-un caz (Milton Keynes), la 250 000 locuitori. *Development corporations*, create în mod expres de stat, trebuie să conceapă planuri de urbanism, să achiziționeze, să amenajeze și să revândă terenuri; astfel, mai multe milioane de persoane au fost instalate fără a fi cheltuiți banii publici și chiar realizându-se un mic beneficiu, după cum se arată în cartea lui Osborn și Whittick, apărută în anul 1963; pentru a împăca dorința tradițională de a trăi în natură și obținerea unui efect urban, care să dea autonomie și însușească centrelor noilor aglomerări, s-au folosit resursele cele mai rafinate ale culturii arhitecturale engleze⁶.

Neimplicată în război, Suedia realizează în anii '40 și '50 planuri de extindere de o mare acuratețe, pentru Stockholm și pentru alte orașe, cu o atenție specială acordată varietății construcțiilor și încadrării lor în peisaj; aceste exemple sînt apreciate și imitate în alte țări europene unde începe reconstrucția, după război.

77. Harlow New Town. Harta generală (cf. F. Gibbert, B. Hyde Harvey, L. White, *Harlow, the Story of a New Town*, Harlow Development Corp., 1980).

la urbanismul public. *Zonele de urbanizare prioritară* (ZUP), instituite în anul 1958, sînt importante prin dimensiunile lor – pînă la 100 000 de locuitori –, dar convenționale în ceea ce privește tipologiile și rezultatele ambientale; următoarele *villes nouvelles*, proiectate între anii 1965 și 1970 – cinci în jurul Parisului, patru lîngă Lille, Rouen, Lyon și Marsilia – aparțin, în schimb, unui plan național de sistematizare a zonei pariziene (fig. 79), în contrapondere cu *metropolele de echilibru*: Lille-Roubaix-Turcoing, Nancy-Metz, Strasbourg, Lyon-St. Etienne, Marsilia, Toulouse, Bordeaux, Nantes. Noile așezări, de dimensiuni foarte mari (300 000 – 400 000 de locuitori), trebuie să satisfacă exigențele exprimate acum în materie de formă și de mediu ambiant, cărora li se vor da răspunsuri foarte inegale. Estimările de creștere a populației făcute în anii '60 – 14 000 000 de locuitori în zona pariziană și 75 000 000 de locuitori în întreaga Franță, pentru anul 2000 – au fost revizuite în deceniul următor, iar obiectivul reorganizării l-a înlocuit treptat pe cel al creșterii cantitative.

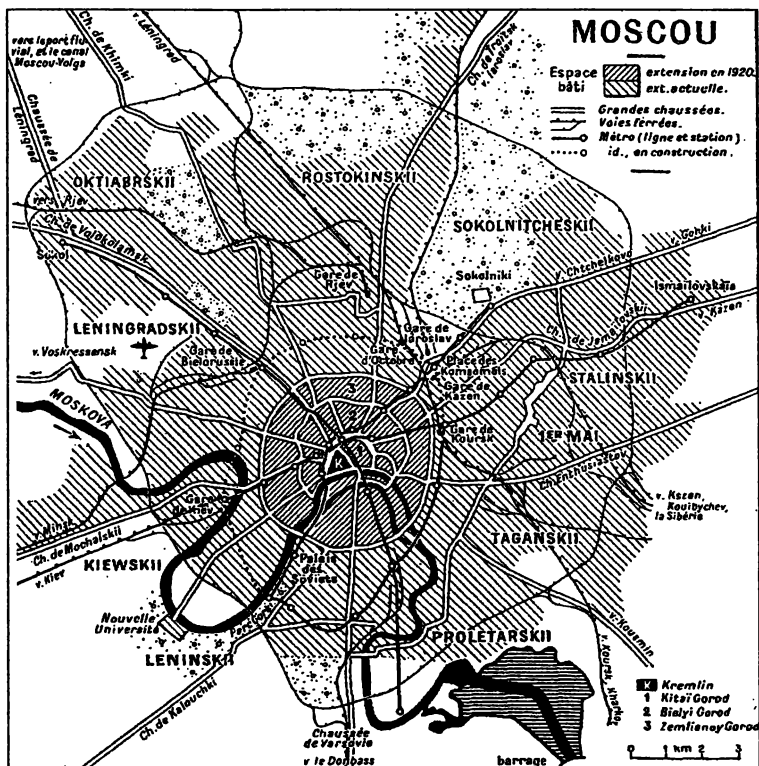
79. Paris. *Schéma directeur* pentru zona Parisului din 1969. Cu hașururi sînt marcate cele patru *villes nouvelles*.

Germania trebuie să-și reconstruiască un patrimoniu urban distrus în mare măsură de cel de-al doilea război mondial; această reconstrucție debutează în surdină, fără planuri ambițioase, într-un cadru legal evoluat, dar nu înnoit. Rezultatele durabile ale acestei faze sînt reprezentate de centrele multor orașe mari și medii, unde efortul încăpăținat de a reface monumentele distruse nu se extinde și

asupra contextului, adesea banalizat de o clădire neîngrijită. Abia după anul 1960 apar planuri mai îndrăznețe, la nivelul *landurilor* sau al unei zone omogene, cum este planul Ruhr, elaborat în anul 1966. Datorită dezvoltării economice, prima fază a reconstrucției devine desuetă și ia naștere o transformare ulterioară a orașelor mai importante – Frankfurt, Hamburg, München – prin proiecte de arhitectură izolate. Rețeaua foarte densă de orașe existente, unde nici unul nu atinge dimensiuni necontrolate – Berlinul rămîne totuși divizat și izolat – nu acceptă crearea de noi orașe, ci doar extinderea unor orașe secundare, uneori în proporții considerabile : Wolfsburg, Duisburg. În Berlinul Occidental se lansează, în anul 1984, un ambu program de sistematizare urbană care respectă rețeaua străzilor din secolele XIX și XX : dar, după anul 1989, după căderea Zidului, se impune o problemă mai dificilă și anume integrarea celor două orașe, care va obliga autoritățile să facă transformări curajoase de ansamblu.

În Olanda se continuă planificarea urbană la nivel înalt și se întăresc controalele la scară teritorială : sistematizarea estuarelor fluviilor, asanarea zonei Zuiderzee, planul de ansamblu al marilor orașe care formează un arc de cerc între Amsterdam și Rotterdam – numit Randstad – pentru a evita sudarea lor și pentru a păstra un spațiu liber median. În țările scandinave, în Elveția, în Austria, în absența problemelor grave, se ajunge la menținerea unui echilibru acceptabil între oraș și teritoriu.

Italia și Spania ratează, în schimb, trecerea la sistematizarea teritorială. Regimurile dictatoriale împiedică modernizarea legilor urbanistice simultan cu restul Europei, iar interesele cristalizate confirmă această situație chiar și după revenirea democrației, în anul 1945, respectiv 1975. Astfel, numeroasele construcții recente au fost făcute, aproape în întregime, pe suprafețe private ; în jurul orașelor vechi, se dezvoltă periferii imense, deformate de speculă ; planurile urbanistice municipale nu sînt corectate de nici o politică de ansamblu. Această situație permite, desigur, realizarea cîtorva clădiri de bună calitate, dar nu și unor medii urbane satisfăcătoare. În ultimii ani, cînd cea mai mare parte a transformărilor a avut loc, s-a încercat corectarea peisajelor masacrate din anumite orașe, cu ingeniozitate și uneori cu succes ; amintim programele de renovare din Barcelona și din unele orașe italiene de mărime medie : Bologna, Modena, Brescia.

80. Moscova (cf. P. George, *La ville*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952).

În țările din estul Europei, naționalizarea pământului n-a servit la ameliorarea imaginii orașului, dimpotrivă, i-a distrus caracterul fundamental, suprimînd dialectica dintre deciziile generale și cele particulare. Proprietatea publică asupra spațiilor, fără confruntarea cu inițiativele private concurente, deschide calea opțiunilor arbitrar, nemotivate și insignifiante : marile sistematizări colective ieșite din imaginația arhitecților, fără să aibă de înfruntat presiunea traficului și a comerțului, se degradează rapid și nu pot rezista trecerii timpului.

Efortul de a raționaliza planificarea publică – care este important mai ales în Polonia – nu împiedică multiplicarea greșelilor de parcurs și nu suplinește învechirea instrumentelor tehnice. Acum cînd a

căzut cortina politică a acestor experiențe, apar rezultatele lor dezastruoase : pagube considerabile ale mediului, periferii gigantice formate din blocuri cu multe etaje care se prăbușesc literalmente în bucăți și care par imposibil de reparat, spațiile publice care trebuie restaurate și distrugerea întregii vieți autonome a orașelor mari și mici. În Cehoslovacia, cruțată de război, frapează supraviețuirea – voită sau fortuită – a unor orașele istorice perfect conservate (Ceský Krumlov, Hradec Králove, Kutná Hora), chiar dacă cu prețul inacceptabilelor sacrificii economice și sociale, care nu se mai pot perpetua în viitor.

Acest cadru eterogen, cu defectele și calitățile sale, pare astăzi pe cale de a se stabili ; este o diferență față de restul lumii, în continuă dezvoltare și schimbare. Populația nu mai crește, patrimoniul imobiliar se dezvoltă mai lent, construcțiile industriale se modernizează fără să se extindă ori se dezmembrează ; transformările interne, chiar atunci când sînt dificile și pline de constrîngerii, mai ales în Est, sînt, în definitiv, o misiune care trebuie încheiată. Noile transformări economice, sociale și politice se produc în domenii care au o incidență directă mai mică asupra mediului fizic și lasă să se întrevadă exigența unei organizări echilibrate a cadrului de viață, unde ameliorarea calitativă, pînă acum imposibil de obținut prin viteza și prin amploarea schimbărilor, să fie, în sfîrșit, posibilă.

În această perspectivă, caracterul istoric al așezărilor capătă o mai mare importanță. Ca dovadă, ceea ce rămîne din orașele pre-industriale are o valoare superioară adăugirilor ulterioare ; nu este decît o mică parte a întregului patrimoniu construit, dar este important pentru că susține tot restul, ca simbol de identificare a locurilor, ca punct de referință al imaginației colective sau ca receptacol al „bunurilor culturale”, monumente, tablouri, statui oferite utilizării colective. Periferiile susțin uneori cu demnitate comparația, dar adesea ele sînt mult mai proaste, mai puțin ospitaliere, mai depri-mante. În loc să adaptăm vechile nuclee la extinderile moderne, ca acum un secol, sîntem convinși că trebuie să le modificăm pe acestea din urmă, pentru a le îndrepta distorsiunile și a atenua contrastul dintre acestea și centrele istorice.

Protejarea vechilor cartiere, care au devenit centre ale orașelor moderne – „centre istorice”, cum sînt numite – în numeroase țări este resimțită demult ca o necesitate. Consiliul Europei lucrează

încă din anul 1972 asupra orientărilor menite să sensibilizeze guvernele naționale pe această temă ; în această privință, trebuie semnalate eforturile constante ale președintelui Comitetului Monumentelor și Siturilor, Alfred Schmidt. Contribuțiile teoretice și experimentale vin din Italia, care păstrează centrele istorice cele mai ilustre și mai puțin alterate de era industrială, dar amenințate de dezvoltarea dezordonată din a doua jumătate a secolului XX, deja menționată.

Noile teze, care apar în anii '70 și '80, sînt :

- Recunoașterea oricărui centru istoric ca un organism fizic care trebuie protejat și restaurat în întregul său : pentru aceasta este necesară extinderea metodelor riguroase de restaurare elaborate pentru „monumente” și asupra clădirilor „comune”, luîndu-se drept criterii nu clasificările subiective, ci diferențele obiective de funcțiune și de construcție.
- Aprofundarea naturii particulare a „bunului” care trebuie conservat, care nu este doar un obiect neînsuflețit pe care îl vizităm, ca operele de artă dintr-un muzeu ori monumentele dintr-un oraș tradițional, ci un decor locuit, înzestrat cu o calitate care lipsește orașului contemporan, cerută, mai nou, de această etapă istorică : stabilitatea raportului dintre populație și habitat, adică reconcilierea dintre om și mediul său ambiant.

Aceste două reflecții repun în cauză aspectele generale ale transformărilor în curs. Protejarea unor situri speciale – deja prezentă în cele mai bune planuri de orașe, engleze și italiene, din anii '50, introdusă în planul general din Olanda, în anul 1961, în Polonia, în anul 1962, în Franța prin legea Malraux din anul 1962, care instituie *zonele protejate* – nu este suficientă pentru a stăvili valul de construcții care le distruge : dezvoltarea periferiilor determină creșterea prețului zonei centrale, unde se cer activități din ce în ce mai rentabile, chiar cu prețul expulzării locuitorilor și obiceiurile tradiționale ; aceștia sporesc și mai mult dezvoltarea periferiilor, a căror presiune asupra centrului crește, alimentînd acest fenomen. Pentru a întrerupe această logică a neadaptării perpetue și pentru a stabili zonele deja construite se cere o intervenție publică, cum a fost în noile așezări planificate, care să ofere, în noua direcție, o serie de avantaje publice și private. Pluralitatea inițiativelor este cu atît mai

necesară în acest domeniu, pentru a salva caracterul compozit inerent istoriei orașului care trebuie conservat.

Obiectivul cel mai ambițios este recunoașterea „normalității” zonelor speciale – centrele istorice odinioară în echilibru cu mediul rural înconjurător – și izolarea, în schimb, a numeroaselor anormalități din noile periferii, pentru a le asimila, în timp, prin acțiuni adecvate de recuperare. Valorile păstrate în centrele istorice nu trebuie să fie doar protejate, ci introduse într-un circuit al utilizării, altul decât cel obișnuit, adică aparținând vieții cotidiene și nu divertismentului și recreării, care, într-un viitor mai îndepărtat, poate fi reluat, în linii generale, după profeția lui Mondrian din anul 1931 : „frumusețea transpusă în viață : aceasta poate fi mai mult sau mai puțin posibil în viitor”.

Experiențele conduse de această idee sînt, pe moment, sporadice : unele programe municipale – în Italia, Bologna, între anii 1969-1980, Brescia, între anii 1975-1990 ; în Germania, Bamberg ; în Olanda, Amsterdam, Rotterdam, Delft ; în Anglia, York, Chester – și multe altele, conduse de asociații private ; dar ele devin tot mai numeroase sub presiunea unei opinii publice tot mai sensibilă la noile motivații. Legătura lor cu tradiția specifică orașelor europene este evidentă, dar ele fac apel, în cadrul unei culturi arhitecturale reînnoite, și la contribuțiile altor culturi. Prin opera cercetătorilor italieni, francezi, englezi și localnici se încearcă experiențe analoage în lumea islamică, sudamericană, indiană, japoneză, unde recuperarea este întîrziată și distrugerile sînt mai mari. În discuție este cadrul de viață al familiei umane, nu al unei singure părți, care, în ziua de astăzi, nu mai poate fi considerată a fi independentă.

O meditație asupra viitorului

Acum cînd se desăvîrșește integrarea economică a țărilor din Europa Occidentală și cînd se deschid noi relații cu țările din Est, care mai este rolul orașelor ? Ce solicitări, ce obstacole, ce probleme apar în acest domeniu ?

1) Orașele reprezintă și, într-o oarecare măsură, prelungesc procesele de lungă durată care stau la originea istoriei europene și care se măsoară în multe secole. Ele prezintă și păstrează mai

degrabă valorile autonomiilor locale născute la sfîrșitul Evului Mediu, decît pe acelea ale naționalităților afirmate în ultimele cinci secole. Chiar și orașele care sînt mai demult sau mai de curînd capitalele unui stat rămîn, înainte de toate, capitalele unei provincii sau ale unui district și întrețin un raport ambiguu de identificare și de antagonism cu puterea națională. Parisul și Londra, care s-au dezvoltat de-a lungul vremii ca centre ale unor state de primă importanță, beneficiază de o superioritate indiscutabilă în Franța și în Anglia și rămîn niște metropole mondiale; eforturile lor de reechilibrare cu restul țării au fost relativ reușite, arătînd că statura unui mare oraș poate fi controlată prin măsuri adecvate. Berlinul, a treia metropolă, care ajunge mai tîrziu în competiție cu primele două, a fost retrogradat prin divizarea Germaniei și recuperarea lui aparține viitorului. Madridul – ales drept capitală de Filip al II-lea, în anul 1561 – Roma și Bruxelles – promovate în acest rol în anul 1830, respectiv 1870 – sînt contrabalansate, în mod eficient, de alte orașe spaniole, italiene și belgiene de aceeași importanță. În Olanda funcțiunile naționale sînt repartizate între mai multe orașe ale Ranstadului. Orașele hanseatice Hamburg, Bremen și Lübeck au un statut echivalent cu landurile din Republica Federală a Germaniei. Fostele capitale habsburgice, Praga și Viena, au fost reduse la scara unor capitale de țări mici. Sediile noilor organizații naționale – Geneva, Viena, Strasbourg, Bruxelles – concurează, de acum, cu capitalele statelor tradiționale. În Rusia, confruntarea dintre cele două capitale istorice, Moscova și Sankt Petersburg, nu s-a stins încă. Doar în unele țări periferice – Grecia, România, Bulgaria, Portugalia – capitala strivește sub greutatea sa orașele secundare, așa cum se întîmplă și în afara Europei.

Pretutindeni orașele se identifică cu administrațiile locale, care prelungesc funcțiunile comunităților autonome medievale, avînd, uneori aceleași frontiere. Acest rol are avantaje și dezavantaje: oferă un cîmp politic restrîns și profund resimțit, care îi apropie pe cetățeni de aleșii lor; împiedică funcționarea structurilor intermediare indispensabile planificării urbane moderne care în anumite țări, precum Italia, nici măcar nu există. Organizarea ecleziastică se modelează și acum după comunitățile locale, cele două autorități, religioasă și civilă, aflîndu-se față în față în orice localitate, cît de mică, manifestînd pluralitatea referințelor asociative, proprie tradiției europene.

2) Orașele europene formează o rețea densă pe un teritoriu relativ restrîns : este urma lăsată de „lumea plină” care a pornit, în secolul al XVII-lea, la cucerirea întregii lumi. În era industrială, atunci cînd orașele au crescut fără măsură, raportul lor cu teritoriul a intrat în criză, acesta rămînînd o referință prețioasă și rîvnită, pe care reformatori ca Ruskin, Morris, Geddes îl regretau și pe care urbanistii încercau, într-un fel, să-l reintroducă în oraș, sub forma parcurilor publice.

Acest raport este de acum obiectul unei evaluări diferite, pentru că atît mediul agricol, cît și cel natural se află în pericol. În alte părți, vaste spații naturale, abia atinse de mîna omului, rămîn mai importante decît orașele, compensînd astfel defectele acestora ; pretutindeni în Europa este evident faptul că restabilirea echilibrului ambiental nu mai este încredințat naturii, ci muncii omului și, în această perspectivă, orașele își recapătă importanța : de aici poate începe reconstrucția mediului în ansamblu, iar în centrele istorice care au supraviețuit – mai mult decît la țară – se regăsește modelul unui mediu echilibrat, împăcat, pe măsura omului. Orașele aparent mai dense – Veneția, Bologna, Bruges, Praga – sînt în realitate universuri de clădiri, de grădini, de oglinzi de apă strîns înlănțuite între ele, cu deschideri directe și optimiste spre spațiile libere, protejate, din imediata lor vecinătate.

Orașul reprezintă laboratorul reconstrucției ambientale și, în același timp, garanția că această acțiune este realizabilă, pentru că ea a reușit într-un trecut încă apropiat și pentru că ea funcționează încă, în parte.

3) Izolarea bunurilor culturale în sfera protejată a muzeului și a conservării – separarea de frumusețea vieții, intuită de pictorii neoplastici – devine cu atît mai amenințătoare cu cît mijloacele de comunicare în masă largesc sfera conservării și amplifică pasivitatea beneficiarilor săi.

Orașul european preindustrial, cu permeabilitatea dintre spațiile publice și private, prin intermediul fațadelor, este instrumentul unei distribuiri și utilizări diferite a acestor bunuri. Se folosesc imaginile acumulate într-un lung interval de timp, cînd se locuiește, se muncește, se circulă. În scurgerea vieții cotidiene, contemplarea frumuseții e introdusă ca o alinare, nu doar ca o preocupare specifică timpului liber.

Astăzi, această funcțiune este din ce în ce mai mult înlocuită de mijloacele de comunicare moderne, care nu depind de spațiu sau de timp. Imaginile operelor de artă, de sculptură, de arhitectură, ca și spectacolele vizuale și acustice sînt disponibile tuturor, prin cărți, reviste, suplimente ale cotidianelor, ecranele televizoarelor, discuri, casete, într-o formă care anulează raportul direct și restrînge autonomia de opinie. Se aude că un tablou impresionist a fost cumpărat de un colecționar japonez pentru o sumă ce depășește orice bun simț și nu se mai știe unde l-a pus, probabil într-un seif la bancă.

Orașul – în măsura în care funcționează – rămîne o alternativă reală la aceste mecanisme și o demonstrație a insuficienței lor. Pe măsură ce interesul pentru imaginile reproduse descrește, lumea se năpustește în sălile de expoziții pentru a vedea operele originale ; călătorește, pentru a le vedea în locurile lor de origine ; învață să le aprecieze mai bine dacă le percepe în timpul traiectoriei vieții și a muncii zilnice, alternîndu-le cu gîndurile lor obișnuite ; stabilește o diferență între a locui, a lucra, a se plimba într-un mediu agreabil sau degradat ; percepe mediul de viață ca pe o operă concretă de artă, unde se poate intra și trăi, iar operele izolate ca pe elemente constitutive ale unui ambient, nu doar ca pe niște imagini rătăcitoare.

Pe alte continente, unde orașele sînt mai depărtate unele de altele și mai puțin legate de amintirea trecutului, funcțiunea *mass-media* a devenit exclusivă și lasă să se întrevadă necesitatea umanizării cadrului urban, dincolo de limitele tradiționale de spațiu și de timp, care va fi probabil problema centrală a lumii de mîine. În Europa, constelația densă a marilor și micilor orașe, deși maltratată și, în parte, depășită de realitatea socială și politică indică încă o prețuire responsabilă și activă a patrimoniului cultural, localizat în spațiu ; ajută să se țină sub control enorma creștere a difuzării culturale și funcționează ca o referință stabilă printre valurile șale efemere. În competiția dintre cele două moduri de folosire a bunurilor culturale, administrația orașelor și inteligența planificatorilor săi pot juca un rol important.

4) Concepția aristotelică a unui mediu integrat și perfectibil, pentru deplina satisfacere a exigențelor umane, a redevenit actuală în lumea de astăzi. Această misiune a putut fi atribuită, pe bună

dreptate, orașului deschis din Grecia clasică, care cuprinde populația din interiorul și din afara zidurilor, într-un cadru fizic dominat de marile arhitecturi publice autosuficiente. Tradiția europeană este diversă : orașele se nasc ca entități închise (Weber⁷), unde exigența autonomiei, care predomină asupra egalității interne și disponibilității față de lumea exterioară, corespunde unui decor compozit, imperfect, născut din echilibrul impulsurilor antagonice. Acestei tradiții i se datorează splendidele realizări de la Veneția, Siena, Bruges, Nürnberg și din alte zeci de mii de orașe mari și mici, atât de diferite chiar atunci când sînt apropiate unele de altele, dar și închistările orășenești, conflictele interne, fragilitatea instituțională și socială. Calitatea spațiilor urbane se bazează pe un echilibru instabil între spontaneitate și regularitate, pe o combinație între controlul public și inițiativa privată, care se poate dovedi corectă sau greșită, stimulantă sau paralizantă.

Renta funciară urbană – altfel spus profitul specific legat de ocuparea locurilor care nu sînt interșanjabile – își face simțită încă de la început influența asupra compoziției peisajului urban, o dată cu abolirea dominației despotice a puterii statale și structura incintelor închise, caracteristice orașelor islamice și orientale. În orașele comerciale ale Europei medievale și baroce – Genova, Florența, Anvers, Amsterdam – speculația funciară nu a fost suprimată, ci inclusă în niște limite prestabilite, astfel încît diversitatea creată de concurență a fost folosită, aproape întotdeauna, cu succes, pentru a îmbogăți, fără a-l denatura, modelul uniform al proiectului public. Extinderea Amsterdamului de-a lungul celor trei canale semicirculare desenate de Staets în anul 1607 se poate alătura cartierului lui Jordaan, unde planul constituie rezultatul mecanic al unei parcelări speculative, care nu a făcut obiectul unei gîndiri de ansamblu.

Acum un secol și jumătate, în anul 1858, atunci cînd prefectul Haussmann a pierdut confruntarea cu Baroche, președintele Consiliului de Stat, după cum am relatat în capitolul al VI-lea, aceste limite au fost depășite. Ieșirea din această înfruntare a fost plătită cu un preț enorm, în termenii dezechilibrului economic și spațial și, de atunci, speculația funciară condiționează într-o măsură inacceptabilă transformarea orașelor ; remediu nu poate fi gestiunea colectivă permanentă a întregului teren urban, care este străină tradiției europene și care s-a dovedit oneroasă în țările socialiste din Est. În confruntarea

dintre interesele publice și cele private trebuie găsită măsura exactă : este o problemă de gradare, similară multor altora care aparțin tradiției noastre autentice.

Noua combinație dintre interesele publice și private propusă în primele decenii ale secolului XX, nu în spațiu, ci în timp, vizează exact intervenția inițiativei publice în momentul în care țesutul urban se transformă, lăsând curs liber, înainte și după, jocului intereselor private : este cea mai bună apropiere găsită pînă acum, pentru a restabili, în noul context social și instituțional, echilibrul dintre cele două sfere, propriu istoriei europene și pentru a putea juca din nou cartea invenției calitative în diferite domenii ale proiectării. Nu preponderența opțiunilor publice sau private este în cauză, ci punerea lor potrivită în joc, într-un proces care trebuie să fie, deopotrivă, coordonat și spontan.

Într-o perspectivă mondială, cele trei modele de planificare urbană elaborate în Europa după Evul Mediu – modelul geometric al noilor așezări realizate începînd din secolul al XVI-lea și cele două tipuri de modernizare a orașelor existente, introduse în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima treime a secolului XX – coexistă în orice parte a lumii, primul model fiind preponderent acolo unde prima ocupare a solului era mai puțin densă, în timp ce celelalte două privesc mai ales transformarea zonelor mai dense. În Statele Unite, de exemplu, situația amintită a fost evitată ; conflictele lumii industrializate sînt atenuate de multitudinea opțiunilor deschise pe un spațiu foarte vast și de importanța zonelor rezervate celor mai variate utilizări publice. Dintr-un punct de vedere mai general, aceste modele au în comun obiectivul coexistenței diferitelor niveluri de planificare și integrării, într-un proiect de ansamblu rațional, încredințat administrației publice, a unui mare număr de opțiuni antagoniste. Peisajul urban cel mai neobișnuit din lumea actuală, cel din Manhattan, este produsul competiției dintre o infinitate de opere foarte diferit realizate în cea de-a treia dimensiune, pornind de la o grilă cadastrală uniformă, stabilită în anul 1811 ; este ultimul și cel mai senzațional rezultat al cercetării imperfecte, care este chintesența tradiției urbane europene și care, pe un plan general, pare inseparabil de ideea de democrație. Pentru a urma ideea aristotelică a orașului pentru om, poate fi parcursă doar calea medierii deschise, progresive, perfectibile și nedesăvîșite.

În același timp, trebuie să recunoaștem istoricitatea și noutatea acestei sarcini. În special în Europa, unde există o moștenire atât de apăsătoare de vechi scenarii urbane, degeaba se dorește reproducerea metodelor și formelor unui trecut din care am ieșit de foarte multă vreme. Integritatea ambientului umanizat – oraș și teritoriu – nu poate fi garantat prin tradiție, ci este încredințată aventurii gândirii critice, care trebuie să compare și să corecteze aceste opțiuni. Dezbateră de astăzi privește cele două metode de urbanizare imaginate după sfârșitul vechiului regim și se continuă și în prezent, fără să i se precizeze ieșirea.

Tot de această dezbateră depinde conservarea vechiului patrimoniu, care depășește motivațiile noastre prezente și implică generațiile viitoare, probabil mai capabile decât noi să îl înțeleagă și să-l utilizeze. Pentru restaurarea operelor de artă și instalarea lor într-un muzeu este suficientă păstrarea obiectelor neînsufleteite, dar pentru conservarea orașelor este nevoie de restabilirea echilibrului de interes și de opțiuni, care fac să conviețuiască decorul material și corpul social.

Destinul Veneției, încă în suspans, este emblematic. Caracterul excepțional al mediului în care a fost construită – pe apă în loc de pământ și fără automobile – a fost suficient să creeze dificultăți de funcționare care ar fi putut fi ușor depășite prin tehnologia modernă ; dar care, dimpotrivă, rămân și se agravează, pentru că interesele speculative exterioare, care se servesc de decadența ei, sînt mai puternice decât interesele conjugate ale populației orașului și ale culturii mondiale. Nu lipsesc nici banii, nici mijloacele, dar un loc atât de ilustru, în mijlocul Europei civilizate, nu va putea fi, poate, salvat ca un oraș viu și va deveni un loc neînsuflețit, integrat în circuitul timpului liber, turismului, „culturii” între ghilimele.

Această chestiune nu privește numai Europa, ci întreaga lume modernă. În cartea *Noul stat industrial*⁸, din anul 1967, Galbraith se întreabă care sînt cauzele incapacității societății noastre de a crea un cadru fizic armonios și sugerează trei motive : primatul productivității, ordinea încredințată dimensiunii verticale a acțiunii și absență din dimensiunea orizontală a mediului înconjurător și natura colectivă, nu individuală, a deciziilor privind mediul natural. Existența dezechilibrelor din orașe demonstrează că ceva nu merge în lumea de astăzi. Dar orașele europene care nu sînt sau nu sînt încă în

întregime distruse dovedesc faptul că este posibilă crearea unui peisaj armonios și redarea mai puțin himerică a utopiei de a conferi societății noastre o fizionomie mai bună – sau, cel puțin, nu mai rea – decît realitatea actuală.

Note

Introducere

1. Charles Baudelaire, *Les fleurs du mal, Tableaux parisiens*, 1861, CXXIV, „Le cygne” (introducere, „Lebăda”, în *Florile răului*, București, 1968, pp. 270-271).
2. Henri Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1925 (trad.rom., *Orașele Evului Mediu*, Cluj, 2000).

Capitolul 1

1. Sfântul Ambrozie, *Scrisori*; Sf. Augustin, *De Civitate Dei* (terminată în anul 426).
2. Inscripție sumeriană citată de H. Uhlig, *Die Sumerer*, München, 1976, capitolul I.
3. Aristotel, *Politica*, București, f.a., pp. 3-6 .
4. Roberto Lopez, *The Birth of Europe*, New York, 1975, p. 15.
5. Citat de R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics*, Berkeley, 1983.
6. Tertullian, *De Spectaculis*, ed. Migne, *Patrologiae Latinae*, Paris, 1866, I, col. 720.
7. E. Ennen, *Die Europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen, 1972.

Capitolul 2

1. Ibn Hawqal, citat de L. Di Mauro, *Guida ai centri minori del Touring Club Italiano*, III, Milano 1985, p. 55.
2. Sabellico (M. Cocci), *Rerum Venetarum ab Urbe condita*, 1487.
3. F. Sansovino, *Venezia*, 1581.
4. Le Corbusier, *Cahiers*, 4 iunie 1934.
5. *Sulla scelta delle pendenza della torre (Despre alegerea înclinării turnului)*: comunicare personală a prof. G. De Angelis D'Ossat.

6. Marco di Bartolomeo Rustici, *Dimonstrazione dell andata al Santo Sepolcro*, manuscris, 1442.
7. V. Franchetti-Pardo, *Storia dell'urbanistica, dal Trecento al Quattrocento*, Roma-Bari, 1982, p. 197.
8. *A Gift to the Street*. Titlul unei cărți de C. Orwell și J. Lynch Waldhorn, San Francisco, 1976.
9. Y. Renouard, *Les villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*, Paris, 1969.
10. A. Morgado, *Historia de Sevilla*, 1587, Cartea I.
11. Pirenne, *Orașele Evului Mediu*, ed.cit.
12. P. Lavedan, J. Hugueney, *L'urbanisme au Moyen Âge*, Geneva, 1974, capitolele III și IV.
13. Un raport al colocviului în M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, London, 1967, capitolul I.
14. R.E. Park, *The City, Suggestions for the Study of the Urban Environment*, Chicago, 1925.

Capitolul 3

1. K. Kyeser, *Bellifortis*, 1405.
2. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècles). Les Structures du quotidien : le possible et l'impossible*, Paris, 1979 (trad.rom., *Structurile cotidianului. Posibilul și imposibilul*, București, 1984).
3. F. Petrarca, *Familiarum rerum libri XXIV*, 1325-1361.
4. F. Petrarca, *Scrieri alese*, București, 1982, p. 320.
5. F. Petrarca, *op.cit.*, pp. 437-438.
6. E. S. Piccolomini, *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*.
7. J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem, 1928 (trad.rom., *Amurgul Evului Mediu*, București, 1993), capitolele XX și XXI.
8. A. Chastel, „Un épisode de la symbolique urbaine au XVe siècle : Florence et Rome, cités de Dieu”, în *Urbanisme et architecture*, Paris, 1954.
9. L. B. Alberti, *De re aedificatoria*, Milano, 1966.
10. A. Chastel, *Renaissance méridionale*, Paris, 1965.
11. Povestirea lui G. Manetti e publicată în L.A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, III, II.
12. G. Vasari, *Vite dei più eccellenti pittori, scultori e architettori*, 1550, Florența, 1963, III, pp. 373-374 (introducerea celei de-a treia părți). Această introducere lipsește din cele trei ediții apărute în limba română (București, 1962, 1968, 2000).

13. A. Chastel, *Le grand atelier d'Italie*, Paris, 1965.
14. M. Tafuri, *Venezia e il Rinascimento*, Torino, 1985.
15. Filarete (A. Averlino), *Trattato* (1460), Milano, 1972.
16. F. Doni, *I mondi*, Veneția, 1552-1553; F. Patrizi, *La città felice*, 1552; L. Agostini, *L'infinito*, 1583-1590.
17. T. Campanella, *Poesie*, n. 164, vv. 121-122, *apud* L. Firpo, *Lo stato ideale della Controriforma*, Bari, 1957, p. 327, (traducere din limba latină de Rodica Paliga).

Capitolul 4

1. P. Chaunu, capitolul I din *Histoire économique et sociale du monde*, I, *L'ouverture du monde*, Paris, 1977.
2. I. Wallerstein, *The modern World-System*, New York, 1976.
3. L. De Camões, *Os Lusíadas*, 1572, Ed. Publicações Europa-America (trad. rom. *Lusiada*, București, 1977).
4. G.B. Teran, *El nacimiento de la America española*, 1927.
5. Cabeza de Vaca, citat în J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance*, Londra, 1962.
6. C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*, Paris, 1955 (trad. rom. *Tropice triste*, București, 1968, p. 78-79).
7. H. Cortés, *Cartas de relación de la conquista de México* (1524), Buenos Aires, 1961.
8. F. Lopez De Gomara, *Conquista de México* (1552), Madrid, 1946.
9. Motolinia (Fray Toribio De Benavente), *Historia de los indios de la Nueva España* (1537), Mexico, 1941.
10. B. Diaz Del Castillo, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* (1568), Buenos Aires, 1955.
11. A. Ponce, *Relación breve y verdadera de algunas cosas de las muchas suciederan al padre Fray Alonso Ponce en las provincias de la Nueva España* (1584), I Madrid, 1873.
12. A. von Humboldt, *Vue des Cordillères et monuments des peuples indigènes de l'Amérique*, Paris, 1810.
13. P. Cieza De Leon, *Cronica del Perú*, II (1554), Londra, 1873, capitolul 35.
14. I. F. Espinosa, *Cronica de la provincia franciscana de los apóstoles San Pedro y san Pablo de Michoacan* (1751), Mexico, 1945.
15. D. Stanislawski, „Early Spanish Towns Planning in the New World”, în *The Geographical Magazine*, 1947, p. 96.
16. H. Cortés, citat în F. Guerrero Moctezuma, *Las plazas en las ciudades de la Nueva España*, Mexico, 1934.

17. „Nuevas Leyes” în *Archivo Nacional*, ms. 3017. Textul în *The Hispanic American Historical Review*, 1922, p. 249.
18. W. N. Morgan, *Prehistoric Architecture in The Eastern United States*, Cambridge, Massachusetts, 1980.

Capitolul 5

1. Nota lui Colbert citată în P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme, Renaissance et temps modernes*, Paris, 1959, p. 334.
2. J. Huizinga, *Nederland's Beschiving in de Zeventiende Eeuw*, 1967.
3. C.S. De Montesquieu, *Lettres persanes*, 1721 (trad.rom. *Scrisori persane*, București 1970, scrisoarea XXXVII, p. 72).
4. N. Boileau-Despreaux, *Embarras de Paris*, citat în L. Hauteceur, *Histoire de l'architecture classique en France*, II, 1, Paris, 1948, p. 40.
5. J. De la Bruyère, *Caractères*, 1688-1689 (trad.rom. *Caractere*, București, 1968).
6. R. Busy-Rabutin, *Correspondance*, 1697, scrisoare către doamna de Sevingné din 1 octombrie 1678.
7. Wordsworth și Gay, citat în I. Brown, *London*, Londra, 1965, pp. 94 și 68. Traducere din limba engleză Magda Teodorescu.
8. L. Kniff și J. Kip, *Le nouveau théâtre de la Grande Bretagne*, Amsterdam, 1714.
9. B. Langely, *New Principles of Gardening*, 1726.
10. W. Hogarth, *The Analysis of Beauty*, 1753.
11. E. Burke, *Philosophical Inquiries into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, 1756.
12. H. Walpole, *The History of Modern Taste in Gardening*, 1770, publicată în anul 1780.
13. W. Goethe, citat în P.O. Rave, *Gärten der Goethezeit*, Leipzig, 1941, p. 23.

Capitolul 6

1. C. Dickens, *A Tale of Two Cities*, 1859 (trad.rom. *Poveste despre două orașe*, București, 1993, p. 9).
2. D. Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, 1758.
3. J. Stuart și N. Revett, *The Antiquities of Athens*, 1762.
4. J.J. Winckelmann, *Storia dell'arte antica*, 1764.
5. E. Chadwick, *The Sanitary Condition of the Labouring Population*, 1842.

6. F. Engels, *The Conditions of the Working Class in England*, 1845.
7. J.A. Blanqui, *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*, Paris, 1849.
8. L.R. Villermé, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers*, Paris, 1840.
9. H. Heine, *Fragmente engleze* (1830) în *Opere alese*, I, București, 1970, pp. 374-375, 377.
10. R. Owen, „Report to the Committee for the Relief of the Manufacturing Poor, March 1817”, în *A New View of the Society and Other Writings*, London, 1927.
11. C. Fourier, *Traité de l'association domestique-agricole*, Paris, 1822 ; *Nouveau monde industriel et sociétaire*, Paris, 1829-1830.
12. F. Engels, *Wohnungsfragen*, 1872.
13. Articolul din *The Economist*, citat în J.H. Chapham, *An Economic History of Modern Britain*, Cambridge, 1939, p. 545.
14. Textul legii franceze din anul 1850 în L. Benevolo, *Le origini dell'urbanistica moderna*, Bari 1963.
15. Discursul lui Haussmann, citat în G.-N. Lameyre, *Haussmann „préfet de Paris”*, Paris, 1958, p. 19.
16. G.E. Haussmann, *Mémoires*, II, Paris, 1890, pp. 311-312.
17. E. și J. Hout de Goucourt, *Journal*, 18 nov. 1860 ; P.J. Proudhon, *La capacité politique*, citat în E. Dolleaux, *Histoire du mouvement ouvrier*, I, 1939 ; A. Delvaux, *Heures parisiennes*, 1866 ; V. Sardou, *Maison neuve* (Vodevil, 4 dec. 1866), actul I, scena 12.
18. L. Blanc, A. Picard și H. K. B. von Moltke, citat în Lameyre, *Haussmann „préfet de Paris”*, ed.cit., p. 285.
19. M. Du Camp, *Souvenirs littéraires*, Paris, 1883, Prefață.
20. R. Baumeister, *Stadterweiterung in technischer, baupolizeilicher und wirthschaftlicher Beziehung*, Berlin, 1876 ; J. Stübgen, *Der Städtebau*, Darmstadt, 1890 ; R. Unwin, *Town Planning in Practice*, Londra, 1919.

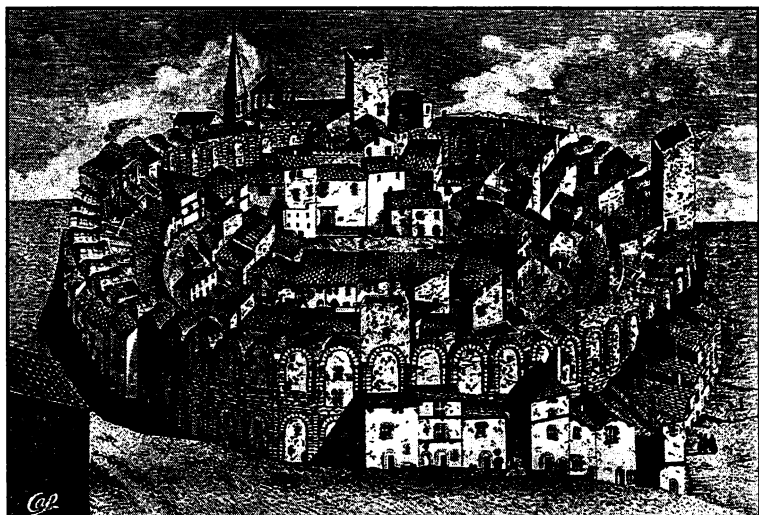
Capitolul 7

1. J.F.C. Turner, *Housing by People*, Londra, 1976 ; C. Abrams, *Housing in the Modern World, Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*, Cambridge, Massachusetts, 1964 ; G.K. Payne, *Urban Housing in the Third World*, Londra, 1977.
2. Charles Baudelaire, „Vis parizian”, din volumul *Florile răului*, ed.cit., p. 323.
3. Charles Baudelaire, „Călătoria”, din volumul *Florile răului*, ed.cit., p. 1399.

4. W. Kandinsky, „Die kahle Wand”, în *Die kunstnarr*, Dessau, 1929.
5. P. Mondrian în „De Stijl”, martie și mai 1922 ; *Pure Plastic Art*, New York, 1942.
6. F. Osborn și A. Whittick, *The New Towns*, Londra, 1963, 1969.
7. Weber, *Die Stadt*, 1921.
8. J.K. Gailbraith, *The New Industrial State*, 1967, capitolul XXX.

1. Roma. Colosseumul, izolat în câmp, într-o fotografie de la începutul secolului XX.

2. Arles. Amfiteatrul ocupat de case, înainte de săpături.

68. Veneția. Inundația din 1966.

69. Bologna. Centrul istoric în curs de restaurare.

Bibliografie

Subiectul acestei cărți – istoria orașelor europene care au o identitate specifică legată de cea a Europei – a fost de puține ori tratat ca atare ; dar el este inclus în alte subiecte mai vaste – orașul în general, aspectul său fizic, cu evoluțiile temporale și spațiale – despre care există o literatură foarte bogată. În plus, orice studiu de ansamblu asupra orașelor, din orice punct de vedere, presupune numeroase studii speciale asupra fiecărui oraș și foarte numeroase studii asupra Europei.

Să începem cu orașul în general. Acest concept, care însoțește cultura europeană încă de la origini, n-a fost abordat în mod minuțios decât în perioadele mai recente ; sînt importante, din diferite puncte de vedere :

M. Weber, *Die Stadt*, München, 1921.

R.E. Park, *The City. Suggestion for the Study of the Urban Environment*, Chicago, 1925.

V.G. Childe, *Social Evolution*, Londra, 1956.

P. Sjöberg, *The Preindustrial City*, Glencoe, 1960.

A. Toynbee, *Cities on the Move*, Londra, 1970 (trad.rom. *Orașele în mișcare*, București, 1979).

P. Bairoch, *Cities and Economic Development*, Chicago, 1988.

Asupra organismelor fizice ale orașului, literatura evoluează simultan cu dezvoltarea urbanisticii moderne. Multe opere generale descriu evoluția istorică mondială a orașului, din Antichitate pînă în zilele noastre ; amintim :

P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme*, 3 vol., Paris, 1926-1952.

L. Mumford, *The City in History*, New York, 1961.

C. Stewart, *A Prospect of Cities*, Londra, 1952.

F.R. Hiorns, *Town-Bilding in History*, Londra, 1956.

E. Egli, *Geschichte des Städtebaues*, 3 vol., Erlench-Zürich, 1967.

G. Burke, *Towns in the Making*, Norwich, 1971.

A.E.J. Morris, *History of Urban Form*, Londra, 1972.

L. Benevolo, *Storia della città*, Roma-Bari, 1975.

Dintre expunerile de natură nonistorică dar sistematică se disting :

E.N. Bacon, *Design of Cities*, Londra, 1957.

S. Kostof, *The City Shaped*, Londra, 1991.

Asupra orașelor europene – realitate istorică și organisme fizice – există mai multe studii de ansamblu care se opresc la epoca medievală :

H. Pirenne, *Medieval Cities*, Princeton, 1925 (trad. rom., *Orașe medievale*, Cluj, 2000).

E. Roerig, *Mittelalterliche Städte*, Berlin, 1955.

E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen, 1972.

Perioada următoare – de la Renaștere – n-a fost tratată în nici o operă analogă, ci doar în câteva lucrări de ansamblu :

W. Braunfels, *Abendländische Stadtbaukunst*, Köln, 1976.

P.M. Hohenberg, L. Hollen Lees, *The Making of Urban Europe*, Harvard, 1985.

R.E. Dickinson, *The West European City*, Londra 1951.

Urmează apoi noianul de studii despre fiecare regiune în parte sau despre anumite momente ale istoriei urbane europene. Le amintim pe cele mai importante :

E.A. Gutkind, *International History of City Development*, New York, 1964-1972. În această serie au apărut opt volume, dedicate Europei, care se referă la : *Central Europe* ; *The Alpine and Scandinavian Countries* ; *Southern Europe, Spain and Portugal* ; *Southern Europe, Italy and Greece* ; *Western Europe, France and Belgium* ; *Western Europe, The Netherlands and Great Britain* ; *East-central Europe, Poland, Czechoslovakia and Hungary* ; *Eastern Europe, Bulgaria, Romania and the USSR*.

K. Gruber, *Die Gestalt der deutschen Stadt* (1937), München, 1983.

F.L. Ganshof, *Étude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Âge*, Paris, 1943.

J.M. Lacarra, *El desarrollo urbano de las ciudades de Navarra y Aragón en la Edad Media*, Zaragoza, 1950.

J. Lestocquoy, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens*, Paris, 1952.

W. Braunfels, *Mittelalterliche Stadtbaukunst in der Toskana*, Berlin, 1953.

A. Garcia, Bellido, L. Torres Balbas, L. Cervera, F. Chueca, P. Bidagor, *Resumen historico del urbanismo en España*, Madrid, 1954.

Y. Renouard, *Les villes d'Italie de la fin du IXe siècle au début du XIVe siècle*, Paris, 1969.

M. Beresfors, *New Towns of the Middle Ages*, Londra, 1967.

C. și R. Bell, *City Fathers – the Early History of Town Planning in Britain*, Londra, 1969.

M. Aston, J. Bond, *The Landscape of Towns* (despre Anglia), Londra, 1976.

G. Duby (coord.), *Histoire de la France urbaine*, 4 vol., Paris, 1980-1983.

D. Friedman, *Florentine New Towns*, Cambridge, 1988.

Monografiile orașelor nu pot fi amintite într-un studiu general ca acesta. Indicăm doar câteva, exemplare pentru exhaustivitatea și simțul lor istoric :

- J.A. Franca, *Une ville des Lumières, la Lisbonne de Plombal*, Paris, 1965.
 A.J. Youngson, *The Making of classical Edinburgh*, Edinburgh, 1966.
 H. Bobek, E. Lichtenberg, *Wien, bauliche Gestalt und entwicklung seit der Mitte es 19 Jahrhunderts*, Graz-Köln, 1966.
 J. Haddon, *Bath*, Londra, 1973.
 G. Pfeiffer, W. Schwemmer, *Geschichte Nuernbergs in Bilddokumenten*, München, 1970.

Despre Roma :

- I. Insolera, *Roma*, Roma-Bari, 1980.

Despre Paris :

- M. Poete, *Une vie de cité, Paris*, 3 vol. și un album, Paris, 1924.
 L. Bergeron (coord.), *Parigi*, Roma-Bari, 1989.

Despre Londra :

- S.E. Rasmussen, *London, the Unique City*, Harmondsworth, 1934.

Pentru perioada mai recentă, posterioară revoluției industriale, literatura despre orașele europene se confundă cu aceea care se referă la orașele moderne și la diferitele moduri de a le planifica.

Dintre studiile cu relevanță istorică, se disting :

- F. Mancuso, *Le vicende dello zoning*, Milano, 1978.
 T. Hall, *Planung europäischer Hauptstädte, zur Entwicklung des Städtebaes im 19 Jh.*, Stockholm, 1986.

Despre experiența franceză din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea :

- D.H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris*, Princeton, 1958.
 A. Sutcliffe, *The Autumn of Central Paris. The Defeat of Town Planning 1850-1970*, Londra, 1970.

Despre experiența engleză :

- H.J. Dyos, M. Wolff (coord.), *The Victorian City*, 2 vol., Londra, 1973.
 J.T. Coppock, H. C. Prince, *Greater London*, Londra, 1964.
 F.J. Osborn, A. Whittick, *New Towns*, Londra, 1963.

Despre situația contemporană :

- P. George, *La ville*, Paris, 1952.
 R.E. Dickinson, *The City Region in Western Europe*, Londra, 1967.
 R.A. French, F.E. Ian Hamilton (coord.), *The Socialist City*, Chichester, 1979.

Cuprins

Cuvînt înainte (<i>Jacques Le Goff</i>)	7
Introducere	9
1. Despărțirea de Antichitate	15
Ideea de oraș în cultura clasică	15
Transformările urbane din Imperiul Tîrziu	19
Criza orașelor după căderea Imperiului de Apus	25
Caracteristicile emergente ale sistemului urban occidental	30
2. Formarea unui nou sistem urban	36
Orașele maritime italiene	38
Alte orașe europene	48
Colonizarea și orașele noi	72
Moștenirea Evului Mediu urban	78
3. Epoca desăvîrșirilor	81
Cadrul stabilizării și ultimele mutații urbane din secolul al XIV-lea	81
Puterea în orașele stabilizate	86
Noua cultură artistică	88
Reînnoirea urbanismului în Italia	91
Separarea teoriei de practică	104
4. Confruntarea cu lumea	108
Resursele europene investite în colonii	109
Colonizarea Asiei și Africii	112
Colonizarea Lumii Noi	114

5. Dificila adaptare la regulile perspectivei	126
Noile condiții ale planificării urbane	126
Perspectiva în oraș : transformările urbane dintre anii 1550 și 1650	128
Orașul și perspectiva : transformările urbane dintre anii 1650-1750	140
Abandonarea perspectivei. Experiența engleză	150
6. Orașul industrial	157
Revoluția în oraș	157
„Haussmannizarea” : orașul postliberal și problemele sale	167
7. Europa în lumea contemporană	186
Orașele în lumea europeanizată	186
Inventarea unui nou oraș	191
Reînnoirea orașelor europene în ultimii cincizeci de ani	197
O meditație asupra viitorului	208
Note	217
Bibliografie	255

„Orașele europene s-au născut o dată cu Europa și, într-un anumit sens, au determinat nașterea acesteia. Istoria orașelor europene și istoria Europei sînt, în mare măsură, o unică aventură care a fost povestită de nenumărate ori. Un subiect atît de vast nu poate fi epuizat doar într-o singură carte... Se poate dedica, în schimb, o carte specială *cadrului fizic* al orașului. Acesta are un caracter de permanență care permite citirea istoriei «în secțiune» și este, în momentul actual, un canal unic de comunicare între prezent și trecut, ca și de condiționare a prezentului asupra viitorului.”

Leonardo Benevolo

Europa se construiește. Iată o mare speranță, care se va înfăptui numai dacă se va ține seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană și nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mîine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate și nou în progres.

Construcția Europei urmărește să arunce lumină asupra istoriei Europei, fără a disimula dificultățile moștenite din trecut. În tendința lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări și contradicții interne. Această colecție nu le va ascunde; angajarea în mișcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaștere a trecutului și, de asemenea, în perspectiva viitorului. Lucrările pe care le propunem aparțin celor mai buni istorici din zilele noastre.

Jacques Le Goff
coordonatorul colecției

În pregătire :

- Ulrich Im Hof – *Europa Luminilor*
- Aaron Gurjewitsch – *Individul în Evul Mediu european*
- Josep Fontana – *Europa în fața oglinzilor*

ISBN 973-681-217-0

9 789736 812170

www.polirom.ro

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM